Peer-reviewed Research Journal

ISSN 2277 - 2359

निबन्धमाला

वार्षिकशोधपत्रिका

प्रधानसम्पादकः

प्रो. श्रीगोविन्दपाण्डेयः

परिसरनिदेशकः

सम्पादकः

प्रो. का. इ. मधुसूदनः

न्यायविद्याशाखाध्यक्षः

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः

गुरुवायूर्-परिसरः

पुरनाट्टुकरा, तृश्शूर्, केरलम् - 680551

चतुर्दशं पुष्पम्

2023 - 24

Peer-reviewed research Journal ISSN: 2277-2359

निबन्धमाला

परिसरस्य वार्षिकशोधपत्रिका

प्रधानसम्पादकः

आचार्यः श्रीगोविन्दपाण्डेयः

परिसरनिदेशकः

सम्पादकः

आचार्यः का. इ. मधुसूदनः

न्यायविभागाध्यक्षः

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नवदेहली

(राष्ट्रियमूल्याङ्कनप्रत्यायनपरिषदा A++ श्रेण्या प्रत्यायितः)

गुरुवायूर्-परिसरः

पुरनाट्टुकरा, तृश्शूर्, केरलम् – 680551

चतुर्दशं पुष्पम् वर्षम् - 2023-24

PEER-REVIEWED RESEARCH JOURNAL ISSN: 2277 - 2359

NIBANDHAMALA

ANNUAL RESEARCH JOURNAL OF THE CAMPUS

CHIEF EDITOR

PROF. SHRI GOVINDA PANDEY

CAMPUS DIRECTOR

EDITOR

PROF. K. E. MADHUSUDANAN

HEAD, DEPARTMENT OF NYAYA

CENTRAL SANSKRIT UNIVERSITY, NEW DELHI

(ACCREDITED BY NAAC WITH GRADE A++)

GURUVAYOOR CAMPUS

PURANATTUKARA, THRISSUR, KERALA - 680551

14TH EDITION YEAR - 2023-24

प्रकाशकः

निदेशकः

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः

गुरुवायूर्-परिसरः, पुरनाट्टुकरा

तृशशूर्, केरलम् - 680551

दूरवाणी – 0487-2308608/208

ई-मेल् - director-thrissur@csu.co.in

जालपुटसङ्केतः - www.csu-guruvayoor.edu.in

मुद्रणाधिकारः - @केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः

समीक्षासमित्या परिशीलिता वार्षिकशोधपत्रिका ISSN: 2277-2359

चतुर्दशं पुष्पम् वर्षम् 2023-24

मूल्यम् – 500 रूप्यकाणि प्रतयः 150

पुटविन्यासः – डा. गणेशकृष्णभट्टः

मुद्रणम् – भावना प्रिन्ट् फाक्टरी, तृश्शूर्, केरलम्

Publisher:

Director

Central Sanskrit University

Guruvayoor Campus, Puranattukara

Thrissur, Kerala - 680551

Phone:- 0487-2308608/208

Email:- director-thrissur@csu.co.in

Web:- www.csu-guruvayoor.edu.in

Copyright: @Central Sanskrit University

Peer-reviewed Research Journal **ISSN: 2277-2359**

14th Edition **Year: 2023-24**

Price: 500 **Copies: 150**

Page setting & Design: Dr. Ganesh Krishna Bhat

Printed At:– Bhavana Print Factory, Thrissur, Kerala

समीक्षासमितिः

अध्यक्षः

प्रो. सि. जि. विजयकुमारः

कुलपतिः, म.पा.सं.वै.वि.वि, उज्जयिनी, मध्यप्रदेशः

सदस्याः

प्रो. मधुसूदन पेन्ना

कुलपतिचरः, क. का. वि. वि, नागपुरम्

प्रो. पि. महाबलेश्वरभट्टः

प्राचार्यचरः, रा. सं. सं, राजीवगान्धीपरिसरः, श्रृङ्गेरी

प्रो. पि. केशवन्

निदेशकचरः, के. सं. वि, गुरुवायूर्-परिसरः, तृश्शूर्

प्रो. कृष्णकुमारः

आचार्यचरः, स. सं. विद्यालयः, तृपुणित्तुरा

प्रो. एम्. वि. नटेशन्

आचार्यचरः, श्री. शं. सं. वि. वि, कालटी

प्रो. एन्. के. सुन्दरेश्वरन्

आचार्यः, संस्कृतविभागः, कालिकट् वि. वि., कालिकट्

Peer-Review Committee

Chairman

Prof. C. G. Vijayakumar

Vice-chancellor, MPSVV, Ujjain, M. P

Members

Prof. Madhusudan Penna

Ex. Vice-chancellor, KKSU, Nagpur.

Prof. P. Mahabaleshwar Bhat

Ex. Principal, RSKS R. G. Campus, Sringeri.

Prof. K. P. Kesavan

Ex. Director, CSU Guruvayoor Campus, Thrissur.

Prof. Krishnakumar

Retd. Professor, Govt Sanskrit College, Tripunittura.

Prof. M. V. Natesan

Retd. Professor, SSUS, Kalady.

Prof. N. K. Sudareswaran

Professor, Dept. of Sanskrit, University of Calicut.

सम्पादनसमितिः

प्रधानसम्पादकः

आचार्यः श्रीगोविन्दपाण्डेयः, निदेशकः

सम्पादकः

आचार्यः का. इ. मधुसूदनः, न्यायविभागाध्यक्षः

समितिसदस्याः

प्रो. के. विश्वनाथन्, आचार्यः, साहित्यविभागः

डा. उमेशचन्द्रमिश्रः, सहाचार्यः अध्यक्षश्च, व्याकरणविभागः

डा. के. गिरिधररावः, सहाचार्यः, शिक्षाशास्त्रविभागः

श्रीमती जेस्सी के. ए, सहायकाचार्या, मलयालं विभागः

डा. षीबा. एम्. के, सहायकाचार्या, आङ्ग्लविभागः

डा. रेम्या. पि. आर्, सहायकाचार्या(सं), हिन्दीविभागः

डा. शिबु. ओ. वि, सहायकाचार्यः(अ), अद्वैतवेदान्तविभागः

डा. गणेशकृष्णभट्टः, सहायकाचार्यः(अ), फलिततज्योतिषविभागः

Editorial Board

Chief Editor

Prof. Shri Govinda Pandey, Director

Editor

Prof. K. E. Madhusudanan, HoD, Nyaya

Members

Prof. K. Viswanathan, Professor in Sahitya

Dr. Umesh Chandra Mishra, Asso. Professor in Vyakarana

Dr. K. Giridhara Rao, Asso. Professor in Education

Smt. Jessy K.A, Asst. Professor in Malayalam

Dr. Sheeba M.K, Asst. Professor in English

Dr. Remya P.R, Asst. Professor(C) in Hindi

Dr. Shibu O.V, Asst. Professor(G) in Advaita Vedanta

Dr. Ganesh Krishna Bhat, Asst. Professor(G) in P.Jyotisha

प्रो. श्रीनिवास वरखेड़ी
कुलपति
केन्द्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय
संसद के अधिनियम द्वारा स्थापित
(पूर्व में राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान,
शिक्षा मन्त्रालय, भारत सरकार के अधीन)

Prof. Shrinivasa Varakhedi
Vice-Chancellor
Central Sanskrit University
Established by an Act of Parliament
(Formerly Rashtriya Sanskrit Sansthan,
Under Ministry of Education, Govt. of India)

के.सं.वि./कुलपति-101/2024-25/ 69

आषाढ शुक्ल चतुर्थी, वि.सं. 2081
दिनांक – 09.07.2024

आज़ादी का अमृत महोत्सव

कुलपतिसन्देशः

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे।।(मु.उ - ८)

यया मनुष्यस्य हृदयस्थाः सर्वे सन्देहरूपाः ग्रन्थय उद्घाट्यन्ते, यया मनुष्यस्य सर्वे संशयाः नश्यन्ति, सर्वाणि कर्माणि विनश्यन्ति जीवः परमानन्दमधिगच्छति, यत ज्ञानस्य साधनं सा विद्या। विद्यया अध्ययनाधिगमरूपं शास्त्रपरम्परासंरक्षणं सम्भवति। सा च विद्या शोधलेखप्रकाशनेन सुदृढा भवति। व्यावहारिकदृष्ट्या जीवनस्य विभिन्नपक्षाणां सैद्धान्तिकता चिन्तनात्मकता बोधात्मकता अनुप्रयोगात्मकता च शोधपरिणामेन पुष्यन्ते। तत्र छात्राणामध्ययनसरणिं प्रवर्धयितुकामाः आचार्याः यथा अध्यापनेन सहैव परीक्षणविधिमपि समायोजयन्ति। तथैव लेखनपाटवं भाषादक्षताञ्च सम्वर्धयितुं व्युत्पत्तिपक्षदार्शनिकपक्षैतिहासिकपक्षान् च परीक्षितुं निबन्धप्रकाशनमपि प्रकल्पयन्ति तद्विदः। एतस्यामेव समेधमानायां धारायां केरलराज्ये त्रिशिवपुरनगरस्थितकेन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य गुरुवायूर्-परिसरो विद्वद्भी रचितानां निबन्धानां सम्पादनेन **"निबन्धमाला"** नाम्नी पत्रिका प्रतिवर्षमिव प्राकाश्यं नीयते इति ज्ञात्वा मोमुदीति मे मनः।

अकारणकरुणावरुणालयस्य गुरुवायूर्-भगवतः प्रसादेन पत्रिकेयं विदुषां प्रबन्धकसुमानि समाचिन्वती विपश्चितां चेतश्चमत्कृतिं सञ्चारयन्ती परिसरस्य प्रतिभाविशेषं विस्तारयन्ती अगणितगुणिगणमनांसि समाह्लादयन्ती च संराजतामिति मम शुभाशंसा।

(प्रो.श्रीनिवासवरखेडी)
कुलपतिः

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः
संसदः अधिनियमेन स्थापितः
(प्राक्तनं राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, मानितविश्वविद्यालयः)
भारतसर्वकारस्य शिक्षामन्त्रालयाधीनः
गुरुवायूर् परिसरः
पुरनाट्टुकरा, तृश्शूर्, केरलम् - ६८० ५५१

Central Sanskrit University
Established by an Act of Parliament
(Formerly Rashtriya Sanskrit Sansthan, Deemed University)
Under Ministry of Education
Govt. of India
Guruvayoor Campus
Puranattukara, Thrissur Dist., Kerala - 680 551

Ph : 0487- 2307208 (Office) | 2307608 (Director) | Mob : 9446037208 (Director)
E-mail: director-thrissur@csu.co.in | Website: www.csu-guruvayoor.edu.in
Accredited with A++ Grade by NAAC

D. No.

Date: 26/04/2024

पुरोवाक्

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य द्वादशपरिसरेषु गुरुवायूर्-परिसरोऽयम् अन्यतमः, येन परिसरेण प्रतिवर्षमिव ऐषमोऽपि निबन्धमालाख्या वार्षिकशोधपत्रिका प्रकाश्यत इति मे मन उल्लसितमस्ति। बहुवर्णैः पुष्पैः मणिभिः वा रचिता माला यथा मनोहारिणी हृदयाह्लादिनी च भूत्वा भगवतः शोभां वर्धयति तथैव विभिन्नाभिः भाषाभिः विभिन्नैः विषयैश्च सुशोभितेयं निबन्धमाला विदुषां पाठकानां शिक्षकाणां छात्राणां च कृते उपकारिणी भवति। अत्र प्रकाशिताः लेखाः समीक्षासमित्या अनुमोदिता एव, येन पत्रिकेयं PEER-REVIEWED RESEARCH JOURNAL रूपेण प्रकाश्यते।

शोधपत्रिकायामस्यां येषामप्रतिमलेखकानां लेखाः सङ्कलिताः ते मुख्यतया युवानः सन्ति, य एवास्माकम् उज्ज्वलस्य भविष्यत्कालस्य सूचकाः। लोकेऽस्मिन् युगमिदमध्ययनस्येत्युच्यते, अर्थाद्युगमिदं प्राप्तशिक्षणानां ज्ञानिनां कृतपरिश्रमाणाम् अवतरणस्य युगम्। अतः पत्रिकायामस्यां युवप्रतिभागिनामालेखैः युगस्यास्य आनयनं कृतमिव भासते। प्रकाश्यमानायां पत्रिकायां सर्वविधसौविध्यं युवप्राध्यापकेभ्यः प्रदत्तम्। तस्मादेव युवविदुषां लेखाः अत्यधिकरूपेण अत्र अभिलसन्ति।

Scanned with ACE Scanner

शोधपत्रिकायाम् अध्यात्मतत्त्वेन चतुर्दशविद्यासंवलितलेखानां प्रकाशनम् अवलोकितम्। किञ्च लेखेषु महर्षिकल्पानां वचनानि उदाहृतानि, यानि पाठकानां मनस्सु आनन्दं जनयेयुः, यत्र चापि लेखेषु सामाजिक-राजनैतिक-आर्थिकसम्बन्धः परिलक्ष्यते। अतो ग्रन्थोऽयं संस्कृतानुरागिणाम् उपकाराय कल्पत इत्यत्र नास्ति सन्देहलेशः।

अस्याः निबन्धमालायाः सम्पादकः आचार्यः का. इ. मधुसूदनवर्यः, यस्य दर्शने मीमांसायामन्यशास्त्रेषु चापि सुमहान् परिश्रमः कृतो विद्यते। तस्य सर्वविधोन्नतिकामनया साकं गुरुपवनपुरेशस्य भगवतः श्रीकृष्णस्य चरणकमलयोः भक्तिकुसुमाञ्जलिः समर्प्यते।

श्रीगोविन्दपाण्डेयः

प्रो. श्रीगोविन्दपाण्डेयः

परिसरनिदेशकः

प्रधानसम्पादकः

निबन्धमाला 2023-2024

Scanned with ACE Scanner

सम्पादकीयम्

समोदमिदं निवेद्यते यत् ऐषमः निबन्धमालानाम्न्याः विद्वत्परिशीलितायाः (Peer-reviewed) वार्षिकशोधपत्रिकायाः चतुर्दशं पुष्पं केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य गुरुवायूर्-परिसरेण प्राकाश्यं नीयते। पत्रिकैषा भारतीयासु विविधासु ज्ञानशाखासु कृतभूरिपरिश्रमाणां विदुषां शोधकर्मरतानां छात्राणां च स्वाशयविनिमयाय भारतीयवाङ्मयस्य बहुजनसम्बन्धसम्पादनाय च कश्चनावसरो भूयादित्युद्देशेनारम्भि। संस्कृतम्, हिन्दी, आङ्ग्लम् इति तिसृषु भाषासु शोधलेखाः समीक्षापूर्वकं न्यवेक्षिषत। शोधलेखप्रस्तोतॄन् उपविंशान् अभिनन्द्य तेभ्योऽहं धन्यतामाविष्करोमि।

निबन्धमालायां शुभसन्देशं प्रेष्य, मुद्रणोचितद्रविणसाहाय्यम् उपकल्प्य चान्वग्रहीषुः केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य विततयशसः कुलपतयः आचार्याः श्रीनिवासवरखेडीमहोदयाः। तेभ्यः प्रणामपूर्वकं कार्तज्ञ्यं प्रकटयामि। मुख्यालयस्थितेन प्रकाशनविभागेन मार्गनिर्देशनमकारीति तत्रत्याधिकारिभ्यः कृतज्ञतामावेदयामि। प्रधानसम्पादकरूपेण पदे पदे उपयुक्तोपदेशेन परिसरस्य निदेशकाः आचार्याः श्रीगोविन्दपाण्डेयमहोदयाः उपाकार्षुः। तेभ्यः कृतवेदिता आवेद्यते। प्रचिकाशयिषितानां लेखानां समीक्षणं विधाय युक्तायुक्तत्वनिर्धारणं कृत्वा अस्याः शोधपत्रिकायाः उपादेयतां समवर्धयन् समीक्षासमितेः मान्याः सदस्याः आचार्यविजयकुमारमहोदयप्रमुखाः। अतः तेभ्यः नतिपूर्वकं कृतज्ञतामावेदयामि। सम्पादनकर्मणि सुबहु प्रयस्य ग्रन्थस्यास्य प्रकाशने साह्यमाचरन् सर्वेऽपि सम्पादकमण्डलसदस्याः। टङ्कण-पुटविन्यासादिकर्म चारु निर्वर्तितवते डा.गणेशकृष्णभट्टमहोदयाय तथा अन्येभ्यः समितिसदस्येभ्यः सर्वेभ्यः आधमर्ण्यं प्रकटयामि। तथा भावना-मुद्रणालयाधिकारिभ्यः साधुवादान्वितनोमि।

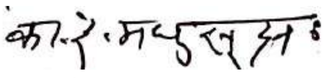

प्रो. का. इ. मधुसूदनः

सम्पादकः

निबन्धमाला 2023-24

क्र.सं	विषयः	लेखकः	पृष्ठसंख्या

संस्कृतविभागः

1. गीतायाः वैदिकत्वं वर्तमानसमाजे च तस्याः उपयोगिता
   प्रो. श्रीगोविन्दपाण्डेयः 01
2. नवनीतौ सर्वविद्याधराणां विनिर्माणचिन्तनम्
   डा. गणेश ति. पण्डितः 16
3. न्यायविशिष्टाद्वैतयोः बुद्धितत्त्वसमीक्षा
   प्रो. एन्. आर्. श्रीधरन् 28
4. शब्दशासनमीमांसा
   डा. उमेशचन्द्रमिश्रः 40
5. संस्कारेषु नामकरणसंस्कारस्योपयोगिता
   डा. बि. नरेशकुमारनायकः 56
6. गृहनिर्माणार्थम् आयादिवर्गानयनक्रमः
   डा. गणेशकृष्णभट्टः 65
7. प्राचीनलौकिकसंस्कृतसाहित्ये राष्ट्रियभावना
   डा. सोमनाथसेनापतिः 83
8. साहित्यशास्त्रग्रन्थेषु काव्यभेदविचारविषये विश्लेषणात्मकमध्ययनम्
   आशा. इ 98

हिन्दीविभागः

9. महाराजभोजकृत शृङ्गारप्रकाश में अलङ्कारविमर्श
   डा. कृपाशंकरशर्मा 109
10. भक्ति की प्रेम दीवानियाँ अक्कमहादेवी और मीराबाई - एक तुलनात्मक अध्ययन
   डा. रेम्या पी. आर 118

English Section

11. Innovative Ingredients and Strategies of Learning within *PAÑCATANTRA*

Dr. Lakshmi C 133

12. Features, Functions, and Components of an LIS-Traditional Library Classification System For E-Environments

Dr. Anand Rautmale 153

13. Prologue of E-Learning resources MOOCS & SWAYAM

Dr. P. Vidhyadhar 192

14. Holistic Harmony: Ayurveda and Yoga Controlling Lifestyle Disorders

Dr. M. K. Agrawal & Jigayasha Thakur 207

15. Women In Indian Classical Theatre – An Overview

Gayathri. L 225

16. Pentapod Reasoning In Nyaya Philosophy

Irfana Husna. B 241

17. App Development - Frameworks and Technologies

Nisha Vinod 261

18. How Indra Became Devalued Among Other Hindu Deities – An Overview

Athira. S 268

19. A Range of Musical Components in Vāyu Puraṇa

Pallavi Gopan 281

****

गीतायाः वैदिकत्वं वर्तमानसमाजे च तस्याः उपयोगिता

प्रो.श्रीगोविन्दपाण्डेयः

निदेशकः

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः

गुरुवायूर्-परिसरः, तृश्शूर्

शोधपत्रसारः

श्रीमद्भगवद्गीताख्यं शास्त्रं वैदिकवाङ्मये सम्पूर्णवेदस्थानीयमिति शास्त्रविदांमतम्। वेदवत्त्रिकाण्डात्मकत्वात्, समस्तवेदार्थसारसंग्रहभूतत्वात्, सर्वशास्त्र-मयत्वात्, सर्वसाधारणलोकोपकारकत्वाच्च। वेदेषु उपनिषत्सु च भारतीयप्राचीनं ज्ञानं गहनं विविधं विस्तृतञ्च वर्तते, किन्तु तस्यावगमनं सामान्यजनानां कृते दुष्करमेवेति प्रतिभाति। श्रीमद्भगवद्गीतायां तेषामेव उपनिषदां व्याख्या प्रभावशालिविधिना कृता वर्तते। श्रीमद्भगवद्गीतायां निहितं ज्ञानं मानवजीवनस्य प्रत्येकं क्षेत्रे जनान् सन्मार्गदर्शनं विदधाति। विश्वसाहित्ये गीतायाः महत्त्वपूर्णस्थानमस्ति। गीता केवलं कर्त्तव्यच्युतार्जुनं पथप्रदर्शनार्थमेव नास्ति प्रत्युत गीतायाः उद्देश्यं तु समग्रवैदिकसिद्धान्तान् सरलसरससंक्षिप्तरूपेण प्रतिपादनार्थं जनकल्याणार्थं वा वर्त्तते। तथैवाधुनिकसमाजेऽपि गीतायाः महत्वं

वरीवर्ति। तदत्र शोधपत्रेऽस्मिन् गीतायाः वैदिकत्वं वर्तमानसमाजे च तस्याः उपयोगिता इति विषयमुपस्थापितम् वर्तते।

सङ्केतशब्दाः

श्रीमद्भवगवद्गीता, वैदिकत्वम्, पूनर्जन्म, यज्ञवर्णनम्, व्यवहारिकज्ञानम्, अचारव्यवहाराः ।

भूमिका

श्रीमद्भगवद्गीता सुप्रसिद्धस्य शतसाहस्रीसंहितापरपर्यायस्य विशालकलेवरस्य महाग्रन्थस्य महाभारतस्य सारभूतः। श्रीमद्भगवद्गीता भारतीयसंस्कृतेः प्राणभूता गुणगौरवं चास्ति। इयं गीता सर्वासामपि उपनिषदां सारभागो वर्तते। गीता स्वयं कोऽपि ग्रन्थविशेषः नास्ति, अपि तु महाभारतस्य बीजतत्त्वं वर्तते, यः आधारः तत्त्वज्ञानविषयकवृहद्ग्रन्थानाम्। ज्ञानगरिमान्विता गीता खलु आत्मस्वरूपम् अवबोधयति, स्थितप्रज्ञतां साधयति, निष्कामकर्मयोगं निष्पादयति, ज्ञानयोगम् उद्भावयति, भक्तियोगं च ज्ञापयति। योगेश्वरः श्रीकृष्णः गोस्वरूपाणामुपनिषदां दोग्धा पार्थो गोदहनकाले स्तनन्धयत्वेन समुपस्थितो वत्सः सुधियश्च तस्य गोदोहस्य दुग्धामृतस्य भोक्तारः। उक्तं च-

सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः।

पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता, दुग्धं गीतामृतं महत्॥[1]

महाभारतस्य असामान्याः विशेषताः वीक्ष्य इदं पञ्चमवेदरूपेण स्मर्यते। महाभारते एव श्रीमद्भगवद्गीता विष्णुसहस्रनाम, अनुगीता, भीष्मस्तवराजः, गजेन्द्रमोक्षश्चेति श्रीमुखवाणीस्वरूपा पञ्चरत्नानि सन्ति। एषु पञ्चसु श्रीमन्महाभारतस्य सर्वस्वभूता भगवतः श्रीकृष्णस्य श्रीमुखवाणीस्वरूपा श्रीमद्भगवद्गीता संस्कृतसाहित्यस्य एकभास्वरं रत्नं विद्यते।

1. साधारणतः गीतायाम् आत्मनः अमरतायाः विवेचनं स्थितप्रज्ञस्य वर्णनम्, अनासक्तियोगः, लोकसङ्ग्रहकर्तव्यम्, ज्ञाज्ञजनानां भेदः, योगिनां माहात्म्यम्, ज्ञानयोग – कर्मयोग – भक्तियोगानाम् अनुपमसमन्वयः, भक्तलक्षणम्, योगारूढलक्षणम्, निष्कामकर्मयोगस्य प्रतिपादनम्, भगवतः विभूतीनां वर्णनम्, क्षेत्र-क्षेत्रज्ञविवेचनम्, प्रकृतिपुरुषविवेचनम्, गुणविभागः, क्षर – अक्षर - पुरुषोत्तमादीनां स्वरूपम्

[1]गीता महात्म्यम् ।

इत्यादयः विवेच्यविषयाः सन्ति। एते विषयाः अत्र तर्कयुक्तत्वेन मनोवैज्ञानिकरूपेण च अत्र प्रस्फुटीकृताः। दार्शनिकत्वेन मनोवैज्ञानिकरूपेण च अत्र प्रस्फुटीकृताः।

संस्कृतसाहित्येऽमूल्यरत्नसदृशमस्ति श्रीमद्भगवद्गीता। इयं रचना संस्कृतभाषायाः श्रेष्ठा रचना इत्युच्यते बुधैः। महाभारतस्य भीष्मपर्वणि वर्णितासारभूता रचना मन्यते, एषा रचना न केवलं भारतवर्षे अपि तु सम्पूर्णविश्वे एव गीतायाः महत्त्वम् उद्घोषणं भवति। अतो विभिन्नासु भाषासु गीतायाः अनुवादोऽप्युपलभ्यते। वस्तुतो गीतायां श्रीकृष्णार्जुनसंवादमाध्यमेन वेदानाम् उपनिषदानाञ्च ज्ञानस्य सारः समुद्धृतः।

शोधपत्रस्योद्देश्यानि

प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दोऽपि न प्रवर्तते इति वचनं मनसि निधाय अधोऽत्र प्रस्तूयन्ते शोधपत्रस्योद्देश्यानि –

- श्रीमद्भगवद्गीतायां वर्णितायाः शिक्षायाः समीक्षणम् ।
- श्रीमद्भगवद्गीतानुसारंव्यवहारिकज्ञानस्य परिशीलनम् ।
- आधुनिक समाजे गीतायाः महत्वं उपयोगित्वम् च ।

- श्रीमद्भगवद्गीतायां प्रतिपादितस्य ज्ञानस्य वर्तमानसमाजे प्रासङ्गिकता निरुपणम् ।

अनुसन्धानविधिः

कस्मिन्नपि अनुसन्धानकर्मणि नूतनतथ्यानामन्वेषणाय अनुसन्धानप्रविधयः अपेक्षिताः सन्ति । अनुसन्धानप्रविधिशास्त्रे अनेके प्रविधयः उक्ताः यथा विश्लेषण- संश्लेषण-समीक्षात्मक-तुलनात्मक-गवेषणात्मक-समालोचनात्मकश्चेति । शोधपत्रेऽस्मिन् समीक्षात्मकप्रविधेः, सर्वेक्षणात्मकप्रविधेः गवेषणात्मकप्रविधेश्च प्रयोगः करिष्यते ।

गीतायाः वैदिकत्वम्

विश्वविख्याता गीता वैदिकज्ञानविज्ञानानां आकरग्रन्थो वर्तते। गीतायां वैदिकसिद्धान्तदिग्दर्शनं भवति नवेति विषये निपुणतया निरीक्षणेन वयमवगच्छामो यदस्यां न प्रायेण काचिदपि चर्चा वेदविरुद्धा। स्वामिदयानन्दप्रवराः सत्यार्थप्रकाशे वदन्ति यत्- **'महाभारतात् प्राक् तु सर्वेऽपि नृपाः पौराश्च वेदानुसारमेव व्यवहरन्तिस्म।'**[2]

[2]सत्यार्थप्रकाशः एकादशः समुल्लास ।

स्वामिनां वचनेन परिपुष्यति यत्महाभारतकाले वेदोदितो धर्मः प्रवर्तमानोऽभवत्। तस्मिन्नेव महाभारतकाले गीतोपदेशोऽर्जुनायाभूत्। अननैव सिध्यति यत्गीतायावैदिकत्वम्।

अस्मिन्नेव विषये जगद्गुरुशङ्कराचार्याः इतरे आचार्याश्च वदन्ति यत् "वैदिकधर्मस्य सत्यसनातनसिद्धान्ततत्त्वानि कालक्रमेण यदा जनतामनसो दूरंगतानि तदानीं तानि तत्त्वानि पुनरुज्ज्वलयितुं संसारसम्मुखं संस्थापयितुं च गीताशास्त्रम् अनुशिष्टम्। अनेनाचार्यवचसापि प्रमाणीभवति यद्गीता वैदिकसिद्धान्तमेवानुसरति। साम्प्रतमत्र केषाञ्चन विषयाणां परिचिन्तनं प्रस्तूमः तथा च विचारयामो यद्वेदोक्तं तत्त्वं तदत्रगीतायां वर्तते न वा। सर्वप्रथमं पुनर्जन्मविषयमवचित्य विचारान्प्रौस्तोमि।

पुनर्जन्म -

तथा वैदिकपुनर्जन्मसिद्धान्तस्य स्वीकृतिर्वर्तते। यथा ऋग्वेदे उच्यते यत्–

पुनर्नो असुं पृथिवी ददातु पुनर्द्यर्देवी पुनरन्तरिक्षम् ।

पुनर्नःसोमस्तन्वंददातुपुनःपूषपथ्यांयास्वस्तिः ॥[3]

एवमेव गीतायाः श्लोकैरपि पुनर्जन्मनः पुष्टिर्भवति। यथा–

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम्।

विवस्वान्मनवे प्राहमनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत्।।[4]

अस्मिन्श्लोके श्रीकृष्णोऽर्जुनाय कथयति यत् इमं योगं तु अहं पूर्वं विवस्वते राजर्षये प्रोक्तवान्। अत्रानेन श्लोकेन श्रीकृष्णः स्वस्यपूर्वजन्मनो विषये वदति। अस्मिन् एव अध्याये वर्णयति यत् –

"बहूनिमानि व्यतीतानि जन्मानि तवचार्जुन ।"[5]

अर्थात् हे अर्जुन! मम तव च बहूनि जन्मानि जातानि। अनेन श्लोकेन पुनर्जन्मनोऽवधारणा भृशं परिपुष्यति।

अजोऽपि सन्व्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन्।

प्रकृतिस्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया॥[6]

अस्य मन्त्रस्य समर्पणभाष्यमेवं वर्तते यत् "हे अर्जुन! यद्यपि अहमनादिः अजन्मा, तथापि पञ्चभूतानि मां पुनर्जन्मग्रहणाय न विवशं

---

[3]ऋक् २३/०६/०७

[4]गीता – ४/१

[5]गीता ४/५

[6]गीता ४/६

विधातुं शक्नुवन्ति। अहं तु भूतानां स्वामी परोपकारभावनया योगिजनोपार्जितशक्त्या जन्म गृह्णामि। मदीयमिदं जन्म न भोगार्थम्, किन्तु अन्येषां कृते मोक्षमार्गोपदेशार्थम् अर्थात् अपवर्गार्थम् आत्मानमजमित्युक्त्वा श्रीकृष्णजीवानां पुनर्जन्म मन्यते। गीतायाः अस्मात् श्लोकादपि पुनर्जन्मविषये ज्ञायते –

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि

तथा शरीराणि विहाय जीर्णानि, अन्यानि संयाति न वा निदेही।[7]

अर्थात् यथा मानवः पुरातनानि वस्त्राणि उत्तार्य नवानि धारयति तथैव अजीवात्माऽपि पुरातनानि जीर्णानि शीर्णानि शरीराणि विहाय नवानि शरीराणि समाप्नोति। 'गीतास्थ श्लोकाः सम्यक्तया परिपुष्यन्ति वैदिकसिद्धान्तम्। वेदे यथा पुनर्जन्म विषये वर्णनं प्राप्यते तथैव च गीतायामपि अनेन पुनर्जन्म विषये वैदिकत्वमुपपन्नम्।

गीतायां वैदिकयज्ञवर्णनम् –

तत्र यज्ञविषये गीतायां वर्ण्यते यत् –

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः।

तदर्थं कर्मकौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर।।[8]

---

[7]गीता – २/२२

अर्थात् यज्ञादतिरिक्तं सकलमपि कर्म बन्धनहेतुकं वर्तते। अत एव "यज्ञो वै श्रेष्ठतम कर्म" इति शतपथे प्रोक्तम्। यजुर्वेदे "ते यज्ञपतिः माद्वार्षीत्" (१/२) इत्यस्मिन् मन्त्रे यज्ञपरित्यागनिषेधो वर्तते। यजुर्वेदे एव वर्ण्यते यत् 'यज्ञेन यज्ञम् अयजन्त देवाः" (३१/१६) अर्थात् समस्ताः प्राणिनो यज्ञेनैव ईश्वरं पूजयन्ति। गीतायामुपदेशो वर्तते यत्-

देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः।

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ॥[9]

अर्थात् यज्ञेन देवान् सत्करोतु देवाश्च युष्मान् वर्धापयन्तु। एते एव भावाः सामवेदस्य देवान् अभि इयक्षते (६५१) इत्यस्मिन् मन्त्रे वर्णिताः। एवं बहवः श्लोकाः यज्ञविषये गीतायां सन्ति ये यज्ञविषये वैदिकसिद्धान्तमनुसरन्ति। अन्येऽपि नैके वैदिकसिद्धान्ताः गीतायां विराजन्ते ये गीतायाः वैदिकत्वं स्फुटमेव वा बोधयन्ति ।

व्यवहारिकजीवने श्रीमद्भगवतीतायाः योगदानम् –

अस्मिन् प्रपञ्चे मानवः सर्वश्रेष्ठजीवः वर्तते भाषया, आचार, व्यवहार, जीवनशैल्या च सः सर्वान् अतिशेते। मानवजीवनं सर्वदा

---

[8]गीता -३/९

[9]गीता – ३/११

संघर्षमयं भवति। मानवाः प्रत्येकस्मिन् क्षणे स्वीयजीवनमूल्यबोधेन जीवनं यापयितुम् असमर्थः भवन्ति। अतः तेषां कृते पुस्तकस्य ज्ञानं तथा विविधोपदेशज्ञानं अपेक्षते। येन माध्यमेन मानवानां व्यवहारिकजीवनं सुखमयं तथा गतिमयं भवन्ति। एतस्मिन् क्षेत्रे संकृतवाङ्मये बहूनि उपदेशग्रन्थानि सन्ति तेषु श्रीमद्भगवद्गीता एवं अन्यतमा श्रीमद्भगवद्गीता शैक्षिकव्यावहारिकसिद्धान्तानामाधारभूमिः। गीतायां प्रचलितशिक्षणविधयः आधुनिकसकलशैक्षिकविधयः अन्तर्भूताः। गीतायां श्रीकृष्णेन अर्जुनः समरविमुखतारूपान् व्यवहारान् समरसमुखतारूपं व्यवहारं प्रति परिवर्तितः। एतदनुसृत्यैव आधुनिकमनोवैज्ञानिकाः "जीवनव्यवहारपरिवर्तनमेव शिक्षा" इति शिक्षायाः लक्षणं कथयन्ति।

मानवानां समुद्धरणार्थं कर्म-ज्ञान- भक्त्यादि विविधविषयाः श्रीमद्भगवद्गीतायां निहिताः। श्रीमद्भगवद्गीतायाः गायनेन पठनेन श्रवणेन उपदेशेन च आत्मसन्तुष्टिः लभ्यते। अत एव श्रीशङ्कराचार्यः श्रीरामानुजाचार्यः श्रीमाधवाचार्यादिमहापुरुषाः श्रीमद्भगवद्गीतायाः व्याख्यानं कृत्वा कृतकृत्याः अभवन्। एवमेव आधुनिकाः

श्रीरमणमहर्षिः, श्रीगुरुमलयालस्वामी, श्रीविवेकानन्दस्वामी, ऋषिअरविन्दः, बालगङ्गाधरतिलकः इत्यादयः श्रीमद्भगवद्गीताम् आश्रित्य स्व स्व जीवनं यापितवन्तः तथापि लोकहिताय उपदिष्टवन्तश्च। श्रीमद्भगवद्गीतायाः अद्यतनकालेऽपि बहवः कर्मयोगिनः ज्ञानयोगिनः भगवद्भक्ताश्च व्याख्यानं कृत्वा गीतोक्तमार्गेषु सर्वे मानवाः जीवनं यापयन्तु इति उपदिशन्ति।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः पारायणेन मनश्शान्तिः आत्मानन्दश्च लभन्ते इति बहवः भक्ताः अनुभूय लोकस्थाः मानवाः सर्वे अनुचरन्तु पारायणं कुर्वन्तु इत्युपदिशन्तः सन्ति–

"गीतेत्युचारसंयुक्ते म्रियमाणो गतिं लभेत्।'[10]

इदं सर्वं गीतायाः माहात्म्यं ज्ञात्वा श्रुत्वा च तदनुसारिणः भवन्ति। वर्तमानकालेऽपि सर्वासां मानवसमस्यानां मनसि कृत्वैव श्रीमद्भगवद्गीतापूर्वकजीवनयापनार्थं प्रवर्तन्ते। सर्वेषु क्षेत्रेषु मानसिक – भौतिक – सामाजिकसमायोजनादिषु समस्यानां निवारणार्थं प्रतिस्तरे श्रीमद्भगवद्गीतायाः अध्ययनम् अध्यापनम् अनुसरणम्, अनुसन्धानश्च कृत्वा प्रशान्तजीवनयापनं कुर्वन्ति।

---

[10]वराहपुराण गीता महात्म्य ।

व्यवहारिकज्ञाने ज्येष्ठानां मार्गानुसरणम् -

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजनः।

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते।।[11]

समाजे श्रेष्ठ: ज्येष्ठः यद्यदाचरति इतरेऽपि तदेवाचरन्ति। सः यत् प्रमाणमिति स्वीकरोति तदेव प्रमाणमिति सर्वोऽपि लोकः अनुसरति। अत्र मानवजीवनम् आदर्शमयं स्यादिति गीताचार्य: सामाजिकज्ञानं बोधयति केचन मातृदेवो भव, पितृदेवो भव इति उपन्यसन्तः स्व मातापितृ न वृद्धाश्रमं प्रति प्रेषयन्ति केचन एव मस्ति अस्माकं दुःस्थितिः। तस्मात् एतत्सर्वं विदित्वात् गीताचार्यस्य वचनमाकल्य विहितकर्मसु चरन्तः आदर्शमयजीवनाय यतामहे ।

निष्कर्षः

आधुनिकसमाजे मानवजीवनस्य याः याः आवश्यकता सन्ति तासां सर्वासाम् अपि आवश्यकतानां पूर्तेः अनन्तरमपि सन्तुष्टिः नास्ति। समाजे मानसिकाशान्तिः, सामाजिकी अशान्तिः, मनोवैज्ञानिकी अशान्तिः, असन्तोषश्च सर्वत्र विद्यते। पुरुषार्थचतुष्टयस्य प्राप्ती यथा धर्मार्थकाममोक्षादीनाम् अनिवार्यरूपेण आवश्यकता विद्यते, तथैव

[11]गीता – ३/२१

वर्तमान – भौतिकसमाजस्य कृते सफलता कथम् आगच्छति यत्र पदे पदे क्लेशाः सन्देहाः, समस्याश्च सन्ति। व्यक्तिरेव समष्टिकारको भवति, येन समाजस्य लक्ष्यप्राप्तिविषये गभीराध्ययनस्य आवश्यकता वर्तते। वर्तमानसामाजिकानां याः विभिन्नाः समस्याः सन्ति समाधानं कथं भवितुम् अर्हति इयं भावना अनुसन्धातुः मनसि आगता। मानवीयसमस्यानां ज्ञानं तन्निवारणोपायाः कथं भविष्यन्ति इति चिन्ता मनसि निधाय अवधिपत्रकर्ता व्यासप्रणीतां श्रीमद्भगवद्गीताम् अधीतवान्। श्रीकृष्णार्जुनसंवादस्य तन्त्रपरिशीलनं कृत्वैव मनसि स्थितानां सर्वासां समस्यानां समाधानं भवितुम् अर्हति। श्रीमद्भगवद्गीतायां मानवीय शैक्षिकसामाजिकमनोवैज्ञानिकसमस्यानां परिचर्चा कृता वर्तते येन परीशीलनेन तथा अवगाहनेन मानवानां व्यवहारिकजीवने सुखंशान्तिः च आगच्छति।

अतः सर्वैः मनुष्यैः गीतायाः उपदेशानां अनुकूलम् आचरणं कुर्वद्भिः स्वजीवनं धन्यं समुन्नतं च कर्तव्यम्। गीतामृतं सदापेयम् अत एव चोक्तम् "गीता सुगीता कर्तव्या।" एतत् सर्वविदितं गीतायाः प्रतिदिनं स्वाध्यायं कृत्वा सर्वे जनाः स्वकर्तव्यं प्रति सोत्साहिनः, विपत्तौ धैर्ययुक्ताः निरन्तरं विवेकयुक्ताः च भवन्ति। अन्ते अस्य गीताशास्त्रस्य

अध्ययने ब्राह्मणस्य, क्षत्रियस्य, वैश्यस्य, शूद्रस्य, बालकस्य, युवकस्य, वृद्धस्य, स्त्रियाः, पुण्यात्मनः पापात्मनः सर्वेषां च मानवानाम् अधिकारः वर्तते। परन्तु श्रद्धया, भक्त्या प्रेम्णा च सह एव अन्यथा अनया परमगतिलाभः परमकल्याणप्राप्तिलाभः परमकल्याणप्राप्लिभः न भविष्यति एवमेव अयं ग्रन्थः केवलं विरक्तानां सन्तानाम् संन्यासिनां च कृते एव नास्ति अपि तु गृहस्थानां बालकानां चापि पाठ्यग्रन्थः विद्यते।

भारतामृतसर्वस्वं विष्णोवक्त्राद्विनिःसृतम्।

गीतागङ्गोदकं पीत्वा पुनर्जन्म न विद्यते॥[12]

सन्दर्भग्रन्थनां सूची –

1. भगवद्गीता- गीताप्रेस गोरखपुर, २०१८
2. महाभारत- गीताप्रेस गोरखपुर,२०१८
3. वराहपुराण- गीताप्रेस गोरखपुर,२०१८
4. सत्यार्थप्रकाश- महर्षिदयानन्दसरस्वती, अजमेर ग्रन्थालय, १८८२
5. पावमानी पत्रिका – गुरुकुलप्रभात आश्रम मेरठ

[12]भगवद्गीता महात्म्य ।

अन्तर्जालीयस्त्रोतांसि –

- https://www.scotbuzz.org/2018/04/shrimad-bhagavad-gita-ka-mahatva.html
- http://www.igntu.ac.in/eContent/BSc-Yoga-4Sem-DrSandeep-Basis%20of%20Yoga%20Therapy.pdf
- https://sa.wikipedia.org/wiki/%E0%A4%AD%E0%A4%97%E0%A4%B5%E0%A4%A6%E0%A5%8D%E0%A4%97%E0%A5%80%E0%A4%A4%E0%A4%BE

नवनीतौ सर्वविद्याधराणां विनिर्माणचिन्तनम्

डा. गणेश ति. पण्डितः
सहाचार्यः संयुक्त-निदेशकश्च (शैक्षिकपरियोजना),
प्रकाशनानुभागः
केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, नवदेहली

पीठिका -

अथ नवागताराष्ट्रियशिक्षानीतिः देशस्य अधिकाधिकेषु स्थानेषु प्रसरन्ती सती न केवलं देशीयानाम् अपि तु विदेशीयानामपि ध्यानमाकर्षतितमाम्। अस्याः नीतेः वैशिष्ट्यं विनाविवादं वैदेशिकाः अपि अभ्युपगच्छन्तः सन्ति। भारतीयानां सर्वविद्यानां सङ्क्रान्तौ सम्प्रसारणे च इयं नीतिः पूर्णशः सफला भविष्यति इति निश्चप्रचम्। अत एव सर्वैरपि भारतीयशिक्षाविद्भिः सादरमस्याः पूर्णशः क्रियान्वयनाय संस्तुतयः विहिताः। अस्याः नीतेः क्रियान्वयनेन **भारतीयशिक्षाव्यवस्था पूर्णशः देशजाभविष्यति** इत्यत एव अस्याः क्रियान्वयनाय अहमहमिकता परिदृश्यते। विशिष्य भारतीयज्ञानपरम्पराश्रितं सङ्कलितं समष्टिगतं च चिन्तनमेव अस्याः प्रादुर्भावे हेतुरिति मन्यामहे।

सङ्कलितचिन्तनस्य प्रभावेण समुद्भूतायाम् अस्यां नवनीतौ सर्वविद्याधराणां विनिर्माणचिन्तनम् अधिकृत्य विस्तरेण उल्लिखितं वर्तते। सर्वविद्यासमन्वितायाः शिक्षायाः अनुसन्धानकार्यस्य च सम्प्रसारणाय एवमेरुः (MERU - Multidisciplinary Education and Research University) इत्यस्य परिकल्पना अत्र विहिता वर्तते। सर्वप्रकारकविद्याधारितमध्ययनम् अनुसन्धानं च भारतीयविश्वविद्यालयस्थैः युवकैः युवतीभिश्च करणीयम् इत्यनया बुद्ध्या एव नीतिनिर्माणकोविदैः मेरोः कल्पना उच्चशिक्षायां कृता वर्तते। अतः एव अस्मिन् शोधलेखे **सर्वविद्याधराणां विनिर्माणचिन्तनम्** अधिकृत्य मेरुपर्वतोपमायाः (नीतिनिर्माणचतुराणां) विचारधारायाः वैशिष्ट्यं चाधिकृत्य सविस्तरं निरूप्यते।

कुञ्चिकापदानि - शिक्षा, आधारभूतस्तरः, सिद्धतास्तरः, मध्यमस्तरः, उच्चस्तरः, गुणवत्ता, समानता, सुलभा , समर्था, समग्रता, प्रविधिः, शिक्षाप्रणाली, शैक्षिकसंरचना

अथ भारतीयाः युवानः गुणवत्तापूर्णां समर्थां च शिक्षां समानरूपेण सुलभतया च सम्प्राप्य वैश्विकमञ्चे राजेरन् इत्युद्देशेन

 ISSN: 2277-2359

नवनीतिः (NEP 2020) समानीता इति तु विदितमेव समेषाम्। नीतिरियं पूर्वतनीं शिक्षाप्रणालीं नैव समर्थयति इत्येतदपि सत्यमेव। तत्र कारणं नाम प्राक्तनशिक्षाप्रणाली (10+2+3) एकमुखाव्यापकलक्ष्यविहीनासिद्धान्तकेन्द्रिता चास्ति। नवीना प्रणाली तु नवशैक्षिकसंरचनामेव (5+3+3+4) समर्थयति। किञ्च उच्चशिक्षायाम् अर्थात् स्नातकोत्तरस्तरे अनुसन्धानकार्याणां सम्पादनाय प्रचोदयति। पूर्वतनशिक्षाप्रणाल्यां कलाविज्ञानवाणिज्यगणकविषयाणां पार्थक्येन अध्ययनाय अवसराः आसन्। अद्यावधि एकमुखशिक्षा अथवा निर्दिष्टविषयैककेन्द्रिता शिक्षा प्रचलिता आसीत्। अधुना तु अन्तःशास्त्रीयम् अध्ययनं कर्तुं विविधविद्यानां ग्रहणार्थं च विपुलावसराः सन्ति। एकविद्याधारिणाम्/ एकमुखविद्याधारिणाम् अपेक्षया सर्वविद्याधारिणः/बहुमुखविद्याधारिणः एव आधिक्येन सफलाः भविष्यन्ति इति नीतिनिर्धारकाणाम् अपि अभिमतं वर्तते। **सर्वविद्याधराणां सर्जनाय सर्वविद्याविशेषैर्युक्तस्य पाठ्यक्रमप्रारूपस्य परिकल्पना** तत्रैव कृता। तदाश्रित्य भारतीयशिक्षाकेन्द्रैः अधुना नवशिक्षानीत्याधारितशिक्षाप्रणालीप्रयुक्ता अस्ति। 2040 संवत्सरतः पूर्वं भारतस्य सर्वाण्यपि उच्चशिक्षाकेन्द्राणि बहुविषयकाध्ययनकेन्द्रत्वेन

परिवर्धितानि भवेयुः येन सर्वप्रकारकविद्याध्ययनस्य वैश्विकं केन्द्रं भारतं भविष्यति इति नीतिनिर्माणकोविदानाम् अभिमतम्। अतः नीतौ उल्लिखिताः एतेन सम्बद्धाः विचाराः अत्र उदाह्रियन्ते। क्रमशः यथा -

1. **सांस्थानिकपुनारचनासमाहारश्च**

विविधविद्याध्ययनकेन्द्रत्वेन भारतीयानां शैक्षिकसंस्थानानां पुनारचना 2040 तमात् संवत्सरात् प्राक्कर्तुं नवनीतौ संसूचितमस्ति। एकैकस्मिन् मण्डले अपि एकैकम् उच्चशिक्षाकेन्द्रम्/विश्वविद्यालयः भवेत् यत्र हि त्रिसहस्रं युवानः शोधकार्याणि कर्तुम् उच्चशिक्षाम् अवाप्तुं च शक्येरन् इति चिन्तनं श्लाघ्यमेव। अनेन विविधेषु अन्तःशास्त्रीयेषु अवान्तरविषयेषु अध्ययनाय अनुसन्धानाय च अवसराः एकस्मिन्नेव स्थाने लभ्यते इत्यतः ज्ञानार्जने ज्ञानवृद्धौ ज्ञानसम्प्रेषणे च सुस्थिरा वेदिका लभ्यते। ज्ञानानां समाहारोऽपि संभवत्येव।

2. **समग्रशिक्षानुगामिता**

सामाजिकभौतिकबौद्धिकसांवेगिकनैतिकपक्षाणां विकासाय पूरकशिक्षाव्यवस्था सर्वत्र भवेत्। सर्वविधपक्षाणां विकासकेन्द्रिता शिक्षा यदि दीयते तर्हि तत्र समग्रशिक्षानुगामिताम् अवलोकयितुं शक्नुमः। नीतौ Pedagogy must evolve to make education

more experiential, holistic, integrated, inquiry-driven, discovery-oriented, learner-centred, discussion-based, flexible, and, of course, enjoyable[13] प्रयुक्तानि एतानि पदानि भव्यभारतस्य भविष्योन्मुखशिक्षायाः सर्वतोमुखत्वं सर्वव्यापकत्वं च सङ्केतयन्ति। सर्वसमर्थानां सर्वविद्यासमन्वितानां भारतीययूनां निर्माणय एतादृशी शिक्षा अनिवार्या एव।

3. सुगमाधिगमानुकूलपर्यावरणं छात्रोपकारिता च

सुगमाधिगमानुकूलपर्यावरणस्य परिकल्पनं शिक्षकेण कर्तव्यम्। अनेन छात्राः स्वयमेव अधिगन्तुं समर्थाः भविष्यन्ति। उच्चाशिक्षाकेन्द्रे युवानः एव अध्येतारः अनुसन्धातारः नयनपथमवतरन्ति न तु बालाः न वा वृद्धाः। अतस्तेषाम् उपकारी शिक्षकः भवेत् एव । सुगमाधिगमानुकूलपर्यावरणे शैक्षिकसाफल्यं सुनिश्चितम् भवति।

4. अभिप्रेरितोत्सुकसुयोग्यशिक्षकाः

उच्चाशिक्षाकेन्द्रेषु गुणवत्तापूर्णशिक्षायाः प्रदानाय अभिप्रेरितोत्सुकसुयोग्यशिक्षकाः सुतराम् अपेक्ष्यन्ते। यदि एकैकोऽपि शिक्षकः सन्तुष्टः तर्हि तदीयानि शैक्षिककार्याणि अपि निर्विघ्नतया

[13] National Education Policy 2020

उपजायन्ते। शिक्षणे अनुसन्धाने सेवायां च विकाससम्पादनाय अधिकाधिकशिक्षकाणां नियोजनमात्रेण अथवा तेभ्यः सेवाकालिकप्रशिक्षणप्रदानेन नाधिकं साफल्यम् अद्यावधि उपलब्धमस्ति। शिक्षणवृत्तिं चितवताम् आत्माभिप्रेरणा एव अस्मिन् प्रसङ्गे प्रामुख्यं भजते इति मे मतिः। आत्माभिप्रेरितास्तु सोत्साहिनः समर्थाश्च जायन्ते एव। **सोत्साहानां नास्त्यसाध्यं नराणां मार्गारब्धाः सर्वयत्नाः फलन्ति**[14] इति श्लोकवाक्यं प्रसङ्गेऽस्मिन् प्रामुख्यं भजते। स्वीयं छात्रं स्वीयां संस्थां वृत्तिं च आत्माभिप्रेरितः एव भृशं प्रीणाति।

5. शिक्षकशिक्षा

एकीकृतशिक्षकशिक्षाकार्यक्रमस्य अध्येता एव कालान्तरे शिक्षकपदाय योग्यः व्यक्तिविशेषः भविष्यति इत्यतः एकवर्षीयस्य अथवा द्विवर्षीयस्य पाठ्यक्रमस्य अपेक्षया चतुर्वर्षीयः एकीकृतशिक्षकशिक्षाकार्यक्रमः उत्तमः इति नीतौ निगदितम्। शिक्षकशिक्षायाः नवसंरचनया भारतस्य शिक्षकशिक्षाक्षेत्रे क्रान्तिपूर्णानि परिवर्तनानि जायमानानि सन्ति। शिक्षकनिर्माणकर्मणि शिक्षकशिक्षासेतुरिव कार्यं करोति इत्यपि नीतौ उल्लिखितमस्ति।

[14] सूक्तिसौरभम् 3-08

शिक्षकः भारतस्य भविष्यनिर्माता अपि अस्ति इत्यतः शिक्षकशिक्षायाः विषये विशेषादरः नीतौ दर्शितः वर्तते।

6. व्यावसायिकशिक्षायाः पुनः परिकल्पना

व्यावसायिकशिक्षायाः व्यवस्था सामन्यशिक्षया सह सहजरूपेणएव सर्वत्र स्यात् येन व्यावसायिककौशलानि अर्जयितुं बालाः सुखेन शक्नुवन्ति इति षोडशे अध्याये उल्लिखितम् अस्ति। प्राचीनभारते लोकविद्यायाः अपि महत्वम् आसीत् इत्यतः व्यावसायिकशिक्षायाः पुनः परिकल्पनार्थं तत्र सूचनाः प्रदत्ताः सन्ति। मुख्यधारायां व्यावसायिकशिक्षायाः समन्वितः सञ्चारः भवेत्। एतदर्थं NCIVE - National Committee for the Integration of Vocational Education इत्यस्याः विनिर्माणाय शिक्षामन्त्रालयः संसूचितोऽपि। स्वाभीष्टव्यावसायिकशिक्षाम् अवाप्य स्वाभीष्टव्यवसायं चेतुम् अपेक्षितानि कौशलानि शिक्षाकेन्द्रैः एव प्राप्तुं शक्यन्ते इत्यतः एषा संसूचना प्रदत्ता। Vocational Education and Training - VET इत्येषा व्यवस्था सर्वत्र पाठ्यक्रमे भविष्यति चेत्तर्हि कोटिशः कुशलाः सिद्धाः भविष्यन्ति इति विचारः स्तुत्यर्ह एव।

 ISSN: 2277-2359

7. वृत्तिपरशिक्षा

कृषिविश्वविद्यालयाः विधिशास्त्रीयविश्वविद्यालयाः, प्रविधिकेन्द्रितविश्वविद्यालयाः, स्वास्थ्यविज्ञानविश्वविद्यालयाः इत्यादयः विश्वविद्यालयाः वृत्तिपरशिक्षां यच्छन्ति। 2030तः पूर्वम् एते विविधविद्याध्ययनविश्वविद्यालयरूपेण परिवर्तिताः भवेयुः इति नीतौ निगद्यते। सामान्यवृत्तिपरयोः शिक्षयोः निमित्तं पार्थक्येन व्यवस्थाद्दष्ट्या एकीकृतशिक्षाव्यवस्था सर्वत्र स्यात् इति चिन्तनं श्लाघ्यमेव।

8. गुणवत्तापूर्णशोधस्य संवर्धनम्

नीतिः विश्वविद्यालयेषु शोधसंस्कृतेः समानयनाय संस्तौति। राष्ट्रियशोधप्रतिष्ठानम् (NRF) इत्यस्य प्रस्तावोऽपि तत्र विहितः वर्तते। उच्चशिक्षाकेन्द्रेषु अनुसन्धानकार्यसम्पादनाय अपेक्षितायाः वेदिकायाः विनिर्माणाय पुनश्च यूनाम् अनुसन्धानार्थं नवाचारार्थम् अभिप्रेरणाय च विशेषतया यत्नः कर्तव्य इति उल्लिखितम् अस्ति। शोधवृत्तिदानाय आर्थिकसहयोगप्रदानाय नीतिनिर्धारणाय च पार्थक्येन सर्वेषु विश्वविद्यालयेषु व्यवस्था कर्तव्या इति नीतौ अभिप्रेतम्।

 ISSN: 2277-2359

9. प्रभाविप्रशासनं नेतृत्वं च

शिक्षायाः वैश्विकस्तरानुरूपः स्तरः भारतीयशिक्षायाः अपि भवेत्। वैश्विकगुणवत्तापूर्णशिक्षायाः सङ्घटनाय प्रबन्धाय च प्रभाविप्रशासनं नेतृत्वं चापेक्ष्यते इति मत्वैव शिक्षानीतौ एतत्सर्वम् उल्लिखितं वर्तते। प्रशासकाः योग्यताधारिताः भवेयुः। स्वतन्त्रप्रशासनव्यवस्थायुक्तसंस्थारूपेण(independent self-governing institutions) यदि भारतीयाः उच्चशिक्षासंस्थाः परिवर्तिताः भविष्यन्ति चेत्तर्हि शिक्षायाम् अनुसन्धाने सेवासौकर्येषु महत् परिवर्तनं शक्यते।

10.नियतप्रणाल्याःस्थानान्तरम्

नियतयाः/ निबन्धनप्रणाल्याः स्थाने मुक्तप्रणाल्यः उच्चशिक्षाकेन्द्राणां सञ्चालनाय स्युः। भारतीयोच्चशिक्षायोगस्य अधीने निबन्धन-मान्यता-वित्तीयसहयोग-शैक्षिकस्वातन्त्र्यविषयकाः विभागाः स्युः। एकत्रैव अमीषां निक्षेपणेन उच्चशिक्षाकेन्द्रेषु कार्यकरणप्रसङ्गे नैकविधाः बाधाः उत्पद्यन्ते इति कृत्वा नियतप्रणाल्याः स्थानान्तराय अथवा प्राक्तनव्यवस्थायाः परिष्काराय संस्तुतयः विहिताः सन्ति।

11. भारतीयभाषाकलासंस्कृतीनां संवर्धनम्

भारतदेशः सनातनसंस्कृतेः बृहद्भाण्डागारोपमः वर्तते। कलासाहित्यभाषासभ्यतादीनि तत्त्वानि भारते अद्यापि विलसन्ति। न केवलं भारतीयाः अपि तु कोटिशः वैदेशिकाः सानन्दं भारतीयसंस्कृतिं स्तुवन्ति। मुहुर्मुहुः अत्रत्याः कलाः भाषाः च आस्वादयन्ति। **अतुल्यभारतस्य निर्माणे** मूलभूतानि तथ्यानि इतः एव लभ्यन्ते। अतः भारतीयभाषाकलासंस्कृतीनां संवर्धनदृष्ट्या अध्ययनानुसन्धानसेवासौविध्यानि उच्चशिक्षायाः माध्यमेन भवितुमर्हन्ति इति नीतौ निगदितम्।

12. प्रविधेः अनुप्रयोगः समन्वयश्च

प्रविधिमयमिदं जगत्सर्वम्। अधुना उच्चशिक्षायाम् अनुदेशनात्मकप्रविधेः समधिकं महत्त्वं दत्तं वर्तते। भाषाशिक्षणावसरे अनुभूयमानानां समस्यानां वारणाय प्राविधिकप्रयोगशालानां संस्थापनाय च संसूचनाः दत्ताः सन्ति। यथा कक्ष्याशिक्षण-प्राविधिकोपकरणयोः मध्ये समन्वयः स्यात् तथा शिक्षणकार्याणि

जायेरन्। एवं राष्ट्रियशिक्षानीतौ सर्वविद्याधराणां विनिर्माणाय नैके उपायाः उपपादिताः सन्ति।

उपसंहारः

राष्ट्रियशिक्षानीतौ उल्लिखिताः सर्वा अपि संसूचनाः भारतीयविद्यानां भाषाणां तथैव कलासंस्कृतीनां च सम्पोषणे संवर्धने सम्प्रसारणे च पूर्णशः योग्याः सन्ति। विशिष्य सर्वविद्याधराणां विनिर्माणाय एतादृश्याः नीतेः महती आवश्यकता आसीत्। 2020 तमे संवत्सरे समागतायाः अस्याः नीतेः क्रियान्वयनं संस्कृतशिक्षाक्षेत्रेऽपि विहितम् अस्ति। **सर्वविद्याधरो यस्तु सर्वविद्याधरेष्वपि**[15] इति पौराणिकं वचः। वस्तुतः संस्कृतज्ञः एव नवनीतेः (NEP- 2020) अनुगुणं सर्वशास्त्रसमन्वितः सन् सर्वविद्याधरपदवीम् अधिरोढुं प्रभवति इति मेमतिः। संस्कृतवाङ्मये तावन्ति वैशिष्ट्यानि ज्ञानविज्ञानसम्बद्धानि सन्ति यावन्ति भारतीयज्ञानप्रणाल्याः (IKS) प्रचारकैः तत्र तत्र उदाह्रियन्ते। एतैः ज्ञानविज्ञानैः संस्कृतज्ञाः अपि लाभान्विताः भवेयुरित्यलं विस्तरेण।

---

[15] स्कन्दपुराणम् ख-4, अ.043, श्लो.17

सम्बद्धस्रोतांसि

- राष्ट्रीय शिक्षा नीति-2020, मानव संसाधन विकास मन्त्रालय (शिक्षा मन्त्रालय), भारत सरकार
- NEP-2020 – A Revolution in Indian Higher Education System - www.dailyexcelsior.com
- Holistic Education through Integration of skilling, Industry Connect and Employability, Thematic session, Ministry of Education, GOI
- Optimal Learning Environments and Support for Students - nep2020.hinsoli.com
- Senapati, Kalyan. (2018). HIGHER EDUCATION: A WAY TO ACHIEVE QUALITY EDUCATION. 5. 4.
- National Professional Standards for Teachers (Draft), National Council for Teacher Education
- Theme 7: Promotion of Indian Languages and Indian Knowledge Systems, 08.07.22 - https://youtu.be/CTBqJyqvjnU?si=XCruBmM6ehi1EKMQ

 ISSN: 2277-2359

न्यायविशिष्टाद्वैतयोः बुद्धितत्त्वसमीक्षा

प्रो. एन्. आर्. श्रीधरन्

आचार्यः, न्यायविभागः

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः

गुरुवायूर् परिसरः

पुरनाट्टुकरा, तृश्शूर्, केरलम् - 680 551

दूरभाषा – 9895633200,9495331830

विशिष्टाद्वैतवेदान्तिमते आत्माज्ञानस्वरूपः। सः स्वयंप्रकाशः[16] धर्मिभूतज्ञानम् इति च व्यवाहरः। नैयायिकादिभिरङ्गीकृतं ज्ञानं (गुणरूपं) विशिष्टाद्वैतमते स्वयंप्रकाशस्य आत्मनः धर्मिभूतस्य ज्ञानस्य धर्मभूतं भवति। अतः धर्मभूतज्ञानमित्येव संप्रदायः अस्ति। अपि च इदं धर्मभूतज्ञानं विशिष्टाद्वैते द्रव्यगुणात्मकं विभु स्वयंप्रकाशं च। विशिष्टाद्वैतमते नैयायिकमते च आत्मा जीवात्मा परमात्माचेति द्विविधः। तत्र मतद्वयेऽपि परमात्मा एक एव। तस्य ज्ञानं नित्यम्। विशिष्टाद्वैते परमात्मनः ज्ञानं विभु अर्थात् सर्वव्यापि इत्यङ्गीक्रियते। (तदानीमेव सर्वज्ञत्वं संपद्यते इत्यभिप्रायः) जीवात्मा मतद्वयेऽपि प्रतिशरीरं भिन्नः अर्थात् नानाविधः। नैयायिकमते तु जीवस्य ज्ञानम् अनित्यम्।

---

16 न्यायसिद्धाञ्जनम् - जीवसरः

विशिष्टाद्वैते जीवः त्रिविधः बद्धः मुक्तः नित्यश्चेति। तत्र बद्धो नाम संसारेण (जन्ममरणाभ्यां) बद्धः अर्थात् संसारसागरे निमग्नः। तस्य ज्ञानं तिरोहितमेव अर्थात् बद्धावस्थायां ज्ञानं सङ्कुचितं वर्तते। मुक्तो नाम संसारान्मुक्तः अर्थात् मोक्षं (श्रीवैकुण्ठं) प्राप्तः। नित्यो नाम सर्वदा भगवतो नारायणस्य परिचारकाः अनन्त (आदिशेष) गरुड – विष्वक्सेनादयः। मुक्तनित्ययोः जीवयोः ज्ञानं नित्यं विभु च। (विभुत्वंपूर्वोक्तरीत्या)। विशिष्टाद्वैते (धर्मभूत) ज्ञानस्य लक्षणन्तुसकर्मकावभासत्वम्[17] इति। अर्थात् स्वभिन्ननिष्ठविषयतानिरूपकत्वे सति ज्ञानत्वमिति। धर्मिभूतज्ञाने आत्मनि अतिव्याप्तिवारणाय निरूपकान्तं दलम्। अर्थात् ज्ञानत्वमात्रं यदि ज्ञानस्य लक्षणं स्यात् तदा आत्मनि अपि ज्ञानत्वस्य सत्वात् अतिव्याप्तिः। अतः निरूपकान्तम्। तथा च विषयतानिरूपकत्वम् आत्मनि नास्तीति नातिव्याप्तिः। निरूपकान्तमात्रस्य ज्ञानलक्षणत्वे शक्तौ अतिव्याप्तिः। शक्तेरपि सविषयकत्वात्,ज्ञानत्वस्यापि लक्षणघटकत्वे नातिव्याप्तिः ज्ञानत्वस्य शक्तौ अभावात्। विषयतानिरूपकत्वे सति ज्ञानत्वस्य धर्मभूतज्ञानलक्षणत्वे धर्मिभूतज्ञाने (आत्मनि) अतिव्यातिः।

---

[17] न्यायसिद्धाञ्जनम् - बुद्धिसरः

 ISSN: 2277-2359

अतः स्वभिन्ननिष्ठेति दलम्। आत्मनः स्वनिष्ठविषयतानिरूपकत्वसत्वेपि स्व (आत्म) भिन्न (घटादि) निष्ठविषयतानिरूपकत्वाभावात् नातिव्याप्तिः। प्रत्यक्त्वादीनां धर्मिभास्यत्वाङ्गीकर्तृपक्षे प्रत्यक्त्वादौ स्वभिन्ननिष्ठविषयतानिरूपकत्वे सति ज्ञानत्वस्य सत्वात् अतिव्याप्तिः। अतः स्वापृथक् सिद्धधर्मभिन्नत्वमिति दलंज्ञानलक्षणे निवेश्यम्। तथा च नातिव्याप्तिः। एवं सकर्तृकावभासत्वं ज्ञानलक्षणम्। आश्रयतानिरूपकज्ञानत्वमित्यर्थः। जात्यादीनां कर्तृ प्रत्ययेन आश्रयताया एव प्रतीत्या, ज्ञाधात्वर्थं प्रति तस्या एव कर्तृत्वरूपत्वात्। अत्र धर्मि (आत्म) वारणाय सकर्तृकेति। सकर्तृकत्वमात्रस्य ज्ञानलक्षणत्वे पाकादेः अपि चैत्रादि रूपसकर्तृकत्वात्, पाकादौ अतिव्याप्तिः। अतो ज्ञानत्वनिवेशः।

ननु ईश्वरनिष्ठाश्रयतानिरूपकत्वं जीवात्मनि (धर्मिणि) वर्तते इति धर्मिभूतज्ञाने आश्रयतानिरूपकज्ञानत्वम् अस्तीति जीवात्मनि धर्मिभूतज्ञाने अतिव्याप्तिः ईश्वरस्यसर्वाधारत्वात्। न चात्रआश्रयतापदेन ईश्वरावृत्याश्रयता विवक्षिता अतः धर्मिणिईश्वरनिष्ठाश्रयतैव अस्तीति नातिव्याप्तिः इति वाच्यम्। तदा ईश्वरीय (धर्मभूत) ज्ञाने अव्याप्तिः इति चेत् – न - ईश्वरीयधर्मभूतज्ञाननिष्टा या आधेयताव्यक्तिः तद्

व्यक्तिभिन्ना या ईश्वरनिरूपिताऽऽधेयता तदतिरिक्ताऽऽधेयतावत्वस्यैव आश्रयतापदेन विवक्षिततया ईश्वरीयधर्मभूतज्ञाने नाव्याप्तिः। तथा हि – तादृशाधेयता च तत्तद्धर्मभूतज्ञाननिष्ठा जीवनिरूपिता ईश्वरनिरूपिता च आधेयतैव। न तु जीवनिष्ठा ईश्वरनिरूपिता सा आधेयता। अतः ईश्वरीयधर्मभूतज्ञाने नाव्याप्तिः। अत्र आधेयता अपृथक्सिद्धिसंबन्धावच्छिन्नाग्राह्या।अन्यथा काले कालविशेषणतया धर्मिणः (आत्मनः) वृत्तावपि न क्षतिः। अत्यन्तवेगिता इत्यपि ज्ञानस्य लक्षणम्। अपकर्षानाश्रयवेगवत्वमित्यर्थः। ज्ञानात् अतिशयितवेगवद्वस्तु किमपि नास्ति। ज्ञानेतरगताः सर्वेऽपि वेगा ज्ञानवेगादपकृष्टा एव। अत एव हि (बद्ध) जीवस्य मुक्तिकाले धीसङ्कोचककर्मापगममात्रेण तत्क्षणादेव सकलब्रह्याण्डवर्तिद्रव्यसंयोगो जायते। ततश्च अपकर्षानाश्रयवेगवत्वं ज्ञाने एवेति लक्षणसमन्वयः। अत्यन्तसौक्ष्म्यम् इत्यपि लक्षणम्। सौक्ष्म्यम् – प्रतिघातानर्हत्वम्, प्रतिघातविरोधिशक्तिमत्वमिति यावत्। अपकर्षानाश्रयतादृशशक्तिमत्वं लक्षणम्। ज्ञान एव हि प्रतिघातविरोधिशक्तिः सर्वोत्कृष्टा वर्तते। यद्वशात् मुक्तौ सर्वव्यापनशीलायाः बुद्धेः संसारदशायाम् अत्यन्तसङ्कुचितत्वेपि न बुद्ध्यवयवानां परस्परप्रतिघातः।

 ISSN: 2277-2359

1. ननु बुद्धेः नित्यत्वे किं प्रमाणम् इति चेत्-उच्यते-''न विज्ञातुः विज्ञातेः विपरिलोपो विद्यते, न हि द्रष्टुः दृष्टेः विपरिलोपोविद्यते, अविनाशित्वात्'' इत्याद्यागमः प्रमाणम्।
2. तत्र बुद्धेः नित्यत्वे कथं जागरसुषुप्त्यादिभेदसिद्धिः अर्थात् सुषुप्त्यादिषु ज्ञानस्यानुपलब्धेः न यावदात्मभावित्वरूपं नित्यत्वं बुद्धेः इति चेत् – उच्यते –प्रतिबन्धकः तमोगुणः। यथा दाहकस्य वह्नेः चन्द्रकान्तमण्यादिसन्निधौ अदाहकत्वम् मण्यपगमे च हेत्वन्तरनिरपेक्षदाहकत्वम् तथा तमोगुणविशेषसन्निधानासन्निधानाभ्यां स्वापादिसिद्धिः। अपि च यथा बाल्येऽपि सतः अनभिव्यक्तस्य सप्तमधातोः युवत्वे अभिव्यक्तिः तद्वत् इति।
3. ननु ज्ञानप्रसरणे किं प्रमाणम् इति चेत् उच्यते – इन्द्रियेण सह चैतन्यमपि निस्सृत्य तेनतेनार्थेन सन्निकृष्यते हस्तादिनेव त्वगिन्द्रियम्। अपि च 'प्रज्ञा च तस्मात् प्रसृता पुराणी' इति श्वेताश्वतरोपनिषद्वाक्यम्, 'तदस्य हरति प्रज्ञां वायुनाव मिवाम्भसि'इति गीतावचनम् (2-67), 'इन्द्रियाणां तु सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम्। तेनास्य क्षरति प्रज्ञाद्दतेः पादादिवोदकम्'(2-99) इति मनुवचनञ्च ज्ञानप्रसरणे प्रमाणम्।

4. ननु आत्मगुणभूतायाः बुद्धेः द्रव्यत्वं कथम् इति चेत् – उच्यते – मणितरण्यादि गुणभूताया अपि प्रभाया यथा द्रव्यत्वं , तथा धर्मिभूतज्ञानरूपस्य आत्मनः गुणभूतायाः बुद्धेः धर्मभूतज्ञानस्य द्रव्यत्वमविरुद्धम्। अपि च न तावदस्माकम् अद्रव्यमेव गुण इति वैशेषिकादिवत् निर्बन्धः,यो यदाश्रितस्वभावः स तस्य गुणइति हि गुणलक्षणम् । न तु पारिभाषिकम्, सर्वव्यवहारविरोघात् अर्थात् दातृत्वादिष्वपि गुणत्वव्यवहारसत्वात् लोके । किञ्च गुणेषु कश्चिद्विशेषः द्रव्यात्मकगुणाः केवल गुणाश्चेति। तत्र सत्वादिषु गुणशब्दस्य मुख्यत्वम्, ज्ञानादिषु गौणत्वम् इति विवेकः।

5. ननु बुद्धेः द्रव्यत्वे किं प्रमाणम् इति चेत् – उच्यते –‘ बुद्धिः – द्रव्यं – प्रसरणादि मत्वात्’ संप्रतिपन्नवत् अथवा – ज्ञानं – द्रव्यं – संयोगान्यादृष्टान्यत्वे सति भावनाकारणत्वात् आत्मवत् – इत्याद्यनुमानं प्रमाणम्।

6. ननु आत्मधर्मभूतायाः बुद्धेः स्वाश्रयात् अन्यत्र गमनं कथं भवितुमर्हति? इति चेत् – उच्यते – पूर्वोक्तप्रभादृष्टान्तेन स्वाश्रयादन्यदेशगमनं संभवति ज्ञानस्य। अपि च आत्मानं विहायविषयेषु चरित्वा विच्छिन्ना बुद्धिः पुनरपि आत्मानमाश्रयति इति

 ISSN: 2277-2359

तु न संभवति। एवञ्च आत्मप्रहाणानभ्युपगमात् अविहायैवात्मानं इतस्ततः चेतना इन्द्रियादिद्वारा निस्सरति इति भावः।

7. ननु उपचयविरलभावाभावे परिमाणान्तरयोगः बुद्धेः कथं संभवति इति चेत्- उच्यते – यथा अधिकपरिमाणस्य अहेः कुण्डलीभावे अल्पपरिमाणत्वं दृश्यते तथा बुद्धेरपि । न च तावता बहुलविरलत्वादिप्रसङ्गः। अर्थात् तूलपिण्डादौ प्रचयादियोगिपरिमाणोत्कर्षे विरलावयवत्वदर्शनात् – भिदुरभागवत्स्वेव तथाव्याप्तेः।

8. ननु बुद्धेः अतीतानागतैः द्रव्यैःसह संयोगसंबन्धः कथम्? अर्थात् (जीवस्य) मुक्तिकाले धीसङ्कोचककर्मापगममात्रेण तत्क्षणादेव सकलब्रह्माण्डवर्तिद्रव्यसंयोगः कथं जायते ? इति चेत् उच्यते – अतीतानागततया तौ अद्यापि विद्येते इति तेन रूपेण मुक्तस्य (मुक्तिकाले) बोधसन्निकर्षे नानुपपत्तिः। अर्थात् यथा अतीतानागतेषु एकत्वादिव्यवहारात् सङ्ख्यायोगः, यथा वा विशिष्टाद्वैतसिद्धान्ते ब्रह्माण्डान्तरवर्तिनो देशविप्रकर्षेऽपि अण्डान्तरवर्तिपुरुषीयज्ञानेन शीघ्रसंयोगः, एवं कालविप्रकर्षेऽपि संयोग उपपद्यते।

ननु अतीतानागततया तौ अद्यापि विद्येते इत्ययुक्तम् तस्य स्वपरमतसंप्रतिपन्नत्वाभावात् इति चेत् – न – यथा कैश्चिदसतोरेव भूतभविष्यतोः सामान्यात्मना अद्यापिवृत्तेः, प्राकट्याश्रयत्वमुपपादितम्, तथा तद्द्रव्यात्मनाऽपि वृत्तेः संयोगोऽपि उपपन्न एवेतिभावः।

9. ननु बुद्धेः गुणादिभिः संबन्धः कथम्? इति चेत् – उच्यते – न हि गुणादिभिरपि संबन्धः संयोगः अपि तु संयोगिनिष्ठता। यथा वैशेषिकाणां मते घटरूपप्रत्यक्षजनने संयुक्तसमवायादिः।

10. ननु मध्यस्थितानां संबद्धानामप्रकाशत्वं कथम् इति चेत् – उच्यते- अस्य प्रश्नस्य नायनं तेजः निदर्शनम्। अर्थात् यथा सूर्यमण्डलपर्यन्तं प्रसृतनायनरश्मीनामान्तरालिकपरमाण्वाकाशादिसंयोगे सत्यपि न तेषां भानम्, तथा इति भावः।

11. ननु मुक्तबुद्धेः युगपत् क्रमेण वा अनन्तदेशसंयोगः कथम् संभवति इति पृष्टे उच्यते - (बुद्धेः) वेगातिशयः, शक्तिविशेषः, ईश्वरसङ्कल्पो वा प्रतिवक्तारः। इष्टं विचित्रवेगित्वं नायनतापनादिमहसाम्। तच्च निरतिशयप्राप्तं युगपत् त्रिचतुरक्षणेन वा, विश्वमास्कन्दते इति।

12. ननु व्याप्तायां स्वबुद्धिचन्द्रिकायां प्लवमानस्य स्वलालातन्तुविताने लगन्त्या लूतिकाया इव सञ्चाराधीनतत्तद्बुद्धिप्रदेशसंयोगस्य स्वबुद्ध्या सह बुध्यन्तरव्याबृत्तः स्वाभाविकः संबन्धः कथम् इति चेत् उच्यते – स्वाभाविकं तदीयत्वं तदाश्रितत्वञ्चेति सञ्चारेऽपि अर्थात् ज्ञानसञ्चारमन्तरेण जीवसञ्चारेऽपि न विरोधः। यथा व्यापकात्मवादिनः अर्थात् आत्मसञ्चारमन्तरेणापि शरीरादीनां सञ्चारदर्शनेन तत्सञ्चारानुविधायिसञ्चारत्वाभावात् शरीरेन्द्रियादीनाम्, यथैव ईश्वरमनुमन्यमानस्य तदीशितव्यानाम्, यथा वा लोके दासभृत्यादिद्वन्द्वनाम् (द्वन्द्वम्-मिथुनम् दासदासीजनानामित्यर्थः), यथा च प्रभाप्रभावदादेः, यथा च वैशेषिकादीनां चलाचलत्वेऽपि (अर्थात् शाखायां चलन्त्यामपि वृक्षस्याचलत्वदर्शनात्) अयुतसिद्धयोःअवयवावयविनोः, यथा च अस्मत्पक्षे शरीरिणः पुरीतदादिसञ्चारेऽपि शरीराणाम्, इत्यलम् अतिविस्तरेण।

विशिष्टाद्वैतमते बुद्धिरेव उपाधिभेदात् सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नरूपा। सुखादिजनकतया अभ्युपगतज्ञानातिरेके प्रमाणाभावात्। अर्थात् 'इच्छामि''द्वेष्मि' इत्यादिव्यवहारस्य स्मरामि इत्यादिवत् ज्ञानविशेषेणैव उपपत्तेः। वैषयिकसुखदुःखरूपत्वं ज्ञानस्य

विषयाधीनमिति अनुकूलत्वप्रतिकूलत्वाविशेषात् विषयस्यापि सुखदुःखशब्दवाच्यत्वमस्त्येव इति सङ्क्षेपः।

वैशेषिकमते सुखदुःखेच्छाद्वेषाः पृथक् गुणाः। (अर्थात् ज्ञाने अन्तर्भावः नाङ्गीक्रियते इति विशेषः) सर्वव्यवहारहेतुः ज्ञानम्। ज्ञानत्वजातिमत्वं ज्ञानस्य लक्षणम्। ज्ञानं द्विविधम् स्मृतिः अनुभवश्चेति। तत्र भावनाख्यसंस्कारेतरचक्षुराद्यजन्यत्वविशिष्ट भावनाख्य संस्कारजन्यत्वे सति ज्ञानत्वं स्मृतेः लक्षणम्। यदि ज्ञानत्वमात्रं स्मृतिलक्षणं स्यात् तदा ज्ञानत्वस्य अनुभवेऽपि सत्वात् अनुभवेऽतिव्याप्तिः। अतः संस्कारजन्यत्वं लक्षणे निवेश्यम्। अनुभवे संस्कारजन्यत्वाभावात् नातिव्याप्तिः। यदि संस्कारजन्यत्वमात्रं स्मृतिलक्षणं स्यात् तदा ध्वंसं प्रति प्रतियोगिनः कारणतया संस्कारमात्रजन्यत्वस्य संस्कारध्वंसे सत्वादतिव्याप्तिः। अतोज्ञानत्वनिवेशनम्। संस्कारध्वंसे ज्ञानत्वस्याभावात् नातिव्याप्तिः। संस्कारेतराजन्यत्वविशिष्ट ज्ञानत्वमात्रस्य स्मृतिलक्षणत्वे अजन्ये ईश्वरज्ञानेऽतिव्याप्तिः। अतः संस्कारजन्येतिविशेषणम्। न च ईश्वरज्ञानस्य जन्यत्वविशेषणेनैव वारणसंभवात् – संस्कारपदं व्यर्थमिति वाच्यम्। योगिज्ञानेऽतिव्याप्तेः। तस्य योगजन्यत्वात् ज्ञानत्वाच्च। नच

योगिज्ञानस्य योगजत्वात् संस्कारेतराजन्यत्वविशेषणेनैव अतिव्याप्तिवारणसंभवात् संस्कारपदं व्यर्थमितिवाच्यम्। स्मृतेरपि संस्कारेतरमनोजन्यत्वेन तदजन्यत्वाभावात् असंभवः। तद्वारणाय संस्कारेतरपदस्य बहिरिन्द्रियपरतया व्याख्येयतया योगिज्ञाने बहिरिन्द्रियाजन्यत्व- ज्ञानत्वानां सत्वात् तत्रातिव्याप्तेः। अतः तद्वारणाय संस्कारपदं स्मृतिलक्षणे निवेश्यम्। संस्कारजन्यत्वे सति ज्ञानत्वमात्रोक्तौ सोऽयं देवदत्तः इति प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिः। तस्या इदन्त्वांशे चक्षुरादिजन्यत्वेऽपि तत्तांशे संस्कारजन्यत्वेन संस्कारजन्यत्वज्ञानत्वयोः तत्र सत्वात्। मात्रपदनिवेशेतु प्रत्यभिज्ञाया इदन्त्वांशे बहिरिन्द्रियचक्षुर्जन्यतया

तदजन्यत्वाभावात् नातिव्याप्तिः। एवञ्च लौकिकविषयताशून्यत्वे सति संस्कारजन्यत्वे सति ज्ञानत्वम् इति स्मृतेः निष्कृष्टं लक्षणं भवति।

स्मृतिभिन्नत्वे सति ज्ञानत्वम् अनुभवस्य लक्षणम्। ज्ञानत्वमात्रोक्तौ स्मृतौ अतिव्याप्तिः, स्मृतिभिन्नत्वमात्रोक्तौ घटादौ अतिव्याप्तिः च संभवति। अतः दलद्वयम् उपादेयम्।

अनुभवः द्विविधः – यथार्थः अयथार्थश्चेति। तत्र यथार्थानुभवः चतुर्विधः - प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशाब्दभेदात्। अयथार्थानुभवः[18] त्रिविधः। संशय-विपर्यय-तर्कभेदात्।

स्मृतिरपि[19] द्विविधा- यथार्था अयथार्था च इति। प्रमाजन्या यथार्थस्मृतिः, अप्रमाजन्या अयथार्थस्मृतिः इति सर्वं सुस्थम्।

सन्दर्भग्रन्थसूची –

न्यायसिद्धाञ्जनम्

तर्कसङ्ग्रहः

[18] तर्कसङ्ग्रहः

[19] तर्कसङ्ग्रहः

 ISSN: 2277-2359

शब्दशासनमीमांसा

डा.उमेशचन्द्रमिश्रः,

सहायकाचार्यः, व्याकरणविभागः

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः

गुरुवायूरपरिसरः

सारांशः

व्याकरणशास्त्रस्यापरनाम शब्दशासनशास्त्रम्। अथ महाभाष्ये भगवान् पतञ्जलिः व्याकरणशास्त्रस्य व्याख्यां कुर्वन्नाह अथ शब्दानुशासनमिति। तस्यैव व्याकरणशास्त्रस्य यद्यपि सन्त्यनेके प्रवर्तकाः तथापि ब्राह्मसम्प्रदायस्यादिमप्रवर्तकः ब्रह्मा माहेश्वरसम्प्रदायस्य च शिव इति स्मर्यते। इतोऽपि दश शाकटायनगार्ग्यगालवादयः पाणिनेः स्मृतवैयाकरणाः, इन्द्रचान्द्रपुष्करसादयः दश पाणिनेः अस्मृतवैयाकरणाः। एषा गङ्गायाः अविरलधारा इव नित्यनिरवच्छिन्ना व्याकरणपरम्परा नित्यं प्रवहति। तस्यैव व्याकरणशास्त्रस्य सर्ववेदपारिषदभूतस्य मूल्यं लोके ख्यापयितुं शब्दशासनमीमांसाख्यलेखः लघुकथारूपेण प्रस्तौमि।

कुञ्चिकापदानि

पाणिनिस्मृतवैयाकरणाः, पाणिनि-अस्मृतवैयाकरणाः, सर्ववेदपारिशदमूलम्, स्फोटः, ध्वनिः, प्रयोजनानि।

विषयनिरूपणम्

काञ्चिन्महतीं विद्वन्मण्डलमण्डितां राजसभामालोक्य कश्चिद्वैयाकरणो द्विजवाल आह स्म। अहो अद्य इज्येनापि पूज्यायामस्यां राजसभायां विबुधाचार्य्या इव वीर्य्यवन्तो महान्तो ग्रन्थाचार्य्याः लक्ष्यन्ते। वतास्माकमद्य रात्रिः सुप्राता किमिदं सुदिनाहम्। प्रायः प्राक्तनं सुकृतमद्येव नः फलवत् संवृत्तम्। नयने च नोऽद्य सफलजन्मतामासीदसताम्। धन्या वयं यतोऽस्माभिर्देवैरपि दुर्द्दर्शनान् सर्व्वदर्शननिर्म्मलदर्शनान् दीर्घदर्शिनोऽयत्नादेवाद्य दर्शनातिथित्वमनायि।

है पुण्यदर्शनाः भवतां दर्शनैवाहं निजनयनेऽपाविषम्। अधुनाम्नायाम्नानपरिपूतवाग्भिर्भवद्भिः संलापलवेनापि वाणीमात्मनः पिपविषे। तन्मामाज्ञापय किञ्चिद्विवक्षुं वाचयितुम्। अथ वाचयवाचयेति कौतुकरसाभिषिक्तचेतोभिर्विपश्चिद्भिरनुज्ञातो वक्तुमारभत।

अथ परमकारुणिकः सर्व्वज्ञः सर्व्वनियन्ता निखिलजगदेकनिदानभूतो भगवान्नारायणोऽखिलमर्त्त्यानां संसारतत्त्वप्रतिपत्तये कर्तव्येषु प्रवर्तनायाकर्त्तव्येभ्यो निवर्त्तनाय ब्रह्मतत्त्वोपलम्भाय च ब्रह्माणमाविर्भाव्य तन्मुखेनैव सकलशास्त्रमूलभूतान् चतुरो वेदानाविश्चकार। अथ स एव परंब्रह्मतत्त्वप्रतिपादकशब्दब्रह्मविज्ञप्तये ज्ञानविज्ञाननिधिं भगवन्तं महेशं सृष्ट्वा तेनैव माहेशाख्यं वेदाङ्गेषु प्रधानभूतं शब्दशासनपारावारं चाविर्भावयामास।

ततस्तानेव वेदान् तञ्च शब्दशास्त्राम्बुधिमालम्व्य आदिमैर्मरीच्यादि – नारदान्तैः महर्षिभिर्धर्म्मतत्त्वज्ञैः मन्वादिभिर्वाल्मीकि – भरतादिभिरादिकविभिः वेदविभाजकैः नानापुराणेतिहास – प्रवर्त्तकैर्व्वेदव्यासादिभिः – कपिल – गौतमादिभिः दर्शनप्रणेतृभिर्महामुनिभिश्च भूयांसि शास्त्रजालानिप्रणिन्यिरे। उक्ताच्च माहेशाभिधानशब्दशासनात् गालवापिशलि – चाक्रवर्म्मण – स्फोटायन – काश्यप – गार्ग्य –भारद्वाज – सेनक – शाकटायन – साकल्य - पाणिनिप्रभृतयो महामुनयो महार्णवात् सलिलकतिपयमिव कियन्तं

भागमुद्धृत्य एकैकं शब्दशासनं निर्ममूः। किन्तु माहेशाख्यशब्दाम्बुधेः पारं न ययुः। तदुक्तं कात्यायनेन– अहं च भाष्यकारश्च कुशाग्रीवधियावुभौ। नैव शब्दाम्बुधेः पारं किमन्ये जडबुद्धय इति। यान्युज्जहार माहेशाद्व्यासो व्याकरणार्णवात्। तानि किं पदरत्नानि सन्ति पाणिनि-गोष्पदे इत्यप्यन्यैरुक्तम्। गालवादिप्रणीतानि व्याकरणानि कुत्राप्यधुना न लक्ष्यन्ते शाकटायनस्फोटायनाद्याचार्यास्तु केवलं पाणिनीयसूत्रेषु नामस्मरणमात्रेण स्मर्यन्ते। पाणिनिमुनिप्रणीतन्तु व्याकरणं भारतभूमौ सर्व्वत्र निरन्तरं भास्करवद्वाभासते॥ पाणिनिर्नाम पणिनवंशसमुद्भूतो दाक्षीसुतो मुनिविशेषः। तस्य आहिक-दाक्षीपुत्र-शालङ्किन्-पाणिन-शालातुरीय इति पञ्च नामानि कोषादौ प्रसिद्धानि। स चोग्रेण तपसा भगवतो महेश्वराल्लब्धवरो व्याकरणं सुमहत्तरं विरचयाम्बभूव। तच्च व्याकरणं पाणिनीयाष्टकमित्याख्यया प्रसिद्धम्। कात्यायनो नाम महामुनिरस्य वार्त्तिकं विरच्य तीव्रतरसमालोचनाञ्चकार। अनन्तरं पतञ्जलिर्नाम महर्षिः पाणिनीयाष्टकस्य वार्त्तिकस्य च महाभाष्यं विधाय पाणिनीयाष्टाध्यायीग्रन्थं सर्व्वतः प्रमादपरिशून्यतया प्रदर्शयन् कात्यायनतीव्रदृष्टितो ररक्ष। तेन यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति वचनं

लोकेषु प्रसिद्धम्।अतः सर्व्वोत्तमतया सर्व्वलोकसमादरणीयमिदं व्याकरणम्। अत्र च सूत्राणि ३९९६ षण्णवत्यधिकनवशतोत्तरत्रिसहस्रसंख्यकानि॥ कात्यायनस्य महामुनेरलौकिकी ग्रन्थकरणशक्तिरासीत्। येन महात्मना सप्तलक्षसंख्यकश्लोकमयो बृहत्कथाभिधानो विशालतरो ग्रन्थो विरचयाम्बभूव। तदाधारेण गुणाढ्यनामाचार्येण विरचिता बृहत्कथामञ्जरी। तस्मादेव कियन्तं सारांशं समुद्धृत्य सोमदेवभट्टः कथासरित्सागरं नाम ग्रन्थं विनिर्ममे। तस्माच्च कथासरित्सागरात् कञ्चित् क्षोदीयांसमंशं संगृह्य कविकुलचूडामणिना बाणभट्टेन कादम्बरी नाम्नी कथा विरचिता। परमकारुणिको भगवाननन्तभक्तानां कायवाक्चित्तशोधनाय पतञ्जलिनामा मुनिर्भूत्वा आयुर्वेदं पाणिनिसूत्राणां महाभाष्यं पातञ्जलाख्यं योगशास्त्रं च वितेने। तस्य भाष्यकार-गोनर्द्दीय-चूर्णिकृत् इति नामत्रयं प्रसिद्धम्॥

यस्य पाणिनिमुनिप्रणीतव्याकरणस्य अगाधविद्यापारावारो महात्मा कात्यायनो महर्षिर्व्वार्त्तिककारो बभूव।

पातञ्जलाख्ययोगशास्त्रप्रणेता भगवान् पतञ्जलिर्यस्य महाभाष्यं प्रणिनाय। तस्माद्व्याकरणादुत्कृष्टं व्याकरणं भुवि किमस्ति?

कलापचन्द्रवामनाद्याख्यानि तु व्याकरणानि पाणिनिवन्न महोत्कर्षं भजन्ते पाणिनिव्याकरणस्य मुनिप्रणीतत्वात् महामुनिद्वयकृतवार्त्तिकमहाभाष्यविभूषितत्वात् इतरबहुतरनिबन्धृनिबद्ध-व्याख्याकलापकलापितत्वात् प्राचीनतमत्वात् लौकिकवैदिकोभयशब्दसाधनत्वेन स्वरादिप्रतिपादकत्वेन च वेदोपकारकत्वाच्च।

इदमेव पाणिनिदर्शनमित्युच्यते माधवाचार्य्यादिभिः प्राचीननिबन्धृभिः। संस्कारपदवेदनीयशब्दानुशिष्टिद्वारा परंब्रह्मतत्त्वप्रदर्शकत्वात्। तदुक्तमभियुक्तैः "द्वे ब्रह्मणि वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत्। शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति इति॥"[१] शिक्षाकल्पादिषु षड्सु वेदाङ्गेषु इदमेव परमोत्तमं वेदाङ्गं सर्व्वैरादरणीयम्। प्रधाने हि कृतो यत्नः फलवान् भवतीति न्यायात्। व्याकरणशास्त्रं वेदपुरुषस्योपकारकमिति वेदाङ्गम्। व्याकरणशास्त्रं स्वरविशेषस्य निर्णये पदार्थविशेषस्य च ज्ञाने सहायकम्। यथा

 ISSN: 2277-2359

ज्योतिषशासत्रमनुष्ठानविशेषस्य प्रारम्भाय कालविशेषस्य निर्धारणे सहायकम्। निरुक्तं तु व्याकरणशास्त्रस्य परिशिष्टप्रायमस्ति। यतोहि तत्र बाहुलकादिसाध्यानां लोपागमवर्णविकारादिना निष्पन्नानां पदानां निर्णयो वर्तते। छन्दोविचितिरपि गायत्र्युष्णिगादिलक्षणज्ञानेन यजनादिषु विध्यर्थनिर्णये उपयुज्यते। शिक्षाशास्त्रं वर्णोच्चारणप्रकारं स्थानकरणादिकं निर्दिशति। कल्पसूत्राणि प्रकरणान्तरपठितस्य न्यायलब्धस्य शास्त्रान्तराधीतस्य चाङ्गजातस्योपसंहरेण यज्ञशालादिनिर्माणे ज्यामितिकोपयोगस्य प्रयोगं दर्शयन्ति। तेषु पदपदार्थावगमकत्वेन वाक्यार्थज्ञानं तन्मूलकमस्तीति सकलशास्त्रमूलत्वात्व्याकरणशास्त्रं प्राथम्यं भजते। अत एव व्याकरणशास्त्रं शिक्षाशास्त्रे मुखत्वेनोपवर्णितम्। मन्वादिस्मृतिशास्त्रेष्वपि शास्त्रमिदमङ्गत्वेन कीर्तितम्। तेनाध्ययनविधिर्व्याकरणाध्ययनस्यानुष्ठापक इति स्थितम्। तथा च नित्यकर्मणः सन्ध्योपासनादेरभावे "यथाऽहरहः सन्ध्यामुपास्यतः"[२] विधेरुल्लङ्घनात् प्रत्यवायानुष्ठानेन च पापक्षय इति यथाभ्युपेते तथा व्याकरणाध्ययनस्याप्यननुष्ठाने अनुष्ठाने च भवेत्। भाष्ये शब्दानुशासनस्य प्रयोजनत्वेन रक्षाप्रभृतीनि फलत्वेनोक्तानि। अत्र

 ISSN: 2277-2359

प्रयुज्यते प्रवर्त्यतेऽनेनेति व्युत्पत्या करणे ल्युट्प्रत्यये वा प्रयोजयतीति कर्तृव्युत्पत्या बाहुलकात्ल्युटि फलपरको वा प्रवर्तकविधिपरकः प्रयोजनशब्दः। उभयोः “नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चान्यतरस्याम्”१-२-६९ इति सूत्रेण नपुंसकस्यैकशेषे एकवद्भावस्य वैकल्पिकत्वमस्तीति प्रश्नस्थे प्रयोजनपदे बहुवचनसत्त्वेप्युत्तरस्थे प्रयोजनपदे एकवचनम्। तत्र रक्षा नाम वेदस्य संरक्षणम्। लोके यद्यपि लोपागमवर्णविकाराः न भवन्ति वेदे तु एते अवश्यं भवन्तीति तदर्थं व्याकरणमध्येयम्। ते केवलप्रयोगसरणैः प्रामादिकाः सम्भाव्येरन्। वैयाकरणस्तु लक्षणदर्शीलक्षानुसारं लक्षणं प्रवर्तयतीति तदेव रूपं स्थापयति। लोपोदाहरणं यथात्मना विविदे मितद्रुः। अत्र त्मना आत्मनेत्यर्थः। “मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः”६-४-१४१ सूत्रेणाकारलोपः। आगमो यथा देवासः, ब्राह्मणासः। “आज्जसेरसुक्” ७-१-५० सूत्रेणासुगागमः। लोपागमौ यथा- देवा अदुह्र। अदुहतेत्यर्थः। अत्र दुहधातोर्लङि झस्यादादेशे लोपस्त“आत्मनेपदेषु” ७-१-४१ इति तलोपः, “बहुलं छन्दसि” ७-४-७८ इति रुडागमः। वर्णविकारो यथा- गृभ्णामि ते सौभगत्वाय। “हृग्रहोर्भश्छन्दसि हस्येति वक्तव्यम्” इति भकारः।

ऊहोऽपि प्रयोजनम्। "प्रकृतिवत् विकृतिः कर्त्तव्या"[३] नाम। यत्राङ्गजातं सम्पूर्णमुपदिष्टं सा प्रकृतिः। यथा- दर्शपूर्णमासः। यत्र नोपदिष्टं सा विकृतिः यथा- "सौर्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः"[४] इति विहितो यागः। अत्र वैकृतस्य विधेर्विषयिभूतानां भावनायां करणीभूते यागे उपकारकाकांक्षया तन्मुखेन प्राकृतमङ्गजातं प्राप्यते। वैदिके करणे तादृशानामेवाङ्गानामपेक्षितत्वात्। तेषामेव प्रकृतौ क्लृप्तसामर्थ्यात्। तद्विशेषस्य चैकदेवतात्वादिना शक्यज्ञानत्वात्। तेनेदं पूर्वमीमांसावचनम्। तत्र यस्याङ्गस्य प्रकृतौ य उपकारः क्लृप्तस्तस्य विकृतासम्भवे निवृत्तिः। यथा- प्रकृतावघातस्य वैतुष्यमुपकारतया क्लृप्तं तस्य कृष्मलेष्वसम्भवादवघातस्य निवृत्तिः। तत्र प्रकृतौ यस्य मन्त्रस्य यदभिधेयं तच्चेद्विकृतौ साकल्येन नास्ति तदा कृत्स्नस्य मन्त्रस्य निवृत्तिः। यथा-"अवरक्षो दिवः सपत्नं वध्यासम् इत्यवघातमन्त्रस्य कृष्णलेषु"[५]। यस्य त्वेकदेशस्याविधेयं नास्ति तस्य तावन्मात्रं निवर्तते। यथा- अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामि। इत्यस्य मन्त्रस्यावयवभूतदेवताभिधायि पदमौषधद्रव्यकत्वेन एकदेवताकत्वेन चाग्नेयविकारभूते सौर्ये निवर्त्तते अग्निशब्दश्च लुप्तद्वारकतया निवर्तमाने एकारोपि निवर्त्तते। अकारान्तेतरप्रकृतिसन्निधानेनैव हि एकारस्य सम्प्रदानं वाच्यम्,

अकारान्तात्तु यशब्दस्य। ततश्चतुर्थ्यन्तसूर्यायेत्याद्युदात्तमग्नय इत्यस्य मध्योदात्तस्य स्थाने ऊह्यम्। सोऽयं प्रकृत्यूहः। क्वचिल्लिङ्गस्याप्यूहः यथा- देवीरापः शुद्धाः स्थ इत्यप्सु विनियुक्तो मन्त्रः। तस्याज्ये ऊहः देवाज्यशुद्धमसीतिः। क्वचित्प्रत्ययमात्रस्योहः यथा- मा भेर्मा संविक्थाः इति पुरोडाशेऽवदानमन्त्रः। तस्य धानासूहः- मा भैष्ट मा संविजिध्वम् इत्यादिरिति हरदत्तादयः। याज्ञिकास्तु संविग्ध्वमित्यूहमाहुः। युक्तं चैतत्, प्रकृतावनिङ्कतया विजिर् पृथग्भावे इत्यस्य प्रयोगो न तु ओविजी भयचलनयोः इत्यस्येत्यवधारणम्।

लाघवमपि प्रयोजनम्। तथाहि, अध्यापनं ब्राह्मणस्य वृत्तिः। तन्निर्वाहश्च वैदुष्याधीनः। वैदुष्यञ्च साध्वसाध्वविवेकः। स च प्रतिपदपाठादिना न सम्भवति। शब्दानामानन्त्यात् तस्मादुत्सर्गापवादरूपलक्षणद्वारा तद्बोधने लाघवम्। अन्यथा तु गौरवम्।

असन्देहोऽपि प्रयोजनम्। तथाहि स्थूलपृषतीमनड्वाहामालभेत इति वेदे श्रूयते। तत्र सन्देहः कर्मधारयोऽयं बहुव्रीहिर्वेति। कर्मधारयपक्षे पृषती शब्देन मत्वर्थलक्षणया पृषत्त्वती बिन्दुमती गौरेवाभिधीयते, स्थूलापि सैव, बिन्दूनां स्थौल्यं तानवं वा यथा तथाऽस्तु। बहुव्रीहौ तु

स्थौल्यं पृषत्स्वेवेति। गौस्तु स्थूला कृशा वेत्यत्रानादरः। तत्र लकाराकारे उदातत्वं दृष्ट्वा पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बहुव्रीहि वैयाकरणो निश्चिनोति। ततश्च निश्चयेन प्रतिबन्धात्संशयानुत्पादः। स एवासन्देहः। एवं इन्द्रपीतस्योपहूतो भक्षयामीति वाक्ये स्वरेणैव बहुव्रीहिनिर्णये मीमांसकानामिन्द्रपीताधिकरणमवैयाकरणान्प्रति सार्थकम्।

तदेवं रक्षोहालाघवासन्देहाख्यानि चत्वारि फलानि व्याख्यातानि। आगमस्तुप्रवर्तकः। भाष्ये तु सन्दर्भशुद्ध्यर्थं फलचतुष्टयस्य प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्त्तके वक्तव्ये मध्ये तदुक्त्या फलसन्देशेन नित्यानामपि फलपर्यवसानमस्तीति सूचितम्। फलन्तु पापक्षयः प्रत्यवायानुत्पत्तिर्वा, तथाहि धर्मेण पापमपनुदतीति धर्मशास्त्रवचनम्-

“विहितस्यानुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात्।

अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति।।”[६]

तदुक्तमाचार्य्यैः– “आसन्नं ब्रह्मणस्तस्य तपसामुत्तमं तपः। प्रथमं छन्दसामङ्गमाहुर्व्याकरणं बुधा” इति।[७]

व्याकरणशास्त्रस्य शब्दानुशासनमेवसाक्षात्प्रयोजनं वेदरक्षादीनि तु प्रयोजनप्रयोजनानि परम्परयेत्याह भगवान् भाष्यकारः।

शव्दानुशासनबलात् साधुशब्दप्रयोगोऽभ्युदयमादधाति इति। तदेवोक्तं भगवता कात्यायनेन "शास्त्रपूर्व्वके प्रयोगेऽभ्युदयस्ततुल्यं वेदशब्देनेति।"[८] अत्र श्रुतिरपि तमेवार्थमाह "एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवतीति।"[९] शब्दस्य सम्यक् ज्ञातृत्वं व्याकरणशास्त्राध्ययनेन जायते। तथा च शब्दस्य सुप्रयोगे दक्षाः वेदादिशास्त्राध्यनेन सम्पद्यन्ते। तेन शास्त्रकाराः साहित्यं व्याकरणशास्त्रस्य पुच्छभूतं शास्त्रमिति वदन्ति। तथोक्तम्- नाकमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तैर्बद्धवाग्रथैः। अथ पत्काषिणो यान्ति ये चोक्तमतभाषिण इति।

अत्र केचिद्भ्रान्ताश्चोदयन्ति "अचेतनस्य शब्दस्य कथमीदृशी शक्तिः समुपपद्यत" इति। तत्र शब्दब्रह्मविदामिदं प्रतिवाक्यम्। "रे भ्रान्ताः नैवं मन्यध्वम्। श्रूयतां तावदस्माकं सिद्धान्तः। महादेवेन शब्दस्य साम्यं श्रुतिराह। तथा च श्रुतिः। "चत्वारि श्रृङ्गाः त्रयोऽस्य पादा द्वे शीर्षे सप्तहस्तासोऽस्य त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महोदेवो मर्त्या आविवेश"[१०] इति। व्याख्याता चेयं भाष्यकारेण। चत्वारि श्रृङ्गाः चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताः। त्रयोऽस्य पादाः लडादिविषयास्त्रिधाभूतभविष्यद्वर्त्तमानकालाः। द्वे शीर्षे द्वौ शब्दौ

नित्यानित्यात्मानौ। नित्यः कार्य्यश्च व्यङ्ग्यव्यञ्जकभेदात् वा ध्वनिस्फोटभेदात्। सप्तहस्तासोऽस्य तिङा सह सप्तसुव्विभक्तयः। त्रिधा बद्धः उरसि कण्ठे शिरसि च बद्धः। वृषभ इति प्रसिद्धवृषभेण रूपणं क्रियते। रोरवीति शब्दं करोति। रौतिः शब्दकर्म्मा। इह शब्द शब्देन प्रपञ्चो विवक्षितः। महोदेवो मर्त्त्या आविवेश। महान् चासौ देवः महादेवः इति शब्दः मर्त्या मरणधर्म्माणो मनुष्याः तान् आविवेश इति महता देवेन परंब्रह्मणा साम्यमुक्तं स्यादिति जगन्निदानः स्फोटाख्यो निरवयवो नित्यः शब्दो ब्रह्मैवेति। अत एव हरिणा उक्तं ब्रह्मकाण्डे "अनादिनिधनं ब्रह्मशब्दतत्त्वं यदक्षरम्। विवर्त्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यत"[११] इति।

इत्थञ्च शब्दशासनबलाच्छब्दब्रह्मप्रतिपत्या परब्रह्मप्रतिपत्तिरिति शब्दशासनशास्त्रस्य निःश्रेयससाधनत्वं सिद्धम्। इदञ्च शब्दशासनाख्यं पाणिनिदर्शनं सर्व्वेभ्यो दर्शनेभ्यः प्रधानतमम्। इतराणि दर्शनानि तु बहुषु स्थानेषु वेदविरुद्धमर्थं प्रतिपादयन्ति। क्वचिच्च वेदानां वास्तविकमर्थमुच्छिद्य स्वमतसिद्ध्यनुकूलमर्थान्तरं परिकल्प्य तान् व्याकुलयन्ति। किञ्च निखिलान् वेदभागानसमालोच्य स्वमतानुकूलं कियन्तभागमालम्ब्य स्वाभिमतार्थं प्रमाणयन्ति। इदन्तु पाणिनिदर्शनं

क्वापि न वेदं विरुणद्धि प्रत्युत प्रकृतिप्रत्ययविभागेन वेदशब्दानां तात्पर्य्यं व्यनक्ति। सर्व्वेषामेव वेदानामर्थप्रतिपत्तये तत्प्रतिपित्सूनां तदनुकूलां शक्तिं चादधाति। इदञ्च दर्शनं वाङ्गलविशोधनं पवित्रं मोक्षद्वारं सर्व्वविद्याप्रधानं मोक्षसोपानपर्व्वणां प्रथमं पदस्थानं सर्वेषु मोक्षमार्गेषु सरला राजपद्धतिश्चोच्यते। तदुक्तमभियुक्तैः-"तद्वारमपवर्गस्य वाङ्गलानां चिकित्सितम्। पवित्रं सर्व्वविद्यानामधिविद्यं प्रचक्षते"[१२] इति। तथा- "इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्व्वणाम्। इयं सा मोक्षमार्गाणां सरला राजपद्धतिरिति।"[१३] इदञ्च शब्दशासनं वेदवत्पवित्रं पाठात् पुण्यप्रदञ्च। अत एवेदं पारम्परिकाः प्रातःस्नात्वा प्रयताः प्रत्यहं प्रपठन्ति।

इत्थं शब्दशासनप्रशंसापराणि अविप्लवानि शुचीनि मनोहराणि विषदार्थानि अर्थगौरवशालीनि पौनरुक्त्यादिदोषशून्यानि साकाङ्क्षाणि योग्यानि आसन्नानि सुमधुराणि वागीशस्येव द्विजवालस्य वचनानि समाकर्ण्य सर्व्वे सामाजिका विद्वांसोऽतितरां विसिष्मियिरे। वेदवचनैर्बाहुमुत्तोल्य तस्योच्चैराशिषमुचुश्चेति।

सन्दर्भाः-

१.मैत्रायण्पनिषद्, ६-१२

२.शब्दकौस्तुभम्, व्याकरणप्रयोजनम्

३.महाभाष्यम्, प्रथमाह्निकम्, ऊहशब्दनिरूपणम्, प्रदीपव्याख्या

४.महाभाष्यम्, प्रथमाह्निकम्, ऊहशब्दनिरूपणम्, प्रदीपव्याख्या

५.महाभाष्यम्, प्रथमाह्निकम्, ऊहशब्दनिरूपणम्, तत्वालोके

६. शब्दकौस्तुभम्, व्याकरणप्रयोजनम्

७.वाक्यपदीयम्, ब्रह्मकाण्डम्, श्लोकसंख्या-११

८.महाभाष्यम्, प्रथमाह्निकम्, आचारे नियमः

९.महाभाष्यम्, एकः पूर्वपरयोः ६-१-८४ सूत्रम्

१०.महाभाष्यम्, प्रथमाह्निकम्, व्याकरणगौणप्रयोजनम्

११. श्रीमद्भगवद्गीता,८-१३

१२.वाक्यपदीयम्, ब्रह्मकाण्डम्, श्लोकसंख्या-१४

१३.वाक्यपदीयम्, ब्रह्मकाण्डम्, श्लोकसंख्या-१६

सहायकग्रन्थसूची-

१.वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, सं-म.म. श्रीगिरिधरशर्मा, प्रकाशकः-

मोतिलाल वनारसीदास, देहली-१९९७

२. व्याकरणमहाभाष्यम्, पुनर्मुद्रण-१९८८, चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठान, दिल्ली

३. पाणिनीय अष्टाध्यायीसूत्रपाठः सम्पादकः पं. सत्यनारायणशास्त्री, कृष्णदास अकादमी, वारणासी-२०१२.

४. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी- तत्वबोधिनीसहिता, चौखम्वा विद्याभवन, वारणासी-२००६

५. अष्टाध्यायी सहजबोधः, पुष्पा दीक्षित, पाणिनीयशोधसंस्थान, छत्तीशगड-२००४

६.नन्दिकेश्वर काशिका, नन्दिकेश्वर, चौखम्वा, १९६६

७.परिभाषेन्दुशेखरः, डा. गिरगजेशकुमारदीक्षित, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वारणासी

८. शब्दकौस्तुभः, सम्पादकौ- विन्ध्येश्वरीप्रसाद द्विवेदी, गणपतिशास्त्री मोकाटे, चौखम्वा संस्कृत सीरीज आफिस, वारणासी-१९९१

संस्कारेषु नामकरणसंस्कारस्योपयोगिता

डा. बि. नरेशकुमारनायकः

सहायकाचार्यः, शिक्षाशास्त्रविभागः

गुरुवयूरपरिसरः, पुरानाट्टुकरा, त्रिश्शूर्,केरलम्

ईमैलः- dr.b.naresh@csu.co.in

दूरवाणीसंख्या:- 8919709028, 9948232019

शोधसारः

भारतीयपरम्परायां ऋषिभिः मुनिभिः आपूर्त्ता वर्तते। ऋषिभिः प्रचालितायाः वैदिकपरम्परायाः जीवनचर्यायाश्च अनुकरणं कुर्वन् जनाः श्रेष्ठम्, उन्नतं जीवनं, दिनचर्याञ्च प्राप्य सम्पूर्णमपि जीवनं वैदिकपरम्परानुगुणं यापयित्वा समाजाय सुसन्ततयः प्रदातुं शक्नुवन्ति। सुजनेभ्यः एव परिवारस्य, समाजस्य, राष्ट्रस्य निर्माणं भवितुं शक्नोति। एभ्यः विविधेभ्यः संस्कारेभ्यः एव सामान्यजीवनं श्रेष्ठजीवनं भविष्यति। अतः समेषां संस्काराणाम् अनवरततया अनुकरणं समाजे भवेत्, तर्हि समाजस्य दशा, दिशा, अवस्था इत्यादीनाम् उत्तमं परिवर्तनं दृग्गोचरी भविष्यति।

संङ्केतशब्दाः

गुणान्तराधानम्, ब्रूहदारण्यकोपनिषद्, शथपथब्राह्मण, संस्कारः, परमात्मनः, श्रेष्ठत्वम्, वसुधैवकुटुम्बकम्, गोभिलगृह्यसूत्रम्, आश्वलायनगृह्यसूत्रम्, पारस्करगृह्यसूत्रम्।

भूमिका

किं नाम संस्कारः ? प्रश्ने सति समाधानं भवति यत् - कस्यापि वस्तुनः स्वरूपे परिवर्तनम् वस्तुनि नूतनस्वरूपस्याधानम्। अत एव भारतीयसंस्कृतौ षोडशसंस्काराणां व्यवस्था विहिता। मानवः परमात्मनः उत्तमा कृतिः वर्त्तते। सः जीवने श्रेष्ठत्वं प्राप्येत तदर्थं यथा समयं संस्काराणां उपक्रमः वर्तते। यथा स्वर्णकारः स्वर्णम् अङ्गारिकायां निक्षिपति तत्र पूर्णतया संस्कृतं करोति तदनन्तरमेव सुवर्णं नूतनस्वरूपे उपस्थापयति। तथैव शिशुः यदा मातुः गर्भे आयाति तस्मात्कालादारभ्य एव संस्काराः आरभ्यन्ते मृत्युपर्यन्तं मानवः संस्कारूपी अङ्गारिकायामेव भवति तेन दुष्टसंस्काराः दुर्गुणाश्च व्यपगच्छन्ति सुसंस्काराश्चागच्छन्ति। स एव संस्कारः। आचार्य-चरकेन लिखितं संस्कारोहि गुणान्तराधानमुच्यते अनया दृष्ट्या मानवस्य नवनिर्माणं भवितुं शक्नोति।

यदा मानवस्य जन्म जायते तदा सः द्विधा समन्वितसंस्कारेण संश्लिष्टः भवति। प्रथमं तु जन्मजन्मान्तरेभ्यः विविधैः संस्काराः, द्वितीयं यस्य मातापित्रोः कुक्षि, वंशे वा जन्म अलभत तेषां वंशपरम्परया प्राप्ताः। ते उत्तमाः अपि भवितुं शक्नुवन्ति दुष्टाश्चापि किन्तु संस्कारेभ्यः मानवस्य नवनिर्माणं सम्यक्तया कर्त्तुं शक्नुमः। एतेभ्यः संस्कारेभ्यः

मातृपितृभ्यः प्राप्ताः, जन्मजन्मान्तरेभ्यः संचिताः दुष्टसंस्काराः निर्बीजं भवितुं शक्नुवन्ति एषा योजना संस्कारेभ्यः पूर्णतया पूर्णा भवति।

शोधोद्देश्यानि

- ❖ पारंपरिकसंस्कारस्य महत्त्वविवेचनम्।
- ❖ कीदृशानि नामानि भवेयुः तेषां कीदृशः प्रभावः जनेषु भवति।
- ❖ भारतीयपरम्परायां किमर्थं नामकरण संस्कारः अन्यतमः।
- ❖ संस्कारस्य मनोवैज्ञानिकं महत्त्वं किमिति विश्लेषणम्।
- ❖ विविधशास्त्रेषु प्राप्तप्रमाणेभ्यः समीक्षणम्।

शोधविधिः

एतस्मिन् शोधाध्ययने वर्णनात्मकस्य विधेः अनुसन्धानस्य अङ्गत्वेन अङ्गीकारः कृतः।

मानवजीवने, जगति वा द्विधा योजनाः भवन्ति (1) भौतिकी योजना (2) आध्यात्मिकी च। भौतिकवादी विचारधारा या वर्तते तस्याधारेण मानवः विचारयति यत् रोटिका, वस्त्रम् आवासश्चैव जीवनस्य प्रमुखसाधनानि। किन्तु विचायन्तु यत् भौतिकसमस्यानां पूर्तिः सर्वकारः करोति यथा जलव्यवस्था नद्याः, वाण्याः, पुष्कराश्च, उत्तममार्गस्य निर्माणं, सेतोः निर्माणं, परिवाहनानां, लौहपथगामिन्याः,

विमानानाञ्च व्यवस्था संजाता किन्तु यदि एतासां सौविध्यानाम् उपयोगाय न कोपि उत्तम मानवः भवति तर्हि कः लाभः सम्पूर्णः अपि श्रमः व्यर्थमेव भवति अत एव न केवलं भौतिकमेव विचिन्त्य जीवनं चलति अतएव आध्यात्मिकविषयेपि चिन्तनमावश्यकम् अनयैव योजनया मानवस्य नवनिर्माणम् उत्तमरूपेण भविष्यति। आध्यात्मिक दृष्ट्या एताः योजनाः आधारभूतास्सन्ति यया, स्वीय संस्कृतेः लक्ष्योद्देश्यानां च विषये पूर्णावगाहनमभवत्।

चतुर्षु दिक्षु आधुनिकतायाः चाकचक्यं दृग्गोचरी भवति, तस्यां आधुनिकतायाम् अनुकुर्वन्नेव जनाः भौतिकसौविध्यानि, वैभवञ्च एकत्री कुर्वन्तः दृश्यन्ते किन्तु सौविध्यानां वर्धने मुख्यमुद्देश्यं विस्मृतवन्तः। अत एव अद्यत्वे दिनानुदिन मानवीचिन्तने, व्यवहारे, दर्शने, आहारे, व्यवहारे च अधमता आयाति, कुत्र वर्तते सः मानवः यः मानवी गुणसम्मानः **वसुधैव कुटुम्बकम्**[20],(मनु.) **मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे**[21] (यजुः) भावनायाः आप्लावितः आसीत्। एतासाम् उत्तमोत्तमयोजनानां केन्द्रबिन्दुः संस्कारास्सन्ति। षोडशसंस्कारेषु एकः संस्कारः नामकरणम्।

[20] मनुस्मृतिः

[21] यजुर्वेदः

एतस्य संस्कारस्य बहु उपयोगिता वर्तते यथा जगति सम्पूर्ण अपि व्यवहारः नाम्ना एव भवति। विद्यमान वस्तूनां, प्राणिनां विषयकज्ञानं तु केवलं प्रत्ययात्मकमेव वर्तते यथा धेनोः विषये, चतुरङ्गविषये सम्पूर्णोऽपि ज्ञानं वर्त्तते किन्तु यदि संज्ञायाः ज्ञानं न भवति तर्हि व्यवहारः भवितुं न शक्नोति अत: प्रत्ययात्मक-ज्ञानेन सह व्यवहारात्मकं, क्रियात्मकं ज्ञानमपि आवश्यकं वर्तते। दार्शनिकदृष्ट्या वक्तुं शक्नुमः यत् वस्तुनः नाम्नः संज्ञायाश्च यदि ज्ञानं नास्ति तर्हि तज्ज्ञानं निर्विकल्पकं ज्ञानमस्ति। किन्तु नाम-संज्ञासहितं ज्ञानं सविकल्पकं ज्ञानमुच्यते। अतः तत्र लौकिकव्यवहाराः निर्विकल्पकज्ञानेन न सम्भवति तदर्थन्तु सविकल्पक ज्ञानमेव आवश्यकम्। सैव सविकल्पकज्ञानं 'नामकरणसंस्कारः" इति नाम्ना ज्ञायते। संस्कारस्यास्य तावती एवावश्यकता वर्तते यावती आवश्यकता अन्येषां संस्काराणां वर्तते। अत एव शतपथ ब्राह्मणे उक्तम् –

तस्मात् जातस्य पुत्रस्य नाम कुर्यात्[22]। 6/1/3/9

बृहदारण्यकोपनिषदि अत्युत्तममुक्तम्- मृत्योरनन्तरं मानवं कः न त्यजति? नाम नाम्ना एव मानवः जगति अनन्तकालं प्रसिद्धः भवति

[22] शतपथब्राह्मण

लोकञ्च जयति। यत्रायं पुरुषो म्रियते किमेनं न जहातीति नामेत्यनन्तं वै. स तेन लोकं जयति[23]। (3/2/12)

अमुमेव विषयं प्रतिपादयन् आचार्य बृहस्पतिः वीरमित्रोदय संस्कारप्रकाश पृ.241 उद्धृतम्-

नामाखिलस्य व्यवहारहेतुः शुभाशुभवहं कर्मसु भाग्यहेतुः।

नाम्नैव कीर्त्तिं लभते मनुष्यस्ततः प्रशस्तं खलु नामकर्म [24]॥

अतः नामकरणसंस्कारस्यापि महत्वं जगति अत्यधिकं वर्तते।

संस्कारोऽयं कदा करणीयः- शिशोः जन्मनः(11) एकादशे (101) एकशताधिकैकशते अथवा द्वितीयवर्षस्यारम्भे यस्मिन् दिवसे पुत्रस्य जन्म अभवत्।

गोभिलगृहसूत्रेनप्रमाणीक्रियते – जननाद्दशरात्रे व्युष्टे शतरात्रे संवत्सरे वा नामधेय करणम्[25]" (प्र.2, कां.7)

आचार्यगदाधरस्यापि कारिका प्रतिपादयति यत् - एकादशे द्वादशे वा मासे पूर्णेऽथवा परे। अष्टादशेऽहनि तथा वदव्येके मनीषिणः शतरात्रे व्यतीते वा पूर्णे संवत्सरेऽथवा । प्राय: 11 एकादशे एकशताधिक एकशते दिवसे एव परम्परेयमनुसृयते।

---

[23] बृहदारण्यकोपनिषद्

[24] वीरमित्रोदयः संस्कारप्रकाशः

[25] गोभिलगृहसूत्र

नाम कीदृशं भवेत् –

कथनेन केवलं शब्दमात्रमेव प्रतिभाति किन्तु न तथा नाम प्रभावस्तु अत्यधिकम्। शब्द: वाणी वा मनस: कर्मण: मध्येऽवतिष्ठते। उक्तम्- "यन्मनसा मनुते तत् वाचा वदति यद्वाचा वदति तत् कर्मणा करोति" अत: मनसा यत् चिन्तनं भवति, यत् वाण्या उच्यते तादृशमेव कर्म भवति। अतः सन्ततेः नाम तादृशं भवेत् येन सर्वदा उन्नतमार्गं प्रति गच्छेत। शब्दस्य सूक्ष्मप्रभावः भवति तं प्रभावं विचार्य नामकरणं करणीयम् ।

नामकरणे के नियमाः अवधारणायाः तद् विषयेप्युक्तम्-

नाम चास्मै दद्युः घोषवदाद्यन्तरन्तस्थमभिनिष्ठानान्तरं द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा द्व्यक्षरं प्रतिष्ठाकाश्चतुरक्षरं ब्रह्मवर्चसकामः युग्मानि त्वेव पुंसाम्। अयुजानि स्त्रीणाम्। **अभिवादनीयं च समीक्षेत तन्मातापितौ विद्यतामोपनयनात्**[26] (आश्वलायनगृह्यसूत्र 1/15/4.10) (पारस्करगृह्यसूत्र- 1/17/2.4) अर्थात् यदि पुत्रः तर्हि द्व्यक्षरचतुरक्षरं घोषसंज्ञकम् अन्तस्थवर्णः, अर्थात् पञ्चभ्यः वर्गेभ्य: तृतीय, चतुर्थ, पञ्च वर्ण: य र ल व एतेभ्यः एकः वर्ण नाम्नि अवश्यं भवेत्।

[26] आश्वलायनगृह्यसूत्र, पारस्करगृह्यसूत्र

प्रथमद्वितीयवर्णेभ्यः नामानि नस्युः किन्तु अयुक्तोयं यतोहि बहुनामृषीणा नामानि प्राप्यन्ते। अतः युग्मानित्वेव पुंसाम्, अयुग्मानिस्त्रीणां द्व्यक्षरं, चतुरक्षरं नाम बालकस्य त्रयक्षरं पच्चाक्षरञ्च नाम बालिकायाः भवेत्। नामकरणे अवधेयं यत् उच्चभावनां स्वीत्यैव नामकरणं भवेत् तेन शिशुरपि ज्ञास्यति यत् नामस्य उद्देश्यं पूरणीयमिति।

कीदृश नामानि न भवेयुः अत्रापि प्रमाणं प्राप्यते –

नर्क्षवृक्षनदीनाम्नीं नान्त्यपर्वतनामिकाम्।
न पक्ष्महिप्रेष्यनाम्नीं न च भीषणनामिकाम्[27]॥ (मनु 3/19)

सारांशः

नामकरण संस्कारेण पुत्रपुत्र्याश्च नाम तथा भवेत् येन सः सर्वदा उन्नतपथं गच्छेत, नाम्ना तस्य जीवनस्य लक्ष्योद्देश्यानाञ्च स्मृतिः पूर्तिश्च भवेत्। नामानि द्विधा भवितुं शक्नुवन्ति

(1) सरलानि सुवाच्यानि द्वयक्षरचतुरक्षरं बालकस्य नाम भवेत् स पञ्चाक्षर सरलं सुवाच्यञ्च बालिकयाः।

(2) स्नेहाभिषिक्तः नाम, अथवा यस्मिन् नक्षत्रे गोत्रे वा उत्पन्नः तादृशं नाम अपि भवितुं शक्नोति **आश्वलायनगृह्यसूत्रे उक्तम्- अभिवादनीयं च**

---

27 मनुस्मृतिः

ISSN: 2277-2359

समीक्षेत तन्मातापितरौ विदध्याताम् उपनयनात्[28]। प्रेम्ण उपस्थापितस्य नाम्नः प्रयोग: उपनयनात् प्रागेव करणीय:।

सन्दर्भग्रन्थसूची-

1. सत्यार्थप्रकाश- महर्षिस्वामिदयानन्दसरस्वती, आर्ष साहित्य प्रचार ट्रस्ट, 427गली मन्दिर वाली, नई दिल्ली।
2. संस्कार भास्कर- स्वामी विद्यानन्द सरस्वती, रामलालकपूर ट्रस्ट सोनीपत हरयाणा
3. भारतीय संस्कृति- प्रीति प्रभा गोयल राजस्थानी ग्रन्थागार, सोजती गेट, जोधपुर, राजस्थानसंस्कारविधिः – महर्षिस्वामिदयानन्दसरस्वती, आर्ष साहित्य प्रचार ट्रस्ट,427गली मन्दिर वाली, नई दिल्ली।
4. संस्कृतं संस्कृतिः संस्काराश्च शशीप्रभा कुमार विद्यानिधि प्रकाशन दिल्ली
5. याज्ञवल्क्यस्मृति- आचार्य याज्ञवल्क्य भारतीय विद्या प्रकाशन नई दिल्ली
6. शतपथब्राह्मण- स्वामी सत्यप्रकाश सरस्वती सम्पादक, चौखम्बासंस्कृतसंस्थान, वाराणसी

[28] आश्वलायनगृह्यसूत्रे

 ISSN: 2277-2359

गृहनिर्माणार्थम् आयादिवर्गानयनक्रमः

डा. गणेशकृष्णभट्टः
सहायकाचार्यः (अतिथिः)
केन्द्रीयसंस्कृविश्वविद्यालयः
गुरुवायूर्-परिसरः, तृश्शूर्, केरलम्
Ph.9481226114

वन्दे सिन्धूरपूराभं पार्वतीनन्दनं सदा ।

चतुर्भुजं कृपासिन्धुं गणेशं वरदं मुदा ॥

कुञ्चिकापदानि

योनिः, आयः, व्ययः, गुणनम्, भाजनम्, योजनम्, गेहः, ध्वजः, क्षेत्रफलम्, परिधिः, व्यासः, गुणनफलम्।

सारांशः

वयं जानीमः यत् आप्रपञ्चे गृहनिर्माणेच्छुकः प्रत्येकोऽपि जनः स्वाभीष्टं सम्प्रदायमनुसृत्यैव कर्मणि प्रवृत्तो भवतीति। भारते तावत् उत्तरात् दक्षिणम्, पूर्वात् पश्चिमम् इति यावत् नानाविधगृहाणि दृश्यन्ते। तत्र च नानाविधोपक्रमाः, निर्माणप्रकाराः(शैली), भिन्नविभिन्नवस्तुसंयोगवशात् निर्मिताः वर्तन्ते। तत्र सर्वत्र कारणीभूतं भवति वास्तुशास्त्रम्। तादृशे वातुशास्त्रे मुख्यतया गृहनिर्माणार्थम्

आयादीनां निर्णयम् अनिवार्यमित्युक्तम्। अतः तस्मिन् विषये प्रबन्धेऽस्मिन् नानाग्रन्थसहयोगेन यथाशक्ति यथामति विस्तृतरूपेण प्रपञ्चयामि।

उपोद्घातः

विदितमेव विश्वेषां विदुषां यदस्माकं पूर्वजाः देवतुल्याः ऋषिमुनयः आश्रयार्थम् आवासार्थञ्च गृहादीनाम् आवश्यकताम् अनिवार्यताञ्च विज्ञाय विशिष्टान् लोकोपकारकान् काञ्चित् सिद्धान्तान् प्रतिपादितवन्तः। ते च विचाराः कालान्तरे वास्तुशास्त्रत्वेन निरूपिताः। तैरुक्ताः नानाविधसिद्धान्ताः विशेषविचाराश्च वास्तुशास्त्रेऽन्तर्भाविताः। वास्तुशास्त्रं तु ज्योतिषशास्त्रान्तर्भूतं विद्यते इति विदितमेवोऽयं विचारः। ज्योतिषे विद्यमानेषु त्रिषु स्कन्धेषु अन्यतमे संहितास्कन्धे वास्तुविषयो विस्तृतरूपेण निरूपितो वर्तते। वास्तुशास्त्रे गृहनिर्माणयोग्यभुवः चयनादारभ्य गृहनिर्माण-गृहप्रवेशपर्यन्तं विविधा आयामाः, नियमाः, उपायाः, उपक्रमाः, सिद्धान्ताः, निर्देशाश्च समावेशिताः।

विषयप्रस्तुतिः

तत्रादौ गृहनिर्माणे अतिप्रधानभूतः विषयः भवति योनिनिर्णयः। यदि अस्य निर्णयः न क्रियते तर्हि गृहं चिरं न तिष्ठेदथवा यजमानस्य

 ISSN: 2277-2359

तस्मिन् गृहे वासः अतिदुष्करः स्यात्। तस्मादिदानीं तस्मिन् विषये किञ्चिदवलोकयामः।

गृहनिर्माणकाले योनिनिर्णयः –

गृहनिर्माणे योनिः प्रधानस्थानं भजते । तर्हि योन्यदीनां ज्ञानं कथं भवति इति चेत् वदति – **अथ वक्ष्यामि गेहादेर्नाहं तद्दीर्घविस्तरान्**[29] इति। बहुप्रकारकगृहाणां बहुविधदीर्घविस्तारादिकं भवत्येव। तस्मात् दीर्घविस्तारसहितं नाहादिप्रयोजकाः भवन्ति ध्वजादियोनयः। ध्वज-सिंह-वृष-हस्तीति चतस्रः शुभयोनयः। ध्वजादियोनयः महादिग्देवताश्च भवन्ति। यथा पूर्वदिशायाः ध्वजः, दक्षिणदिशि सिंहः, पश्चिमस्यां वृषः तथा उत्तरस्यां गजः इति। ध्वजः इत्यस्य गरुड इति, हस्ती इत्यस्य गज इति च नामान्तरम् । विदिग्देवतायोनयश्च – **विदिङ्नाथास्तु धूमः श्वा खरो ध्वाङ्क्ष इति स्मृताः** इति प्रोक्तम्। तस्मात् आग्नेयदिशि धूमः, नैर्ऋत्यां दिशि श्वा, तथा वायव्ये खरः, ईशान्ये ध्वाङ्क्षः इति ज्ञातव्यम्। अत्र ध्वजादयः शुभयोनयश्चेत् धूमाद्याः चतस्रः योनयः अशुभाः वर्तन्ते।

---

[29] वा.वि. 8/21

परं ध्वजादियोनीनां संख्यां निर्दिशति आचार्यः – **ध्वजः स्यादेकसंख्योक्ता तथा द्वे धूम उच्यते**[30] इति। अत्र श्लोकद्वये एकसंख्या चेत् ध्वजः, द्वयं चेत् धूमः, त्रये सति सिंहः, चत्वारि चेत् श्वानः, पञ्चसंख्यास्तर्हि वृषः, षड्संख्याश्चेत् खरः, सप्तसंख्या चेत् गजः, अष्टौ चेत् ध्वाङ्क्षः इति च प्रोक्तम्। एताः योनयः गृहादिवास्तुनिर्णयसन्दर्भे पूर्वादिदिक्षु विदिक्षु च ज्ञातव्यम्। गृहाणाम् आय-तिथि-वारादीन् साधयितुमादौ पर्यन्तमानस्यानयनप्रकारं कथयति – **इष्टदीर्घं तु यद् द्विघ्नं तद्रामैकांशसंयुतम्। इष्टयोनैर्गुणेकांशयुतं पर्यन्तमुच्यते** ॥[31] इति। चिन्तितभूमिवशात् कल्पितं यदभीष्टं गृहस्य दैर्घ्यं तं द्विगुणीकृत्य प्राप्तां संख्यां तृतीयांशे, अर्थात् दिगनुसारं ज्ञाते योन्यंशे योजयेत्। प्रकारेणानेन ज्ञातफलवशात् तस्य तस्य गृहस्यापि ज्ञातं भवति। अत्र प्राप्तसंख्यानुसारं पूर्वोक्तयोनिनिर्णयः साध्यते। इत्थं प्राप्तादस्मात् प्रर्यन्तमानात् आयादीनां साधनं तु – **तदष्टगुणितं कृत्वा रविभिस्तिथिभिस्तथा** इत्यादिसार्धश्लोकद्वयेन प्रोक्तम्। पूर्वोक्तविधिना साधितं गृहस्य पूर्णं प्रमाणम् अष्टभिः सङ्गुण्यते चेत् या लब्धिः प्राप्यते तां त्रिभिः सङ्गुण्य

---

[30] वा.वि. 8/23-24

[31] वा.वि. 8/25

क्रमशः द्वादश-पञ्चदश-सप्तविंशति-सप्तभिः भाजयेत्। शिष्टं शेषः क्रमशः आय-तिथि-नक्षत्र-वारः इति ज्ञातव्यम्। शुक्लप्रतिपत्तः आरभ्य तिथिः ज्ञातव्या। पुनश्च तिथिनक्षत्रयोः परं यः शेषः शिष्यते, अङ्गुलात्मकेन वा तं सार्धद्वयेन सङ्गुणिते सति प्राप्ताः अतीतनातडिकाः भवन्ति। तथा सप्तविंशतिभिः गुणिते या लब्धिः वयः भवति। तस्मात् गृहस्य बाल-कुमार-युवा-वार्धक्य-मरणान्ताः अवस्थाः ज्ञायन्ते। व्ययस्य योनेश्चानयनप्रक्रियमाह – **त्रिगुणीकृत्य पर्यन्तं शक्रैश्च वसुभिर्हते। शेषस्तु व्यययोनी च भवतश्च यथाक्रमम्॥** इति। चिन्तितगृहपरिधिं त्रिभिः गुणित्वा चतुर्दशैः भाजिचे सति शेषः यः वर्तते सः व्ययः। एवं परिधिं त्रिभिः गुणित्वा अष्टभिः भक्ते सति शेषः योनिरित्यर्थः। तथैव – **विष्टिर्मरणयोगो वा मा भून्मनुजधामसु**, इत्यत्र गृहाणाम् आनीयमानेषु तिथ्यादिषु विष्टिनामकान् तिथिविशेषांशान् वर्जयेत्, गृहस्य वयस्तु मरणाख्यं वर्जयेदिति च कथितम्। विष्टिस्तु शुक्लपक्षस्य अष्टम्याः पूर्णिमायाः च पूर्वार्धम्, चतुर्थ्याः एकादश्याः च उत्तरार्धम्, तथा कृष्णपक्षस्य तृतीयायाः च दशम्याः च परार्धम्, सप्तमी-चतुर्दश्योः पूर्वार्धं च भवति इति ज्ञातमेव। एवं गृहपर्यन्तमानम् अष्टभिः गुणयित्वा सप्तविंशत्या विभजिते लब्धिः पञ्चचेत् मरणयोगः, चत्वारि चेत् वार्धकः,

त्रीणि सति यौवनः, लब्धिः द्वयं चेत् कौमारः, तथैकं तर्हि बाल्ययोगः इति ग्रन्थान्तरादवगन्तव्यम्। विष्ट्यादियुक्तेषु गृहेषु वसतां फलं निरूपयति ग्रन्थकारः – **मृतियोग घामस्थी द्रुतं याति यमालयम्** इत्यादिश्लोकद्वये। अर्थात् विष्टि-मरणयोगादिषु, तत्रादौ मरणयोगे वास्तुस्थापनम्, खननम्, प्रतिष्ठादिकं कुर्वन्ति चेत् तदा तत् गृहं यमालयसदृशं सम्भवति। विष्टियोगे निवासकरणे सर्वनाशः स्यादिति हेतोः द्वावपि योगौ वर्ज्यौ। तथैव वार्धकयोगः, शुक्लकृष्णपक्षयोः चतुर्थी – नवमी - चतुर्दशीतिथयः निन्दिताः। तस्मात् एतत्सर्वं विचार्य एव गृहवास्तुस्थापनादिकार्याणि समाचरेदिति शास्त्रकारणं सर्वेषां मतम्।

मनुष्यालयचन्द्रिकायां तावत् योनिविचारं प्रस्तौति – **यानाङ्गादिषु केतुरिव विहितः सर्वत्र शस्तो ह्ययम्**[32] इत्यादिना। अत्र श्लोके यानसाधनादीनां योनिः कथितः। अर्थात् प्रयाणसाधनभूतानां रथ-प्लव-वाहनानां कृते ध्वजयोनिर्विहिता। एवं पर्यङ्कादिषु शयनसाधनेषु गजयोनिः प्रशस्ताः। पीठ-आसन-आसन्द-उत्पीटिकानां कृते

[32] म.च. 3/22

सिंहयोनिः, तथा कूप-तटाक-पञ्जर-पात्रादिषु वृषभयोनिः अथवा ध्वजयोनिः, पुनः अश्वत्थ-नाग-मल्लिकादिकुट्टिमाविधौ ध्वजयोनिः च शुभा, प्रशस्ता इति कथितम्। अत्र मानपात्रादिषु, कूप-तडागादिषु तथा अङ्गण-गर्भगृहेषु च योनिगणना तेषाम् अन्तस्थादेव कार्यम्। चतुरश्राकारचतुश्शालानां कृते कुत्रचित् उत्तरव्यासमध्यं योनिगणनायां स्वीकार्यमिति उक्तम्। तस्मादत्र एतदवगन्तव्यं यत् वास्तुसम्बद्धस्य प्रत्येकस्यापि वस्तुनः कृते निर्दिष्टः आयः योनिः वा अपेक्षितमेव। तादृशयोनिनिश्चयार्थं परिधिप्रमाणमनिवार्यम्। अधुना योन्यानयनविधानं निरूप्यते – **इष्टातान वितानमाननिचये त्रिघ्नेऽष्टभिर्भाजिते, शेषो योनिरिह व्ययो मुनियुजाथायोऽष्टनिघ्नेरुणैः। ऋक्षैर्ऋक्षभवाप्तिरत्र तु वयो ज्ञेयं तिथिस्त्रिंशता, वारो भूमिधरैर्निधिप्रगुणिते धर्माहृते वा व्ययः॥** इति। अस्माभिरभीप्सितां परिधिं त्रिगुणितं कृत्वा अष्टभिः भाजिते सति यः शेषः सा योनिसंख्या। परिधिः त्रिगुणितं कृत्वा चतुर्दशभिः भाजिते सति शेषः व्ययः। पुनः परिधिम् अष्टभिः सङ्गुण्य द्वादशभिः विभक्ते चेत् शिष्टः शेषः आयः। तथा परिधिम् अष्टभिः सङ्गुण्य सप्तविंशतिभिर्भक्तं चेत् शेषः नक्षत्रसंख्या भवति। पुनरेकवारं परिधिमष्टभिः सङ्गुण्य सप्तविंशतिभिर्भक्ते सति लब्धिः वयः। एवं परिधिम् अष्टभिर्गुणयित्वा

त्रिंशद्भिर्विभक्तं चेत् शेषः तिथिः। परिधिम् अष्टभिः गुणयित्वा सप्तभिः भक्ते सति शेषः वासरः। तथैव परिधिं नवभिः सङ्गुण्य दशभिर्भाजिते सति अवशिष्टः व्ययः इत्युक्तम्। सम्प्रति योनयः प्रोच्यते – **ध्वजधूमसिंहकुक्कुरवृषखरगजवायसाः क्रमेण स्युः**[33] इत्यादि श्लोके। ध्वजधूमसिंहकक्कुरवृषखरगजवायस चेति अष्टौ योनयः प्रोक्ताः। एतेषां क्रमात् पूर्वादितः समारभ्य दिशाः भवन्ति। प्रथम-तृतीय-पञ्च-सप्ताः विषमसंख्यकाः योनयः सम्पत्कारकाः। द्वितीय-चतुर्थ-षष्ठ-अष्टमाः समसंख्यकाः योनयः विपत्कारकाः। एतासां योनीनां फलमुच्यते – ध्वजयोनिरभीष्टफलदायकम्, सात्विकगुणयुक्तम्, बृहस्पतिः, द्विजः च वर्तते। एषा योनिः पूर्वदिशायां प्रशस्ता चेदपि वास्तुविषये सर्वदिक्षु हितकारका वर्तते। **सिंहो दक्षिणसंस्थितः क्षितिसुतो लक्ष्मीप्रदस्तामसो** इत्यस्मिन् श्लोके सिंहयोनिः दक्षिणदिशि प्रशस्तं वर्तते। तथा सम्पत्प्रदः, क्षितिसुतः, तामसगुणयुतः, क्षत्रियश्च वर्तते। गजयोनेः स्थानम् उत्तरदिशि भवति। गजयोनिः वैश्यः, शुभकरः, बुधः, राजसगुणयुक्तः च वर्तते। एवं वृषभयोनिः शूद्रः, शनिः, धान्यप्रदः, तामसगुणयुक्तः, पश्चिमदिशि च भवति। विदिक्षु निगदिताः योनयः

---

[33] म.च. 3/25

तास्वेव दिक्षु निन्दिताः भूत्वा प्राधान्यहीनाः सञ्जायन्ते। तस्मात् धूमयोनौ उद्वेगः, कुक्कुरयोनौ कलहः, खरयोनौ चपलता, काकयोनौ कुलहानिः च भवतीति प्रोक्तम्। ईदृशफलयुक्तत्वात् एते सर्वे सदा दूषिताः एव इति निरूपितम्। स्पष्टार्थं योनीनां दिक्स्थानग्रहगुणवर्णफलानि प्रोक्तानि। कोष्टके -

क्र.सं	योनिः	दिक्स्थानम्	ग्रहः	गुणः	वर्णः	फलम्
1	ध्वजः	पूर्वा	गुरुः	सात्विकः	द्विजः	अभीष्टफलदायकः
2	सिंहः	दक्षिणा	कुजः	तामसः	क्षत्रियः	सम्पत्प्रदः
3	वृषभः	पश्चिमा	शनिः	तामसः	शूद्रः	धान्यप्रदः
4	गजः	उत्तरा	बुधः	राजसः	वैश्यः	शुभप्रदः

शुभफलदायकानां योनीनामुपयोगः कथितः नीलकण्ठन् वर्येण यथा – **प्राच्यां केतुर्विधेयः स तु भवनविधानेषु सर्वत्र शस्तः**[34] इति। पूर्वदिशि गृहनिर्माणार्थं ध्वजयोनिः प्रशस्ता भवति। एवमेव एषा ध्वजयोनिः पूर्वदिशायां प्रशस्ता चेदपि गृहनिर्माणविधाने तावत्

[34] म.च. 3/29

सर्वदिशि योग्या एव। दक्षिणदिक्स्थगृहं प्रति सिंहयोनिः योग्या। पूर्वोक्तत्वात् ध्वजयोनिरपि शुभदा एव। उत्तरदिशायाः गृहं प्रति गजयोनिः इत्युक्तम्। तथैव ध्वजयोनिः सिंहयोनिः च स्वीकर्तुं शक्यते। पश्चिमदिशि निर्मीयमाणगृहस्य कृते वृषभयोनिः श्रेष्ठा। केतुरर्थात् ध्वजसिंहगजयोनयः स्वीकारार्हाः। कोणालयेषु तत्तद्दिशि प्रोक्ताः योनयः एव स्वीकार्याः। अत्र एतदप्यवगन्तव्यं यत् चतुश्शालां मनसि निधाय दिगनुसारं एताः योनयः प्रोक्ताः। तस्मात् पूर्वदिग्गृहम् इत्यस्य पूर्वस्यां दिशि स्थितं पश्चिमाभिमुखम् इति ग्राह्यम्। तथैव दक्षिणगृहमित्यस्य उत्तराभिमुखम्, पश्चिमगृहमित्यस्य पूर्वाभिमुखमिति, एवम् उत्तरगृहमित्यस्य दक्षिणाभिमुखं गृहम् इत्यर्थः। परन्तु एष एव नियमः एकशालायामप्यनुवर्तते। योनीनां प्राधान्यं तावत् – योनिः **प्राणा एव धाम्नां यदस्मात्** इति। गृहाणां कृते योनिरेव प्राणभूतं वर्तते। तस्मात् योनिषु गृहार्थं योग्या एव योनिः स्वीकर्तव्या। यतोहि गृहस्य कृते मृत्युः न आगन्तव्यमेव। यदि योग्यां योनिं न स्वीक्रियते तर्हि मृत्योः स्वागतकरणेन सह सकलसङ्कष्टानां प्राप्तिः भवति। तस्मादत्र ज्ञातव्यं यत् योनिं विना निर्मितं गृहं प्राणहीनशरीरमिव। तावत् प्राधान्यं वर्तते योन्याः। अतः योन्यनुगुणं गृहं निर्माय सुखशान्त्यादिकं प्राप्नुमः इति।

तथैव व्ययस्यापेक्षया आदायः यथा अधिकं भवेत् तथा अवलोकनीयम्। यद्येवं न क्रियते तर्हि आपदः समायान्ति। नक्षत्रादीनां शुभाशुभत्वं शास्त्रज्ञैः प्राप्तव्यम्। बाल्यादि आयुःप्रमाणं तावत् – **बालत्वं कौमारं यौवनमथवार्धकं च निधनं च** इति श्लोके प्रोक्तम्। अर्थात् बाल्यकौमार्ययौवनवार्धकनिधनानि पञ्चायुःप्रमाणानि। एषु पञ्चायुप्रमाणेषु अन्तिमं तु वर्ज्यमेव। अवशिष्टानि चत्वारि प्रमाणानि वास्तुकार्ये श्रेष्ठानि भवन्ति। तत्र च यौवनप्रमाणम् अति श्रेष्ठम्।

योनिनिर्णये पक्षान्तरविधिरपि वर्तते। तच्च – **सामान्यं परिणाहतः सुविहिता योन्यादयो दीर्घतो**[35] इति श्लोके उक्तं दृश्यते। अर्थात् सामान्यरूपेण परिधितः योन्यादीनां निर्णयः प्रशस्तः। तथा चिन्तितगृहस्य दीर्घविस्तारयोः, पादमान-चरण-अधिष्ठानानाम् औन्नत्येन एवं विस्तारगुणितेन दीर्घेन च प्रत्येकरूपेण उक्ताः योन्यादयः गृहविधौ शुभाः भवन्ति चेत् पक्षान्तरं प्रोक्तं चेदपि तत् प्रशस्तं भवति इति। प्रायः अधिकाधिकाः गृहनिर्मातारः केवलगर्भगृहस्य कृते योन्यादिकं कुर्वन्ति। परन्तु तस्य गर्भगृहस्य परितः भविष्यमाणप्रकोष्ठानां, भित्तेः,

[35] म.च. 3/34

पञ्चाङ्गस्य कृते च आयादीनां निर्णयं न कुर्वन्ति। स्वेच्छानुगुणं आचरन्ति। एतत्तु असमीचीनम्। गृहस्य प्रत्येकस्यापि अङ्गस्य कृते योन्यादीन् निश्चित्य निर्माणम् अत्यन्तसूक्तं क्षेमकरं च भवति। तदेवात्र सूक्ष्मरूपेणोक्तमित्यवगन्तव्यम्। पुनः सर्वागारे प्रधानोत्तरपरिधिवशात् दीर्घविस्तारतुङ्गस्तम्भाधिष्ठानगर्भालमिति विधयो द्वारबिम्बादयोऽपि। आरूढाद्युत्तरं च द्वितलविधिसमस्ताङ्गभेदा विकल्पे। **नोक्तैरंशैश्च कार्या यदि निकटगता योनिभेदाश्च योज्याः** इत्यत्र योनिनिर्णयः कथितः। सर्वेषु गृहेषु दीर्घः, विस्तारः, औन्नत्यम्, स्तम्भः, अधिष्ठानम्, गर्भगृहः एवमित्यादयः, द्वारबिम्बकवाटादयः आरूढोत्तरं तथा उत्तराः, इत्यादि सर्वेऽपि अङ्गाः इत्येतेषां सर्वेषामपि प्रमाणं प्रधानोत्तरपरिधेः आधारेणैव निश्चेतव्यम्। इत्थमत्रापि गृहस्य सर्वावयवेभ्यः एकविधेः योनेरैव उपयोगः करणीयः इति निरूपितं दृश्यते। **गेहे क्षेत्रफलं वितानिहतायामं विदुः स्वेष्टदिक्** इति श्लोके क्षेत्रफलादि विचाराः प्रोक्ताः। दैर्घ्यं विस्तारेण गुणितं चेत् लब्धिरेव क्षेत्रफलं भवति। अस्माभिः वाञ्छितस्य दिग्गृहस्य योनिः दैर्घ्यविस्तारयोः गणनया प्राप्यते इति कारणात् आदौ गृहस्य दैर्घ्यविस्तारयोः निश्चयः करणीयः। तदनन्तरं परिधिविधानतः व्ययादीनां कल्पनं कार्यम्। अर्थादत्र क्षेत्रफलात्

योन्यन्वेषणविधानं प्रोक्तम्। पूर्वं योन्यन्वेषणार्थं परिधिगणनं स्वाकृतम्। साधितक्षेत्रफलम् अष्ठभिः विभज्यते तर्हि या शेषसंख्या सा योनिसंख्या भवति। अग्रे च व्ययस्य चातुर्विध्यं प्रोच्यते – **पूर्वं त्रिघ्नं चतुर्दशाप्तपरिधेः सामान्यमुक्तो व्ययो**[36] इति। पूर्वं तु परिधिं त्रिभिः सङ्गुण्य चतुर्दशैः भाजिते सति यः शेषः सः व्ययः इति प्रथमं विधानमुक्तम्। द्वितीयं तु परिधिं नवभिः गुणयित्वा अष्टभिः भाजिते सति शिष्टः शेषः एव। पुनः परिधिं नवभिरेव गुणयित्वा दशभिः भक्तं चेत् शेषः व्ययः इति तृतीयं विधानम्। पूर्वोक्तक्रमेण सिद्धां नक्षत्रसंख्याम् अष्टभिर्भाजितं चेत् प्राप्तः शेषः व्ययः इति चतुर्थः प्रकारः। अत्रोक्तेषु यं कमपि एकं विधानं स्वाकृत्य व्ययं साध्यते चेदपि आयात् या आदायात् न्यूनमेव विद्यात्। यदि विपरीतं सञ्जायते तर्हि पुत्रनाशः धनादिनाशः च सम्भवति। आदायसाधनं तु परिधिं भागत्रयं कृत्वा तत्रैकमंशं संयोज्य द्वयं तत्र गुणयित्वा अष्टभिर्भाजिते सति शेषः आदायः। एवं परिधिं सप्तविंशतिभिः सङ्गुण्य विंशैर्भाजिते शेषः वयः भवति। अत्र भागलब्ध्या बालत्वादिविचारः ज्ञातव्यः। शेषतः तु सम्पूर्णवयः ज्ञातव्यः। बालत्वादिषु तारुण्यवयः शुभदः वर्तते। आदायसाधनं पूर्वमपि

---

[36] म.च. 3/37

एकवारमुक्तमेव। अत्रोक्तः अन्यः प्रकारः। तिथ्यादिसाधनमुच्यते – परिधिं नवभिर्गुणयित्वा अथवा साक्षात् परिधिमेव त्रिंशता भक्ते सति शेषः पक्षद्वये तिथयः भवन्ति। एवं परिधिं त्रयेण नवभिर्वा सङ्गुण्य चतुर्भिर्भक्ते सति शेषसंख्या ब्राह्मणादिवर्णान् सूचयति। तथैव परिधिं चतुर्भिः अष्टभिर्वा सङ्गुण्य द्वादशभिर्भक्ते सति शिष्टा शेषसंख्या मेषादिराशिसंख्यां सूचयति। एवमेव परिधिं सप्तभिर्भक्ते सति अथवा परिधिं त्रिभिः गुणयित्वा सप्तभिर्भाजितं चेत् शेषसंख्या वाराणां भवति। पुनः परिधिं द्वयेन त्रिभिर्वा गुणयित्वा षोडशभिः विभाजितं चेत् शिष्टः शेषः ध्रुवादीन् सूचयति। ध्रुवादयः तावत् क्षेत्रफलसंख्यां प्रति व्ययस्य संख्यां संयोज्य षोडशभिः भाजिते सति शिष्टा संख्या ध्रुवसंख्या। ध्रुवाः षोडशसंख्यकाः भवन्ति। यथा ध्रुव-धान्य-जय-विनाश-खर-कान्त-मनःप्रसाद-सुमुखत्व- सौम्यत्व -असौम्यत्व-विरोध-वित्तोद्भव-क्षय-आक्रन्द-वृद्धिः चेति। उक्तं च क्षेत्रफले - **व्ययुक्ते नृपभक्ते वा ध्रुवादयः शिष्टाः। ध्रुवधान्यजयविनाशाः खरकान्तमनःप्रसाद सुमुखत्वम्॥ सौम्यतासौम्यत्वे विरोधवित्तोद्भवक्षयाक्रन्दाः। वृद्धिजयौ च क्रमशः संज्ञातुल्यं फलं भवेदेषाम्॥** इति।

ISSN: 2277-2359

इत्थं ग्रन्थद्वयेऽपि योनिविचारः निरूपितः। अष्टौ योनयः उक्ताः। तत्र च चत्वारः शुभाः चत्वारः अशुभाः। ग्रन्थद्वयेऽपि योनीनां दिशाः समानाः एव। परन्तु वास्तुविद्यायां योन्यादीनां साधनं क्रियते तथा मनुष्यालयचन्द्रिकायां नास्त्येव। वास्तुविद्यायां पर्यन्तमानं यथा – साधयित्वा ततः योनि-आय-व्ययादीनां साधनमुक्तम्। मनुष्यालयचन्द्रिकायां साक्षात् परिधितः एव साधसक्रमः प्रोक्तः। पर्यन्तमानं परिधिरिति द्वयमपि समानार्थकावेव। परन्तु इतः परं यः गुणन-भाजन-योजनक्रमः कथितः सः भिन्नतया दृश्यते। तथापि साधने लक्ष्यं तावत् योनि-आय-व्ययादयः एव। वास्तुविद्यायां नक्षत्रस्य गतनाडिका आनयनं कथितम्। मनुष्यालये नास्त्येव। तथैव वास्तुविद्यायां वास्तुस्थापनादीनां कालनिर्णयः निरूपितः। तदपि मनुष्यालयचन्द्रिकायां नास्ति।

विशेषतया वक्तव्यं चेत् मनुष्यालयचन्द्रिकायां एषः विचारः बहुविस्तरेण निरूपितः। यतोहि योन्यादयः न केवलं गर्भगृहस्य निर्णये, अपि तु गृहस्य प्रत्येकस्यापि अङ्गस्य निर्माणे अपि योन्यादयः अवलोकनीयाः। तच्च शुभदायकं भवतीत्युक्तम्। एवं षोडशध्रुवाः,

आयव्ययाः, ध्वजादियोनीनां तत्तत्स्थाने फलानि इति सर्वेऽपि विचाराः पक्षान्तरेण सहिताः निरूपिताः सन्दृश्यन्ते। ग्रन्थान्तरेषु अपि विषयेऽस्मिन् विचारः प्रस्तुतः दृश्यते।

यथा समराङ्गणसूत्रधारे आयानयनप्रकारस्तु –

दैर्घ्यं हन्यात् पृथुत्वेन हरेद्भागं तथोऽष्टभिः।

यच्छेषमायं तं विद्याच्छास्त्रदृष्टं ध्वजादिकम्॥

ध्वजो धूमोऽथ सिंहश्च श्वावृषः खरकुञ्जरौ।

ध्वाङ्क्षश्चेति उद्दिष्टः प्राच्याद्यासु प्रदक्षिणम्॥[37]

तेषां फलञ्च कथ्यते – वृषसिंहगजध्वजश्चेति आयाः प्रासादपुरभवनादिषु मङ्गलदाः भवन्ति। ध्वजे अर्थलाभः, धूमे सन्तापः, सिंहे भोगः, शुनके कलिः, वृषे धनधान्याभिवृद्धिः, खरे स्त्रीदूषणम्, गजे सर्वमङ्गलम्, ध्वाङ्क्षे मरणमिति। विप्रादीनां प्रशस्ताः आयाः –

कल्याणं कुरुते सिंहो ब्राह्मणस्य विशेषतः।

क्षत्रियस्य गजः शस्तो वृषभः शस्यते विशः॥

शूद्रस्य ध्वज एवैकः शस्यतेऽर्थप्रदः सदा।[38]

---

37 स.सू. 16/17,18

38 स.सू. 16/23,24

मयमते वसतिविन्यासकाले आयादयः सर्वेऽपि विचाराः गृहस्वामिनः, तस्य भूमेश्च अनुकूलकराः एव स्युः निगदितम्। उक्तं च-

आयव्ययर्क्षयोन्यायुभिरथ तिथिभिश्च वारैश्च।

यजमानवस्तुनामजन्मर्क्षेणाविरोधिकं यत्तु ॥[39]

योनिशुभाशुभत्वे च – **ध्वजधूमसिंहश्वावृषखरगजकाकाश्च योनिगणाः। अष्टौ योनया उदिता ध्वजहरिवृषहस्तिनः शुभदाः ॥**[40]

इत्थं प्रबन्धेऽस्मिन् प्रसिद्धाचार्याणां मतभेदप्रदर्शनपुरस्सरं तेषामभिप्रायः अल्पप्रमाणे मया सङ्गृहीताः। प्रायः रचितग्रन्थाः सर्वेऽपि आचार्याः विषयमिममधिकृत्य स्वाभिप्रायं प्रकटितवन्तः एव। तेनैव विषयस्यास्य महत्त्वं प्राधान्यञ्च वयं ज्ञातुं शक्नुमः। तस्मात् वयमपि अस्माकं गृहस्य दीर्घायुष्यम्, गृहे सुदीर्घसुजीवनयापनयोगादिसिद्ध्यर्थं आचार्यैरुक्तविचारान् सङ्गृह्य पालयन्तः जीवने यशमनुभवामः इति कथयन् प्रबन्धमिदमत्रैवोपसंहरामि।

---

[39] म.म. 9/19

[40] म.म. 9/21,22

सन्दर्भग्रन्थसूची

क्र.सं	ग्रन्थनाम	कर्ता/सम्पादकः	मुद्रणम्	वर्षम्
1	मनुष्यालयचन्द्रिका	श्रीकृष्ण जुगन्	चौखाम्बा कृष्णदास अकादमी	२००६
2	मनुष्यालयचन्द्रिका (कन्नड)	सिद्धमूले शङ्करनरायणभट्टः	कृष्णभट्ट संस्मरणवेदिके, सुल्या, कर्नाटक	२००३
3	मयमतम् – प्रथमः भागः	शैलजपाण्डेयः	चौखाम्बा सुरभारती संस्कृत प्रकाशनम्	२००७
4	मयमतम् – द्वितीयः भागः	शैलजपण्डेयः	चौखाम्बा सुरभारती संस्कृत प्रकाशनम्	२००७
5	मयमतम् – प्रथमः भागः	श्रीकृष्ण जुगन्	चौखाम्बा संस्कृत सीरीज	२००८
6	मयमतम् – द्वितीयः भागः	श्रीकृष्ण जुगन्	चौखाम्बा संस्कृत सीरीज	२००८
7	वास्तुविद्या	श्रीकृष्ण जुगन्	चौखम्बा संस्कृत सिरीज्	२००९

प्राचीनलौकिकसंस्कृतसाहित्ये राष्ट्रियभावना

डा. सोमनाथसेनापतिः

सहायकाचार्यः (अतिथिः)

केन्द्रीयसंस्कृविश्वविद्यालयः

गुरुवायूर्-परिसरः, तृश्शूर्, केरलम्

Mobile No – 7795266020

Email – senapatisomnath500@gmail.com

प्रस्तावना

जानन्ति सर्वे संस्कृतज्ञाः यत् पृथिव्याः सृष्टिसमये अस्माकं धरणीमाता अखण्डा आसीत्। काले काले मानवैः वसुन्धरायाः अफ्रीका, यूरोपः, उत्तर अमरीका, दक्षिण अमरीका, अस्ट्रेलिया, अंटार्टिका इति सप्त महादेशाः तथा प्रशान्तमहासागरः, अट्लांटिकमहासागरः, हिन्दूमहासागरः, आर्कटिकमहासागरः, तथा दक्षिणमहासागरादिभिः विभागैः विभक्तः। एतेषु सप्तमहादेशेषु अगणितराष्ट्रस्य जन्म अभूत्। अस्मिन् आधुनिककाले किं नाम राष्ट्रम्, राष्ट्रनिर्माणे सर्वासां भाषाणां भाषाजनन्याः संस्कृतभाषायाः किम् अवदानम्? तथा च संस्कृतभाषायां विरचितेषु

 ISSN: 2277-2359

प्राचीनलौकिकसंस्कृतसाहित्यग्रन्थेषु राष्ट्रियभावना कथम् अस्ति, तस्मिन् विषये अस्माभिः चिन्तनीयम्। यदि श्रद्धया विपश्चिता राष्ट्रविषये चिन्त्यते तर्हि विश्वे राष्ट्रियभावना सुयोग्यस्थानं प्राप्स्यति। यतो हि सर्वे विद्वांसः जानन्ति यत् संस्कृतवाङ्मयः अफुरन्तरत्नभाण्डारः। सुतरां संस्कृतरत्नभण्डारात् रत्नस्य मूल्यनिर्धारणं हि सर्वेषां संस्कृतानुरागिणां प्रधानदायित्वम्। यदि एवं कथ्यते आधुनिकराजनीतिविज्ञाने राष्ट्रविषये विशदरूपेण चर्चा अस्ति, तर्हि संस्कृतसाहित्ये राष्ट्रियभावानायाः परिशीलनस्य का आवश्यकता चेत् भ्रमः भवेत्। कुतश्चित् संस्कृतवाङ्मयं विश्वस्य ज्ञाननिधिः। भारतस्य तु प्रतिष्ठा। यथा उच्यते मनीषिभिः – भारतस्य प्रतिष्ठे द्वे संस्कृतं संस्कृतिस्तथा। अतः विश्वकल्याणाय विश्वभाषाकल्याणाय च प्राचीनलौकिकसंस्कृसाहित्ये राष्ट्रियभावना कथम् आसीत् तस्मिन् विषये परिशीलनं हि अस्य शोधप्रबन्धस्य प्रधानोद्देश्यम्।

शोधसारः

राष्ट्रलक्षणम् - समग्रविश्वे सर्वे आबालवृद्धाः भिन्न-भिन्नभाषासु राष्ट्रम् इति पदेन सह अतिपरिचिताः। Kingdom, Dominion, Realm, Empire, District, Country, People, Nation,

Subjects[41]. आङ्ग्लानाम् इदमेव Nation पदं संस्कृतभाषायां जात्याद्यर्थेषु प्रयुक्तम्[42]।

संस्कृतभाषायां लिखितस्य राष्ट्रम् इति पदस्य व्युत्पत्तिं पश्यामः चेत्, तर्हि ज्ञातुं शक्यते यत् राज् धातुः ष्ट्रन् प्रत्ययः कृते सति राष्ट्रम् इति पदं निष्पद्यते। अर्थात् √राज् + ष्ट्रन् = राष्ट्रम्[43]।

एवमेव मनुस्मृतौ[44] अपि मनुवचनेन ज्ञायते यत् यदि कश्चन राजा तस्करं नियन्त्रयितुम् असमर्थो भवति एवञ्च स एव राजा प्रजाभ्यः राजस्वं स्वीकरोति चेत् तस्य राष्ट्रम् सम्पूर्णरूपेण नष्टं भवति। तस्माच्च राजा स्वयमपि स्वर्गच्युतः भवति।

राजनीतिशास्त्रेषु राष्ट्रपर्यालोचनम्

राजनीतिशास्त्रेष्वपि राष्ट्रपदम् एकम् अतीवमहत्त्वपूर्णपदम्। अस्य पदस्य यथायथरूपेण अर्थबोधनाय राजनीतिशास्त्रविद्भिः सर्वेषां

---

41. A Sanskrit English Dictenorypg 976

42. जातिः लोकः, जनपदः, प्रजा, वर्णः, जनता, देशः, विषयः, राष्ट्रः, देशजनः, देशलोकः, देशवासिनः, राष्ट्रवासिनः, तथा विशेषदेशजनता एतेषु अर्थेषु प्रयुक्तः। A Sanskrit English Dictenorypg 976.

43.सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन्। व्या.सि. कौ. 4.158

44.अशासंस्तस्करान् यस्तु बलिं गृह्णाति पार्थिवः।
तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं स्वर्गाच्च परिहीयते।। (मनु.स्मृ. 6.254)

 ISSN: 2277-2359

चरणानां विचारविमर्शं कृतमासीत्। उदाहरणरूपेण आङ्ग्लभाषी राजनीतिशास्त्रविद् राष्ट्रम् इति पदस्य कृते (Nation) इति पदं प्रयुक्तवान्।

राजनीतिशास्त्रविदुषाम्[45] अनुमानं यत् इदं पदं मूलतः लेटिन्भाषायाः (Natus) इति पदात् विकसितम्। यस्यार्थः जातिः अथवा जन्म, यत्र तु प्रजातिः (Race) सम्बन्धिसमानता प्राप्यते। राष्ट्रियताविभिन्नेषु संस्कृतकोशग्रन्थेषु 'राष्ट्रियः' अथवा 'राष्ट्रीयः' इति पदस्य संकलनं प्राप्यते परं राष्ट्रियता किम् वा राष्ट्रीयता शब्दस्य प्रयोगः नैव प्राप्यते। एवमेव आङ्ग्लशब्दकोशे अपि नैव प्राप्यते परम् आङ्गलभाषायां पर्यायवाचिशब्दः (Nationallity) इति पदम् अतीव प्रसिद्धम्।

राष्ट्रियभावना

समाजे तादृशः मानवः नैव प्राप्यते यस्य हृदये राष्ट्रियभावना नास्ति। अतः राष्ट्रभूमिः, जनसमूहः, संस्कृतिः, कला, सभ्यता,

[45]Etymologically, Nation and Nationality mean the samething. From They are both derived from the Latin word Natus. (Fundamentals of political science and organisation, chapter 2nd page no 44)

इतिहासः, धर्मः, राजनीतिः, जीवनदर्शनं प्रति मनुष्यानां मनसि राष्ट्रं प्रति नैसर्गिकगरिमा विद्यते, सैव राष्ट्रियभावना इति वक्तुं शक्यते। विश्वे सर्वे मानवाः अस्यां भावनायां लीनाः भूत्वा राष्ट्रहिताय आत्मोत्सर्गं समर्पयन्ति। यदि एकस्य राष्ट्रस्य संकटः दृश्यते, तर्हि तस्य राष्ट्रस्य आबालवृद्धः, नरनारी, सर्वे राष्ट्रवासिनः संकटमोचनाय यथाशक्तिः सामर्थ्यं प्रदर्शयन्ति। अर्थात् राष्ट्रस्य भौगलिकसीमासुरक्षां प्रति सद्भावना, राष्ट्रं प्रति सर्वाधिकप्रेमभावना, राष्ट्रस्य भौतिकः, आध्यात्मिकः, सांस्कृतिकसम्पदां सुरक्षाभावना, राष्ट्रविकासाय निष्ठा, राष्ट्रस्य यस्य कस्यपि क्षेत्रस्य अथवा विशेषजनसमूहस्य प्राकृतिकविपत्तिः स्वस्य विपत्तिः इति विचिन्त्य विपत्तिमोचनाय आत्मनिवेशभावना, राष्ट्रस्य गरिमाप्रतिष्ठापनाय उदारचेता, अन्यराष्ट्रं प्रति हीनभावपरित्यागः तथा प्रेमभावप्रकटनम्, अन्तराष्ट्रियभावनायाः प्रचारप्रसारे आत्मसंकल्पः हि उच्यते राष्ट्रियभावना।

कुञ्चिकापदानि

राष्ट्रम्, विपश्चिता, लेटिन्भाषा (Natus), प्रजातिः (Race), Nationallity, स्थालीपुलाकन्यायेन।

प्राचीनलौकिकसंस्कृतसाहित्ये राष्ट्रियभावना

संस्कृतसाहित्यं स्वगौरवाय न केवलं भारतवर्षे अपि तु समग्रविश्वे सुप्रसिद्धम्। संस्कृतवाङ्मये अतिप्रसिद्धाः भासः, कालिदासः, भवभूतिः, भारविः, माघः, श्रीहर्षः, भट्टिः, दण्डी, सुबन्धुः, बाणभट्टादयः स्वस्वकृतिषु राष्ट्रियभावनां प्रकटयन्ति। अस्माकं

भारतवर्षस्य राष्ट्रियगीतगाथा कविवाणिना मानवमुखे प्रतिपलं स्फुर्यते। उदाहरणस्वरूपं महाकवेः कालिदासस्य वचने[46]।

प्राचीनलौकिकसंस्कृतसाहित्यस्य अध्ययनसमये सर्वेषां विश्ववासिनाम् अन्तेवासिनाञ्च मनोमस्तिष्के प्रतीयते यत् प्राचीनलौकिकसंस्कृतकविषु अनेकेषां महाकविनां रचनासु राष्ट्रियभावना सुन्दररूपेण मूद्रिता अस्ति। तेषु महाकविषु भासः, कालिदासः विशाखदत्तः, भट्टिः, भवभूतिः, मुरारिः, अनन्तभट्टः, क्षेमेन्द्रः, श्रीहर्षादयः अतीव प्रसिद्धाः।

भासरचनासु राष्ट्रियभावना

भासरचनासु यथा भारतीयसंस्कृतिः, सदाचारः परिलक्ष्यते, तद्वद् रामायणमहाभारताश्रितासु कथासु प्राचीनभारतीयगरिमा, महिमा च दृश्यते। तत्र वर्णितेषु कथापात्रेषु श्रीरामः, लक्ष्मणः, हनुमान्, श्रीकृष्णः, हलायुधः बलरामः, भीष्मः, द्रोणाचार्यः, युधिष्ठिरः, भीमः, अर्जुनः, अभिमन्युः इत्यादिषु विद्यमाना राष्ट्रियभावना समग्रविश्ववासीनां

---

[46]अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः।
पूर्वापरौ तोयनीधी वगाह्य स्थितः पृथिव्याः इव मानदण्डः।। (कु.मा.सं.1.1)

कृते राष्ट्रियभावनाप्रेरकाः। एवमेव स्त्रीपात्रेषु कौसल्या, सुमित्रा, सीता इत्यादिषु या राष्ट्रभक्तिः विद्यते सा तु समस्तविश्वनारीनां कृते अद्भुतप्रेरणा। महाकवेः भासस्य दूतवाक्ये[47]दुर्योधनः दूतं प्रति सहृदयः राजपुत्रः शत्रून् पराजित्य राज्यभोगं करोति। संसारे राज्यं याचते चेत् अपि नैव प्राप्तुं शक्यते। यदि तादृशं राज्यत्वप्राप्तये काम्यते चेत् अचिरात् साहसं प्रदर्शयतु अथवा शमाय मुनिनां सेवाश्रमे प्रविशतु इति कथयति । अत्र राष्ट्रस्य गौरवं दृश्यते।

एवमेव कर्णभाररूपके[48] प्राप्यते यत् राष्ट्रहिताय रणक्षेत्रे प्राणहानिः स्वर्गप्राप्तिः इव। एवञ्च विजयि भवति चेत् यशोलाभः। अनेन महत्त्वपूर्णवाक्येन विश्ववीराणां निर्भीकता प्रकट्यते। विश्वस्य सर्वेषु राष्ट्रेषु गोमातुः पूजाविधिः प्रचल्यमानास्ति। गोरक्षणमपि

---

[47].राज्यं नाम नृपात्मजैः सहृदयैर्जित्वा रिपून् भुज्यते।
तल्लोके चेन्नृपतित्वमाप्तुमचिरात् कुर्वन्तु ते साहसं
स्वैरं वा प्रविशन्तु शान्तमतिभिर्जुष्टं शमयाश्रमम्।। (भासनाटकचक्रम्, दूत.वा. 1.24)

[48]. हतोऽपि लभते स्वर्गं जित्वा तु लभते यश।
उभे बहुमते लोके नास्ति निष्फलता रण।। (भासनाटकचक्रम्,कर्ण. भा. 1.12)

राष्ट्रहिताय एव। सुतरां गोरक्षाहेतुः युद्धम् उचितमिति पञ्चरात्ररूपके[49] प्राप्यते।

ऊरुभङ्गरूपके[50] अपि मानः हि राज्ञां शरीरमिति उच्यते। अतः राष्ट्रभावनायाम् अस्माकं स्वाभिमानः अपेक्षितः। भासरूपकेषु प्रायः सर्वेषां रूपकानां भरतवाक्यं राष्ट्रियभावनायाः प्रतीकं वर्तते। यथा वा कर्णभाररूपके[51], अविमारके[52] च।एवं सति स्थालीपुलाकन्यायेन भासरूपकेषु राष्ट्रियभावना परिशीलिता।

कालिदासरचनासु राष्ट्रियभावना।

महाकविना कालिदासेन विरचितेषु ग्रन्थेषु प्रायः सर्वत्र राष्ट्रियभावनायाः सङ्केतः प्राप्यते। विशेषरूपेण स्वराष्ट्रभक्तिः परीलक्ष्यते।

---

49. धनुरुपनय शीघ्रं कल्पतां स्यन्दनो मे
मम गतिमनुयातुच्छन्दतो यस्य भक्तिः।
रणशिरसि गवार्थे नास्ति मोघः प्रयत्नो
निधनमपि यशः स्यान्मोक्षयित्वा तु धर्मः।। (भासनाटकचक्रम्, पञ्च.रा.2.5)

50. मानशरीरा राजानः। मानार्थमेव मया निग्रहो गृहीतः। ऊरु.भ. 1.63 पूर्वम्

51. सर्वत्र सम्पदः सन्तु नश्यन्तु विपदः सदा।
राजा राजगुणोपेतो भूमिमेकः प्रशास्तु नः।। (भासनाटकचक्रम्, कर्ण.भा. 1.25)

52. गोब्राह्मणनां हितमस्तु नित्यं सर्वप्रजानां सुखमस्तु लोके।
इमामुदीर्णार्णवनीलवस्त्रां नरेश्वरो नः पृथथिवीं प्रशास्तु।। (अवि.मा. 6.21)

रघुवंशे राष्ट्रियभावना

रघुवंशमहाक्याव्यस्य रघुविजयः इत्याख्ये चतुर्थसर्गे[53] अस्माकं भारतराष्ट्रस्य आहिमालयात् कन्याकुमारीपर्यन्तं तथा कम्बोजमारभ्यः कलिङ्गपर्यन्तं इन्दुमतीस्वयम्बरनामाख्ये षष्ठसर्गे अपि भारतराष्ट्रस्य मगधः, अङ्गः, अवन्ती, माहिष्मती, मथुरा, कलिङ्गः, पाण्ड्यः, तथा कोशलनामाङ्कितानां भूमिभागानां परिचयः प्राप्यते। अनेन अखण्डभारतस्य परिकल्पना कर्तुं शक्यते।रघुवंशमहाकाव्यस्य प्रथमसर्गे अपि महाकवेः कालिदासस्य राष्ट्रियसद्भावना विद्यते। तेन च सर्वेषां विश्ववासीनां राष्ट्रियभावनाहेतुः प्रेरणा भवति।

मेघदूते राष्ट्रियभावना

महाकविना कालिदासेन मेघदूते मेघस्य अलकापुरीगमने अस्माकं राष्ट्रस्य रामगिरिः, मालवदेशः, आम्रकूटपर्वतः, रेवानदी, निर्विन्ध्यानदी, अवन्तीदेशः एतेषां महत्त्वपूर्णनदीभूमिभागनाञ्च वर्णनं कृतवान्। अनेन महाकवेः कालिदसस्य राष्ट्रप्रेम दृश्यते। इदं हि राष्ट्रप्रेम

---

[53]. भारतमातुः मूर्त्तिरूपं परीलक्ष्यते।
काम्बोजाः समरे सोढुं तस्य वीर्यमनीश्वराः।
गजालानपरिक्लिष्टैरक्षोटैः सार्धमानता।। (कालिदासग्रन्थावली, रघु.वं.4.66)

सर्वेषां विश्ववासिनां राष्ट्रियभावनायां मूलमन्त्रः भवितुमर्हति। एतद्विहाय कालिदासप्रणीतासु अन्यकृतिषु राष्ट्रियभावनायाः सङ्केतः दृश्यते।

भवभूतिकृतिषु राष्ट्रियभावना

महाकविना भवभूतिना विरचितेषु महावीरचरिम्, मालतीमाधवः, उत्तररामचरितम् इति ग्रन्थत्रयेषु राष्ट्रियभावना दरीदृश्यते। या तु आधुनिककाले समग्रविश्वे राष्ट्रभक्तिकृते बहूमूल्याय भवति।

महावीरचरिते राष्ट्रियभावना

महावीरचरिते तु राष्ट्रियभावानायाः उत्तमोत्तमोदाहरणं प्राप्यते। अस्मिन् ग्रन्थे लङ्काराष्ट्रात् रावणः, ताटका, सुबाहुः, मारीचादयः लङ्कावासिनः भारतराष्ट्रे लङ्काराष्ट्रस्य अपसंस्कृतस्य प्रचारप्रसरणायः बहूप्रयत्नं कृतवन्तः। परं श्रीरामः, लक्ष्मणः, भरतः, शत्रुघ्नादयः भारतीयाः अपि स्वराष्ट्रस्य संस्कृतिरक्षणाय राष्ट्रभक्तिं प्रदर्शितवन्तः। भवभूतेः मतानुसारं रामरावणयोः युद्धन्तु संस्कृतिद्वयोः युद्धम्, तयोः युद्धं प्रजातिद्वयोः युद्धम्, तयोः युद्धं राष्ट्रद्वयस्य युद्धमिति। एवञ्च महावीरचरिते लङ्कावासिनः लङ्काराष्ट्रस्य कल्यानाय सदैव चिन्तिताः आसन्। ते सर्वदा रावणस्य हिताय तत्पराः आसन्। अत्र

राक्षसजातिनां महती राष्ट्रभक्तिः मनुष्यानां कृते प्रेरणाप्रदायिनी। लङ्काराजस्य मन्त्री माल्यवान् आर्यराष्ट्रे अनार्यसंस्कृतेः प्रचारप्रसारणाय श्रीरामस्य विपक्षे परशुराममुत्तेजयति[54]। मन्थराशरीरे शूर्पनखां प्राविश्य तस्याः सहायेन श्रीरामं वनवासाय प्रेषयति[55]। सीतापतेः विनाशाय बालीं युद्धाय प्रेरयति। परं श्रीरामः राष्ट्रकल्याणं मनसि निधाय साफल्यं प्राप्नोति। सुतरां यस्मिन् कस्मिन् विपदि राष्ट्रियभावना भवति चेत् महाशत्रुसमक्षं विजयं निश्चयेन भवत्येव।

उत्तररामचरिते राष्ट्रियभावना

उत्तररामचरितस्य[56] अध्ययनेन अस्माभिः ज्ञातुं शक्यते यत्, मुनिना अष्टवक्रेण रामाय प्रेषितः सन्देशः राष्ट्रकल्यानाय इति। तत्र[57] प्रजाकल्यानाय प्रेमः, दया, सुखम् तथा पत्नीपरित्यागः राष्ट्रियभावनायै

---

54. परशुरामोत्तेजनं कर्तव्यमिति । महा. वी. च. पृ. 55

55. या सा राज्ञा दशरथेन प्राक्प्रतिश्रुतवरद्वया राज्ञी भरतमाता कैकेयी, तया मन्थरा नाम परिचारिका दशरथस्य वार्ताहारिणी मिथिलामयोध्यातः प्रेषिता (महा.वी.च पृ 125-126)

56. जामातृयज्ञेन वयं निरुद्धास्त्वं बाल एवासि नवं च राज्यम्।
युक्तः प्रजानामनुरञ्जने स्यास्तस्माद्यशो यत्परमं धनं वः।। (उ.त्त.रा.च. 1.11)

57. स्नेहं दयां च सौख्यं च यदि वा जानकीनमपि।
आराधानाय लोकस्य मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा।। (उ.त्त.रा.च. 1.12)

इति वक्तुं शक्यते। अस्माकं राष्ट्रे माता, भगिनी, पत्नी क्वचित् क्वचित् सुरक्षिताः इति नैव दृश्यते। परम् उत्तररामचरिते पत्नीव्रतस्य श्रीरामस्य भार्यां प्रति कर्तव्यपरायणता राष्ट्रकल्याणाय एव। यथा दशरथनन्दनस्य कृते पत्नी साक्षात् गृहलक्ष्मी आसीत्, यथा वा तस्य जीवनादर्श आसीत् यथा वा नेत्रामृतशलाका आसीत् परं पत्न्यपेक्षया राष्ट्रस्य प्रजाः अधिकप्रियाः आसन्। अतः प्रजारञ्जनाय गभीरारण्ये सीतां परित्यज्य जीवनस्य सर्वसुखं परित्यक्तवान्[58]। एतादृशः त्यागः राष्ट्रभावनाय फलम्।

विशाखदत्तस्य मुद्राराक्षसे राष्ट्रियभावना

मुद्राराक्षसे चाणक्यस्य, राक्षसः नामकस्य अमात्यस्य कूटनीतिः राष्ट्रियभावनायाः मूलमन्त्रम्। कूटनीत्या चाणक्यस्य साफल्यं तथा राक्षसस्य पराजयम् अभवत्। तत्र बुद्धिमतः चाणक्यस्य चातुर्येण नन्दवंशस्य विनाशपूर्वकं महाराजस्य चन्द्रगुप्तस्य सिंहासनप्राप्तिः,

---

58. इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिर्नयनयो

रसावस्याः स्पर्शो वपुषि बहुलचन्दनरसः

अयं बाहुः कण्ठे शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः

किमस्य न प्रेयो यदि परमसह्यस्तु विरहः।। (उ.त्त.रा.च. 1.38)

नवनिर्मिताय महाराजाय शुभकामना, प्रजाभ्यः कल्यानकामना राष्ट्रियभावनायाः प्रतीकः। चाणक्यः नन्दवंशीयराजस्य अमात्यं राक्षसं वशीकृत्य महाराजस्य चन्द्रगुप्तस्य अमात्यरूपेण इच्छति स्म। यतो हि सः राक्षसः वृहस्पतिसदृशः बुद्धिमान्। अतः येन केन प्रकारेण चन्द्रगुप्तस्य साचिव्यम् अङ्गीक्रियते चेत् राष्ट्रस्य सुखशान्तिः समृद्धिश्च भवितुमर्हति। अन्ते अमात्यः राक्षसः चन्दरगुप्तस्य[59] कृते भगवन्तं प्रार्थयति यत्, म्लेच्छैः आक्रान्तस्य आर्यराष्ट्रस्य परिपालनं चिरकालं यावत् कुर्यात्।

उपसंहारः

उपर्युक्तेन समीक्षणेन अस्माभिः ज्ञायते यत्, प्राचीनकालादारभ्य राष्ट्रियभावना प्राचीनलौकिकसंस्कृतसाहित्येषु सुन्दररूपेण लिखितमस्ति। यत्तु वर्तमानसमये विश्वस्य सर्वेषां राष्ट्राणां संरक्षणाय, राष्ट्रभक्तिवर्धनाय, राष्ट्रियशान्तिप्रतिष्ठापनाय आवश्यकी। अन्ते सर्वेषां

[59]. म्लेच्छैरुद्वीज्यमाना भुजयुगमधुना पीवरं राजभूतः।
स श्रीमद्बन्धुभृत्यश्चिरमवतु महीं पार्थिवश्चन्द्रगुप्तः।। (मुद्रा.रा.7.19)

राष्ट्राणां शुभं भूयात् इति भगवन्तं प्रार्थये । राष्ट्रे शत्रुबुद्धेः विनाशः भूयात्। अनन्तकालं यावत् राष्ट्रज्योतिः प्रज्ज्वलिता भवतु।

शुभं करोति कल्याणमारोग्यं धनसंपदा।

शत्रुबुद्धिविनाशाय राष्ट्रज्योतिर्नमोऽस्तुते।।

सहायकग्रन्थाः

1. अविमारकम् – डा. इ. एम्. राजन्, राष्ट्रिय संस्कृत संस्थानम् (मानित विश्वविद्यालयः), गुरुवायूर् परिसरः, पुरनाट्टुकरा – 680551।

2. उत्तररामचरितम् – डा. रमाशंकर त्रिपाठी, चौखम्बा कृष्णदास अकामी, वाराणसी, संस्करण : तृतीय वि.सं 2070.

3. कालिदासग्रन्थावली – डा. ब्रह्मानन्द त्रिपाठी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन्, वाराणसी।

4. भासनाटकचक्रम्-1, आचार्य बलदेव उपाध्यायः, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी. संस्करण – 2017।

5. महावीरचरितम् –टी. आर् रत्नम् ऐयर्, निर्णयसागरः, मुम्बाइ, शकाब्दः 1814।

6. मनुस्मृतिः – पण्डित गिरिजाप्रसाद द्विवेदी, नवलकिशोरविद्यालय, गोमती, लखनऊ, सन् 1617।

7. मुद्राराक्षसनाटकम् – डा. सत्यव्रत सिंह, चौखम्बा संस्कृत सीरीज् आफिस्, वाराणसी, वि.सं. 2073।

8. व्याकरणसिद्धान्तकौमूदी –पण्डित शिवदत्त शास्त्री, क्षेमराज श्रीकृष्णदास, मुम्बाइ, 1914।

9. A Sanskrit English Dictenory–srimonier-williams. MotilalBanarasidas, Delhi, 1899.

10. Fundamentals of political science and organisation – Mr. GurumukhNihalsingh, Kitabmahal, Thornhill road, Alalahbad, Edition 1966.

साहित्यशास्त्रग्रन्थेषु काव्यभेदविचारविषये विश्लेषणात्मकमध्ययनम्

आशा . इ

सहायकाचार्या (अतिथिः)

केन्द्रीयसंस्कृविश्वविद्यालयः

गुरुवायूर्-परिसरः, तृश्शूर्, केरलम्

"कवेः कर्म काव्यम्" इति काव्याख्यस्य साहित्यप्रकारस्य सामान्यपरिभाषा भवति। काव्यस्य विविधाङ्गविवेचकाः ग्रन्थाः काव्यशास्त्रग्रन्थाः इत्यभिधीयन्ते। संस्कृतकाव्यशास्त्रक्षेत्रे काव्यगतावच्छेदकानां तद्गतभेदानाञ्चाधारेण बहवः सम्प्रदायाः सम्भूताः। काव्यस्य स्वरूप-कारण-प्रयोजन-प्रभेदकल्पनादिषु बहुषु विषयेषु विदुषां मध्ये मतभेदाः दृश्यन्ते। साहित्यशास्त्रप्रणाल्यां बहुविधग्रन्थाः सन्ति। तेषु काव्यस्याल्पाङ्गमात्रविवेचकाः सर्वाङ्गविवेचकाः चापि ग्रन्थाः सन्ति। काव्यसर्वाङ्गविवेचकेषु ग्रन्थेषु मम्मटाचार्यस्य काव्यप्रकाशः, दण्डिनः काव्यादर्शः, रुद्रटस्य काव्यालङ्कारः, वामस्य काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः, भोजस्य सरस्वतीकण्ठाभरणम्, कुन्तकस्य वक्रोक्तिजीवितम्, वाग्भटस्य वाग्भटालङ्कारः हेमचन्द्रस्य काव्यानुशासनम्, जयदेवस्य चन्द्रलोकः

आनन्दवर्धस्य ध्वन्यालोकः, विश्वनाथस्य साहित्यदर्पणः, जगन्नाथपण्डितस्य रसगङ्गाधरश्च प्रामुख्यं भजन्ते।

“काव्यभेदविचारः” इत्ययं विषयः बहुभिः काव्यशास्त्रकारैः बहुधा निरूपितः वर्तते। तत्स्वभावदृष्ट्या जातं विभजनमपि द्विधा विभक्तुं शक्नुमः। बाह्यसंरचनाधारितं विभागीकरणम्, अन्तस्थविषयाधारितं विभागीकरणं चेति। काव्यभेदप्रकल्पनापर्यायेषु तदनुबन्धचर्चासु च गुरुत्वपूर्णानांबहूनां विषयाणां प्रतिपादनं प्रचलति। तस्मादेव तेषां विश्लेषणं महत्वमावहति। स्वस्वरूपाधारेण सर्वाण्यपि काव्यानि काव्यप्रभेदेषु कुत्रापि नूनमन्तर्भवन्ति। तदनुगुणं काव्यस्य बाह्यसंरचनाधारितविभागस्थौ ख्यातौ सरलतमौ च भेदौ स्तः दृश्यश्रव्याख्यौ। तत्र श्रव्यभेदे महाकाव्य-खण्डकाव्य-शास्त्रकाव्यादीनाम्अन्तर्भावः भवति। दृश्यकाव्ये तु रूपक-उपरूपकप्रकाराणाञ्च।

यस्य काव्यस्यास्वादनं पठनश्रवणयोः भवितुमर्हति तत् श्रव्यम्। तच्च स्वरूपाधारेण त्रिधा भिद्यते। पद्यम्, गद्यम्, मिश्रञ्चेति। नाट्यशास्त्रकारेण गद्यपद्योः सरलव्याख्या प्रदत्ता अस्ति। छन्दोबद्धमयं

पद्यम्, छन्दसा विहीनं गद्यमिति च। अर्थात् पद्ये प्रत्येकमप्यक्षरं छन्दसः अङ्गभूतं भवति, किन्तु गद्यकाव्ये अक्षराणां पदानां वा निश्चितं मानं न भवति ।

यद्यपि पद्यस्य काव्यप्रकारस्य बहवः भेदाः सन्ति तथापि काव्यबन्धस्य आधारेण द्विविधं पद्यं स्वीकृतम्। प्रबन्धकं मुक्तकम् इति च। कोपि एकः कथावस्तु अविच्छन्नतया यस्मिन् काव्ये भवति तमेव काव्यं प्रबन्धमिति अभिधीयते। किन्तु मुक्तकेषु प्रत्येकमपि पद्यं स्वतन्त्रप्रतिपाद्यैः चमत्कारपूर्णं भवति। अर्थात् मुक्तकानि स्वतन्त्रतया पूर्णस्वरूपाणि भवन्ति। ईषत्कालेनैव सहृदयमनःप्रवेशपराणां मुक्तकानां रचनाविषये प्रतिभाधिक्यमपेक्षितमित्यत्र नास्ति विद्वद्भिमतिः। अल्पैः पदैः संपूर्णप्रसङ्गस्यप्रस्तुतिक्षमता एव तस्य कारणम्। सुशक्ताभाषा, समासशक्तिः, रमणीयाकल्पना चेत्यादयः कवेःमुक्तरचनायै अपेक्षिताःअंशाः सन्ति। तद्विलक्षणतया प्रबन्धकाव्येषु रचनाक्षेत्रम् अतिविस्तृतं भवति।

प्रबन्धकाव्यानां भेदकल्पनावसरे विदुषां मध्ये विमतयः दृश्यन्ते। बहुषु ग्रन्थेषु सामान्यघटनामनुश्रित्य महाकाव्य-खण्डकाव्याख्यावेव

तद्भेदौ निरूपितौ स्तः। किन्तु भोजाचार्यः राजशेखरश्च इतिवृत्तात्मकसङ्केतस्याधारेणैव तद्विभागान् कल्पितवन्तः। शुद्धम्, चित्रम्, कथोत्थं संविधानकभवम्, आख्यानञ्चेति राजशेखरेण प्रबन्धकाव्यस्य प्रभेधकल्पनं कृतम्। भोजराजेन पुनः –

काव्यं शास्त्रेतिहासौ च काव्यशास्त्रं तथैव च।
काव्येतिहासः शास्त्रेतिहासस्तदपि षड्विधम् ।।१।।

इति तद्भेदाः प्रकल्पिताः।

महाकाव्यस्य पुनः स्वरूपवर्णनानि बहुषु काव्यशास्त्रग्रन्थेषु उपलभ्यन्ते। विषयेऽस्मिन् सामान्यैकरूपता सन्ति लक्षणग्रन्थेषु। तद्यथा महाकाव्येषु न केवलं कथावस्तुनः किन्तु जीवनस्य लोकस्य चाऽपि सरसं वर्णनं स्यात्। कथावस्तु इतिहासाद्याश्रितं प्रख्यातं कविकल्पनोद्भवं वा स्यात्। अङ्गीरसत्वेन शृङ्गारवीरावेव निर्दिष्टौ। सर्गान्तश्लोकातिरिक्ताः सर्वेऽपि श्लोकाः एकस्मिन्नेव छन्दसि भवेयुः। मङ्गलाचरणं नूनं स्यात्। एतद्विलक्षणतया खण्डकाव्येषु न्यूनतरा सर्गसङ्ख्या, घटनाविश्षमात्रवर्णनम्, इत्यादीनि बहूनि लक्षणानि नैकेषु काव्यशास्त्रग्रन्थेषु दृश्यन्ते।

प्रबन्धातिरिक्तानां लघुकाव्यानामपि बहुषु ग्रन्थेषु बहविधाः प्रभेदाः कल्पिताः सन्ति। यथा काव्यादर्शे –

मुक्तकं कुलकं कोशः सङ्घात इति तादृशः।

सर्गबन्धांशरूपत्वादनुक्तः पद्यविस्तरः ।।२ इति

इत्थं सामान्यतया मुक्तकम्, सन्दानितरं/युग्मकम्, विशेषकम्, कलापकम् इति च पद्यसङ्ख्यावैशिष्ट्यात् तद्भेदानाह।

आपादपटसन्तानो गद्यमिति काव्यादर्शकारस्यमतम्। “गद्यते तद्गद्यं” इति च तस्य सामान्या परिभाषा। यजुर्वेदकाले एव गद्यसाहित्यस्य प्रथा समारब्धा। अद्यावधि उपलभ्यमानेषु प्रख्यातेषु गद्यकाव्येषु अपि प्राचीनतराः संस्कृते आसीन्नित्यस्य काव्यशास्त्रग्रन्थाः एवोदारणभूताः। यतोहि काव्यादर्शकारः श्रीललितस्य तरङ्गवतीति गद्यकाव्यम्, शृङ्गारप्रकाशकारः मनोवती, सातकर्णीहरणम् इति गद्यद्वयञ्च उदाहरन्ति। इमानि प्राचीनतमानि अतिरिच्य बाणभट्टविरचितकादम्बरी एव वाङ्मये प्रथमगणनीयं गद्यम्। वासवदत्ता, बृहत्कथा, दशकुमारचरितम्, गद्यचिन्तामणिः, अवन्तिसुन्दरीकथा,

तिलकमञ्जरी, रत्नावली, कौमुदीकथाकल्लोलिनी, शिवराजविजयः चेति बहूणि गद्यरत्नानि संस्कृतवाङ्मये सन्ति।

गद्यपद्यमयं वर्णनप्रधानं सरसं प्रबन्धकाव्यमेव चम्पूकाव्यत्वेन परिगण्यते। चमत्कृत्य पूनाति सहृदयान् इति तद्व्याख्या ख्याता। इयं गद्यपद्यमिश्रशैली वेद-ब्राह्मण-उपनिषद्पुराणादिषु प्राप्यते। पौराणिकानि दृश्यकाव्यानि, नीत्युपदेशकानि च इतिवृत्तानि चम्पूकाव्येषु दृश्यन्ते। त्रिविक्रमभट्टस्य नलचम्पू, भोजस्य चम्पूरामायणम्, अभिनवकालिदासेति कस्यचिद् भागवतचम्पू, सोड्ढलस्य अवन्तिकासुन्दरीकथा, अन्नभट्टप्रणीता भारतचम्पू, वासुदेवरथप्रणीतं गङ्गावशानुकीर्तनम्, सोमेश्वरदेवस्य कीर्तिकौमुदी, वेङ्कटाध्वरिणः विश्वगुणादर्शचम्पू इत्यादयः बहवः ग्रन्थाः विभागेऽस्मिन् उपलभ्यन्ते।

गद्यमुत्कलिकाप्रायम्, पद्यगन्धीति च द्विधा। द्विधैव गद्यपद्यादिभेदान्मिश्रमपीष्यते।।[३] इति च भोजराजेन प्रतिपादितम्। गद्यपद्यमयघटनाविशेषात् रङ्गविधानेष्वपि काव्यांशानामेतेषां प्रभावः भवत्येव ।

चाक्षुषगोचरयोग्यत्वात् पुनः दृश्यं तदभिनेयमिति तल्लक्षणमाह।[४] दृश्यस्य विभागीकरणे सामान्यैक्यं काव्यशास्त्रजगति संदृश्यते। तस्मात्तस्य रूपकोरूपकत्वेन भेदद्वयं निर्दिष्टम्।

नाटकमथप्रकरणं भानव्यायोगसमवकारडिमाः।

ईहामृगमङ्गवीथ्यः प्रहसनमितिरूपकाणिदश।[५]

इति रूपकाणां सङ्ख्यासंज्ञाश्च निर्दिष्टाः।

नाटिका त्रोटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासकम्।

प्रस्थानोल्लाप्यकाव्यानि प्रेङ्खणं रासकं तथा।।

सल्लपकं श्रीगदितं शिल्पकञ्च विलासिका।

दुर्मल्लिका प्रकरणी हल्लीशो भणिकेति च।।

अष्टादशप्राहुरुरूपकाणि मनीषिणः।।[६]

इति च तत्संख्यासंज्ञादिनिर्देशः लक्षणग्रन्थेषु समानाः एव दृश्यन्ते।

रचनावैचित्र्यधारेण दृश्यश्रव्याख्यौ भेदौ सर्वैरप्यालङ्कारिकैरङ्गीक्रियेते। तथापि प्रख्यातेषु काव्यशास्त्ररत्नेषु काव्यात्मानः स्वरूपाधारेणैव तस्य विभागाः अपि संदृश्यन्ते। पर्यायेऽस्मिन् प्रख्याततमाः आलङ्कारिकाः सन्ति काव्यप्रकाशकारः

श्रीमम्मटभट्टाचार्यः, ध्वन्यालोककारः आनन्दवर्धनाचार्यः, साहित्यदर्पणकारः विश्वनाथकविराजः, रसगङ्गाधरकारः श्रीजगन्नाथपण्डितः च।

काव्यप्रकाशाख्ये श्रीमम्मट्टभट्टप्रणीते ग्रन्थे उत्तम-मध्यम-अधमभेदत्वेन ध्वनि-गुणीभूतव्यङ्ग्य-चित्राख्यानां काव्यानां संज्ञाः निर्दिष्टाः। तत्र प्रथमस्य

“इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्यात् ध्वनिःबुधैः कथितः” [७]इति स्वरूपःनिर्दिष्टः। अर्थात् वाच्यार्थापेक्षया व्यङ्ग्यार्थस्य चमत्काराधिक्यमेवोत्तमस्य काव्यस्य स्वरूपम्। तच्चोदाहृतम्

निशशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोधरो
नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तत्वीतवेयं तनुः।
मिथ्यावादिनि दूतिबान्धवजनस्याज्ञातडागमे
वापीं स्नातुमितोसि नपुनस्तस्याधमस्यन्तिकम्।

श्लोके अधमपदेननिर्दिष्टव्यङ्ग्यस्य चमत्काराधिक्यवशात् उत्तमतत्वम् ।[८]

अताद्दशिगुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम्।

शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम्।।

इत्येवं भवेद्द्वयोः स्वरूपौ निर्दिष्टौ।

तयोश्च क्रमेण –

ग्रामतरुणं तरुण्या नववञ्जुलमञ्जरी सनाथकम्।

पश्यन्त्या भवति मुहुर्नितरां मलिना मुखच्छाया।।

स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहर....... इत्यादि, विनिर्गतं मानदमात्ममन्दिरात्.... इत्यादि श्लोकाश्च उदाहृताः। स्फुटप्रतीयमानार्थरहितम् अव्यङ्ग्यमवरमिति निर्दिष्टम्।

इमामेव प्रणालीमुपजीवितवन्तः विविदोहरणैः प्रस्तुतवन्तः च साहित्यदर्पणकारः, प्रतापरुद्रियकारः वैद्यनाथाचार्यः, ध्वन्यालोककारश्चापि।

तद्विलक्षणतया पण्डितराजजगन्नाथाचार्यः रसगङ्गाधराख्ये प्रख्याते काव्याशास्त्ररत्ने प्रथमं काव्यप्रभेदम् उत्तमोत्तममिति निर्दिष्टवान्।

शब्दार्थौ यत्र गुणीभावितात्मनौ

कमप्यर्थमभिव्यङ्क्तस्तदाद्यम्।। ९

अतिगूढस्फुटव्यङ्ग्येषु अतिव्याप्तिवारणाय कमपीत्यत्र निर्दिष्टम्। तस्य च चमत्कारैकघनत्वमर्थः। तच्चोदाहृतम् –

शयिता सविधेप्यनीश्वरासफलीकर्तुमहो मनोरथान्
दयिता दयिताननाम्बुजंदरमीलन्नयना निरीक्षते।। इति

अत्र प्रधानीभूतव्यङ्ग्ये रतौ लज्जारूपव्यङ्ग्यस्य अप्रधानीकृतत्वादुत्तमोत्तमत्वम्। तत्रैवोदाहरणत्रयं प्रदिपादयन् पुनः द्वितीयम् उत्तमाख्यं लक्ष्यते –

"यत्र व्यङ्ग्यमप्रधानमेव सच्चमत्कारकारं तद्द्वितीयम्"।। इति ध्वनिकाव्यम् उत्तमाख्यपूर्वकम्, गुणीभूतव्यङ्ग्य चित्रयोः पुनः स्वरूपोदाहरणानि लक्षितानि।

इत्येवं विधाभिः चर्चाभिः निरूपितः काव्यशास्त्रजगति तद्भेदविचाररूपः अंशः।

ग्रन्थसूची

१) सरस्वतीकणठाभरणम्, भोजराजः २.१३९

२) काव्यादर्शः, दण्डी १.१३

३) सरस्वतीकणठाभरणम्, भोजराजः,२.२५

 ISSN: 2277-2359

४) साहित्यदर्पणः, विश्वनाथ कविराजः,६.१

५) तत्रैव ६.३

६) तत्रैव ६.४

७) काव्यप्रकाशः, मम्मटाचार्य,१.४

८) तत्रैवव१.६

९) रसगङ्गाधरः, जगन्नाथपण्डितः, प्रथमाननम् ।

****

 ISSN: 2277-2359

महाराजभोजकृत श्रृङ्गारप्रकाश में अलङ्कार विमर्श

डा. कृपाशंकरशर्मा

एसोसिएट प्रोफ़ेसर, साहित्यविभाग,

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालय,

भोपालपरिसर, भोपाल(म.प्र)

सारांश -

प्रस्तुत शोधपत्र में महाराज भोजकृत श्रृंगारप्रकाश में वर्णित अलंकार विषय को केन्द्रित कर सामान्य रूप से परिचयपूर्वक अलंकार परिभाषा तथा शब्दालंकार , अर्थालंकार तथा उभयालंकार की उपस्थापना की गई है। इन अलंकारों को मणिमय तत्त्व के रूप में चिह्नित कर भोजराज का अलंकार परम्परा में स्थान सुनिश्चित किया गया है। धाराधीश भोजराज के ८४ ग्रन्थों को चौरासी योनियों के प्रतिनिधि रूप में सूचित किया गया है। कुल मिलाकर अलंकारशास्त्र में महाराज भोज का स्थान शीर्षस्थ तथा उनके विचार भारतीय ज्ञान परम्परा की नूतन सम्भावनाओं के द्वार उन्मोचित करने वाले सिद्ध प्रतीत होते हैं। सौन्दर्यशास्त्रीय परम्परा का यह ग्रन्थ साहित्यप्रकाश के नाम से भी विद्वत्समुदाय में चर्चित है। यह सम्बद्ध अनुशासन का लोकोपयोगी अध्ययन के लिये प्रातिस्विक विचार प्रतिपादक होगा यही इसका सारभूत निष्कर्ष फलित है।

कूटशब्दः- उन्मोचित, उद्घाटक, उद्भावना, संहृदयसंवेद्य, सहृदयहृदयाह्लादकारक, दशग्रन्थी, ज्ञानचक्षु, तार्किकदृष्टि, झंकृत।

❖ **प्रस्तावना-**

संस्कृतसाहित्य की सारस्वतसरिता में अलङ्कारशास्त्र की महनीय परम्परा में धाराधीश महाराज भोज का नाम श्रद्धाभाव के साथ स्मरण किया जाता है। संस्कृतसाहित्य के आकाश में महाराज भोज का सर्वोच्च स्थान परिगणित किया गया है। स्वयं भगवती शारदा के वरद पुत्र के रूप में महाराज भोज का यशो वैभव विश्ववन्द्य है। आपकी सारस्वत साधना के पुष्पों में सरस्वती कण्ठाभरण तथा श्रृङ्गारप्रकाश अनुपम रत्न रूप शास्त्रीय ग्रन्थ हैं। इनके अतिरिक्त शालिहोत्र, चारुचर्या तथा भोजप्रबन्ध, चम्पूरामायण जैसे महनीय ग्रन्थ भी भारतीया विद्या की विशिष्टताओं को उजागर करते हुए महाराज भोजराज की पाण्डित्य परम्परा का परिचय उपस्थापित करते हैं। भोजराज के ८४ ग्रन्थों के नाम प्रकाश में आते हैं, ये ८४ ग्रन्थ ८४लाख योनियों के प्रतिनिधि हो सकते हैं। इसमें किसी प्रकार की कोई अतिशयोक्ति नहीं है। जिस तरह भोजराज का पाण्डित्य है, ठीक उसी तरह ये ८४ ग्रन्थ ८४ लाख योनियों के ही प्रतिनिधि हैं। इनमें से

केवल श्रृङ्गारप्रकाश और सरस्वतीकण्ठाभरण में अलङ्कार तत्त्व को केन्द्रित कर चर्चा की गई है।ये दोनों ग्रन्थ महाराज भोज के ज्ञानदीप हैं, जो सौन्दर्यशास्त्र की महत्ता को लोक के समक्ष प्रस्तुत करते हैं। इन दोनों ग्रन्थों में शब्दार्थालंकार तथा उभयालंकार काविमर्श तार्किक दृष्टि से चर्चित किया गया है।महाराज भोजकृत श्रृङ्गारप्रकाश भारतीय अलङ्कारशास्त्र परम्परा का महनीय तथा उपादेय ग्रन्थ है। इसके ३६ प्रकाश काव्यरूपी महापुरुष के सुन्दर शरीर को चमत्कृत बना देने वाले प्रकाश पुञ्ज ज्योतिस्स्वरूप हैं। जो साहित्यशास्त्रीय तत्त्वों पर अपना प्रकाश उन्मोचित करते हुए संहृदयसंवेद्य जनों के अन्त:करण को झंकृत कर देने वाले हैं। भोजराज अपने पाण्डित्य बल से साहित्य के अलङ्कार तत्त्व को ग्रहण कर अलङ्कारों की परम्परा में नवीन उद्भावना के साथ अलङ्कार तत्त्व का उद्घाटन करते हैं।

❖ विषयप्रतिपादन -

इस आलेख में अलंकार तत्त्व को केन्द्रित कर भोजराजकृत श्रृंगारप्रकाश के दशमप्रकाश में अलंकार की चर्चा को चमत्कारपूर्ण शैली में सहृदयहृदयाह्लादकारक स्वरूप में विवेचितकिया है।

शृङ्गारप्रकाशका यह दशम प्रकाश दशग्रन्थी के रूप में भी स्वीकार्य किया जा सकता है। दशग्रन्थी चार वेद तथा षडाङ्ग- शिक्षा-कल्प-व्याकरण-निरुक्त-छन्द-ज्योतिष को समाहित कर दशग्रन्थी रूप बन जाता है। जिसप्रकार वेद की ये दशग्रन्थी मानवीय चेतना के ज्ञानदीप-चक्षु की भूमिका का निर्वाह करते हैं, ठीक उसी प्रकार शृङ्गार-प्रकाश भारतीय ज्ञान परम्परा में सरस्वती के ज्ञानदीप के रूप में मान्य किया जा सकता हैं। इन्ही ज्ञानदीपों के द्वारा समाज के बीच अलङ्कार महिमा को उद्घाटित किया गया है। शृङ्गार-प्रकाश के दशमप्रकाश को अलङ्कार संज्ञा से अभिहित किया गया है। इसमें अलङ्कार को केन्द्रित कर तार्किकदृष्टि से अलङ्कारकी विवेचना प्रस्तुत कीगई है। यहाँ सर्वप्रथम भोजराज लिखते हैं कि **"काव्यशरीरस्य चारुत्वोत्कर्षसिद्धये प्राप्तकाल: अलंकारयोग उच्यते।"**[60] यह अलंकारयोग की सूत्रात्मकपरिभाषा दीगई है। अर्थात् काव्य-शरीर की सुन्दरता के उत्कर्ष की सिद्धि के प्राप्त काल को अलङ्कारयोग से सम्बोद्धित किया गया है। प्राय: अलङ्कार काव्य की शोभावृद्धि करने वाले ही माने जाते हैं। भोजराज अलङ्कार की सुन्दरता को उद्घाटित करने के लिये उदाहरण के रूप में लिखते हैं-

---

60शृंगारप्रकाश-पृ.५३८

दीर्घापाङ्गानयनयुगलं भूषयत्यञ्जनश्रीः

तुङ्गाभोगौ प्रभवति कुचावर्चितुं हारयष्टिः ।

मध्यक्षामो वपुषि लभते स्थाम कूर्पासलक्ष्मीः

श्रोणीबिम्बे गुरुणि रशनादामशोभां बिभर्ति ॥[61]

यहाँ पद्य में नायिका की आलङ्कारिक शोभा के साथ अलङ्कारों का महत्त्व प्रकाशित किया गया है। अलङ्कार की परिभाषा आचार्य मम्मट ने इस प्रकार बतलाई है कि -

उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित्।

हारादिवदलङ्कारास्तेऽनुप्रासोपमादयः ॥[62]

दण्डी के अनुसार अलङ्कार की परिभाषा है -

'काव्यशोभाकरान् धर्मानलङ्कारान् प्रचक्षते'[63]

आचार्य विश्वनाथ साहित्यदर्पण में इस प्रकार कहते हैं -

शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः शोभातिशायिनः ।[64]

---

[61]वही,१०/१

[62]का.प्र. ८/६७

[63]का.द. परिच्छेद-२/१

रसादीनुपकुर्वन्तोऽलंकारास्तेऽङ्गादिवत् ॥

इन सब परिभाषाओं के पश्चात् भोजराज के मतानुसार अलंकारों का विचार प्रतिपादन करते हैं। भोजराज श्रृंगारप्रकाश में अलंकार की त्रिप्रकृतिभेद करते हैं - बाह्य, आभ्यन्तर, और बाह्यभ्यन्तर ।इन तीनों को स्पष्ट करते हुए इस प्रकार लिखते हैं -

- **बाह्य**[65]- वस्त्रमाल्य विभूषणादि को बाह्य अलङ्कार मान्य कर सकते हैं।
- **आभ्यन्तर**[66]- दन्तपरिकर्ममखच्छेदालककल्पनादय:। अर्थात् दन्तपरिकर्म नखच्छेदन, अलककल्पना आदि को आभ्यन्तरऽलंकार के अन्तर्गत ग्रहण किया गया है।
- **बाह्याभ्यन्तर**[67]- स्नानधूपविलेपनाञ्जनमुखवासताम्बूलोपमादय: शरीरे। अर्थात् स्नान-धूपविलेप-अञ्जन-मुखवास-ताम्बूल आदि के उपयोग को बाह्याभ्यन्तर अलंकार स्वीकार्य किया गया है। ठीक

---

[64]सा. द. परिच्छेद-१०/१

[65]श्रृ.प्र. पृ. ५३८

[66]वही

[67]वही

इसी तरह काव्यशरीर की सुन्दरता के आधायक अलङ्काररूप शब्दार्थालंकार तथा उभयालंकार निर्देशित किये गये हैं। इस प्रकार भोजराज ने श्रृङ्गारप्रकाश में २४ शब्दालंकार, २४ अर्थालंकार तथा २४ उभयालंकार की पर्यालोचना प्रस्तुत की है। इन त्रिविध अलङ्कारों की विषयवस्तु को अलङ्कारयोग अभिधान से समाज के सहृदयसंवेद्यजनों के समक्ष उपस्थापित किया है, जिनका नामोल्लेख इस प्रकार है -

- **शब्दालंकार**[68]- जाति, गति, रीति, वृत्ति, रचना, घटना, मुद्रा, छाया, युक्ति, उक्ति, भणिति, पठिति, श्रव्यत्व, प्रेक्ष्यत्व, अभिनेयत्व, अध्येयत्व, वाकोवाक्यम्, प्रश्नोत्तर, प्रहेलिका, गूढ, चित्र श्लेष, यमक, अनुप्रास इति।

- **अर्थालंकार**[69]- जाति, सूक्ष्म, सार, समाहित, भाव, विभावना, हेतु, अहेतु, सम्भव, विरोध, दृष्टान्त, व्यतिरेक, अन्योन्य, परिवृत्ति, मीलित, वितर्क, स्मरण, भ्रान्ति, उपमान, अनुमान, अर्थापत्ति, अभाव, आगम, प्रत्यक्ष इति।

---

[68]वही

[69]वही, पृ.५६५

- **उभयालंकार**[70]- उपमा, रूप, साम्य, संशय, समाधि, समासोक्ति, सहोक्ति, तुल्योगिता, लेश, अपह्नुति, अप्रस्तुतप्रशंसा, उत्प्रेक्षा, अर्थान्तरन्यास, दीपक, परिकर, क्रम, पर्याय, अतिशय, आक्षेप, विशेष, श्लेष, भाविक, संसृष्टि इति।

❖ उपसंहार-

शब्दालंकार काव्य के शब्दगतसौन्दर्य को प्राकशित करते हैं, तो अर्थालंकार अर्थगतसौन्दर्य को अभिव्यक्त करते हैं, ठीक उसी प्रकार उभयालंकार शब्दार्थोभयगत सौन्दर्य को प्रकाशित करते हुए काव्यसुषमा को साहित्य जगत में प्रतिष्ठापित कर रचनाकार के रचनावैशिष्ट्य के उद्घाटक होते हैं। इस तरह महाराज भोज ने श्रृङ्गारप्रकाश के माध्यम से काव्य की शोभावृद्धि करने वाले शोभाधायक अलङ्कारों में अपने पाण्डित्य का प्रचुर प्रभाव दिखलाया है। अलङ्कार ही एक ऐसा तत्त्व है, जो काव्य की चमत्कृति को द्विधा स्वरूप में अभिव्यक्त करता है। एक तो अलङ्कार के बाह्य रूपसौन्दर्य और दूसरा आभ्यन्तर अर्थरूप सौन्दर्य। कुल मिलाकर दोनों ही

---

[70]वही, पृ.५८८

चमत्कार-चिन्तामणि के मणिमय प्रसाद स्वरूप मान्य किये जाते हैं। काव्यशास्त्रीय आचार्यपरम्परा अलङ्कार तत्त्व को लेकर बहुत ही संवेदनशील विचार की उपस्थापना करती आ रही है और महाराज भोज भी इसी महनीय परम्परा में अग्रदूत की भूमिका में दिखाई देते हैं। अत: भोजराज का श्रृङ्गार-प्रकाश भारतीय ज्ञानपरम्परा में नूतन सम्भावनाओं के द्वार उद्घाटित करने वाला उपादेय तथा महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ है। यह ग्रन्थ साहित्यशास्त्र के अनुसन्धानकर्ताओं, जिज्ञासुओं तथा सामाजिकों के लिये पथप्रदर्शक व नवीन सरणिके कार्य में सिद्धिप्रदायक हो सकता है। भोजराज के ये ७२ अलंकार विशिष्ट मणियाँ ही हैं, जो काव्यशरीर की सुन्दरता बढाने वाले महनीय तत्त्व हैं। कुल मिलाकर अलंकारशास्त्र में महाराज भोज का स्थान शीर्षस्थ तथा उनके विचार भारतीय ज्ञान परम्परा की नूतन सम्भावनाओं के द्वार उन्मोचित करने वाले सिद्ध प्रतीत होते हैं। सौन्दर्यशास्त्रीय परम्परा का यह ग्रन्थ साहित्यप्रकाश के नाम से भी विद्वत्समुदाय में चर्चित है। यह सम्बद्ध अनुशासन का लोकोपयोगी अध्ययन के लिये प्रातिस्विक विचार प्रतिपादक होगा यही इसका सारभूत निष्कर्ष फलित है। इति॥

 ISSN: 2277-2359

भक्ति की प्रेम दीवानियाँ अक्कमहादेवी और मीराबाई - एक तुलनात्मक अध्ययन

डा. रम्या पी. आर
सहायक आचार्या
भारतीय भाषा विभाग,
केंद्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय,
गुरुवायूर परिसर
मोबाइल-9847272075
Email: remyabhama@gmail.com

भूमिका

अक्कमहादेवी और मीराबाई भारतीय साहित्य की प्रतिष्ठित भक्त कवयत्रियां रही हैं। भक्ति और प्रेम उनके काव्य का प्रमुख स्वर रहा हैI अपने समय के समाज और संस्कृति को काव्य में भक्ति के मध्यम से रेखांकित करने का कार्य किया। खुद के अस्तित्व को भूलकर या समाज द्वारा दिए गए अस्तित्व को नकारकर स्वयं की इच्छा का वरण किया और भक्ति के मार्ग को अपनाया। अक्क और मीरा स्वतंत्रता के मार्ग को अपनाकार जीवन सपर्या को संपूर्ण बनाया।

मूल शब्द

चिंताधारा, सत्संग, प्रस्फुटीकरण , सती, भावनात्मक

अक्कमहादेवी

कन्नड के भक्त कवियों में अक्क महादेवी का महत्वपूर्ण स्थान है। अक्क महादेवी बारहवीं शदी में जीवित थी। कन्नड के भक्ति साहित्य को समृद्ध बनाने में अक्क महादेवी का महत्त्वपूर्ण योगदान रहा है। आप अपनी विलक्षण प्रतिभा एवं व्यक्तित्व से कन्नड के भक्ति साहित्य को समृद्ध बनाया है। लगलगा 430 पदों की रचना उनकी कलम से हुई है। दरअसल काव्य रचना उनका उद्देश्य नहीं था। वह भक्त कवयत्रि थी। प्रायः यह सच भी है कि भक्ति के प्रचार प्रसार के लिए काव्य रचना उनका प्रमुख उद्देश्य नहीं रहा है। वह चन्न मल्लिकार्जुन(शिव) की परम भाक्तिन रही थी। अक्क महादेवी के नाम में ‘अक्क’शब्द आदरसूचक है। कन्नड में इस शब्द का अर्थ है ‘बड़ी बहन'। वीरशैव महान भक्त कवि बसवण्णा, सिद्धराम और अल्लमा प्रभु ने यह नाम उनको दिया था। ये कवि अक्क महादेवी के समकालीन रहे थे। उम्र में अक्क से बड़े होने पर भी ये लोग आदर की भावना से उनको’ अक्क’ नाम से संबोधित करते थे। अक्क महादेवी का इनके साथ घनिष्ठ संबंध था। ये लोग रोज अनुभव मंडप कल्याण में एकजुड होते थे। वहाँ उनके बीच निरंतर भक्ति, दर्शन,

आदि विषयों पर विचार- विमर्श हुआ करता था। बचपन से ही अक्क ने शिव को अपना पति मान लिया था और उनकी आराधना करती आयी।

अक्क महादेवी का जन्म सन् 1130 में भारत के कर्नाटक राज्य के उडदति गाँव में (आजकल शिमोगा जिले के अंतरगत) में हुआ था। कहा जाता है कि बचपन से याने दस वर्ष की आयु में ही उन्होंने शिव को अपना पति स्वीकार कर लिया था। कहानियों के अनुसार उनकी शादी 'कौशिक' नाम से एक जैन राजा से हुआ था। वह भी जबरदस्ती अक्क के सौंदर्य में मुग्ध होकर राजा ने उनके माता-पिता को धमकी दी और डर के मारे उनके माता-पिता ने उनकी शादी राजा से करवा दी। किन्तु शादी के लिए अक्क ने कुछ शर्तें रखी थीं। किन्तु शादी के बाद शर्तों का पालन नहीं हुआ दोनों में संघर्ष शुरू हुआ क्योंकि दोनों की चिंताधारा एक दूसरे से बिलकुल अलग थी। अक्क का लौकिक जीवन में कदापि रुचि नहीं थी। उनका पूर्ण समर्पण अपने आराध्य देव चन्न मल्लिकार्जुन के प्रति था। राजा परेशान हुए। उसके समझ में नहीं आ रहा था कि वह क्या करें ? उसने अक्क को राज - सभा में बुलाया और राजसभा द्वारा फैसला लेने को कहा।

जब सभा में अक्क से पूछा गया तो वह यही कहती रही कि उनके पति कोई और हैं। राजा को गुस्सा आ गया राजा ने कहा अगर तुम्हारा विवाह किसी और के साथ हो चुका है तो तुम मेरे साथ क्या कर रही हो? चली जाओ। अक्क वहाँ से चल पडी। जब राजा ने देखा कि अक्क बिना किसी परेशानी के उसे छोडकर जा रही है तो क्रोध के कारण उसके मन में नीचता आ गयी। उसने कहा तुमने जो कुछ भी पहना हुआ है, गहने, कपडे यह सब यहीं छोड दो और सब कुछ मेरा है। जाओ। तब राजसभा के सामने सत्रह - अठारह साल की उम्र की उस युवति ने अपने सभी वस्त्र उतार दिए और वहाँ से निर्वस्त्र होकर निकल पड़ी।

इस घटना के बाद अक्क ने वस्त्र पहनना छोड दिया। पूरे जीवन वह निर्वस्त्र ही रही और एक संत भक्तिन के रूप में पूरा जीवन व्यतीत किया। कहा जाता है कि उनका निधन कम उम्र में (चौबीस-पच्चीस) ही हो गया था। लेकिन इस छोटी से अंतराल में ही शिव भक्ति संबंधित अनेक रचनाएँ उन्होंने कीं।

अक्क की भक्ति ईश्वर साक्षात्कार में थी। वह मुक्ति कामना की भक्ति थी। अपनी भक्ति परक रचनाओं में उन्होंने मोक्ष प्राप्ति के कई

मार्ग का वर्णन किया है। अहम् का त्याग, इन्द्रिय निग्रहण आदि। भौतिक संसार से उनका कोई लेना-देना नहीं था। घुमक्कड स्वभाव के संत कवयत्री चन्नमल्लिकार्जुन के गुणगान करके वीथियों से गुज़रनेवाली भक्ति-प्रेम की दीवानी अक्क महादेवी।

अक्क सत्संग को बहुत महत्त्व देती थी। उनकी सत्संग मण्डली रोज़ बीदार जिले के बासवकल्याण अनुभव मण्डप में एकत्रित होती थी। वहाँ अक्क की भक्ति रचनाओं का आलापन होता था। उनके आत्मीय गुरु अल्लमा प्रभु के लिए अक्क के प्रति समाज की हेय दृष्टि का सामना करना जोखिम भरा काम था। उनकेलिए यह चुनौतिपूर्ण कार्य था। क्योंकि वर्तमान समाज एक स्त्री का निर्वस्त्र होकर इस तरह घूमना वह भी भक्ति की उच्छृंखलता में समाज लिए कल्पना के बाहर की चीज़ थी। किन्तु अक्क के मन में अपने आराध्य देव के प्रति पूर्ण समर्पण, श्रद्धा और सच्चे प्रेम की भावना थी और इन्हीं भावनाओं ने समाज का सामना करने की स्फुर्ति, शक्ति उनमें भर दी। जिनकी तन-मन-आत्मा और बुद्धि सिर्फ चन्नमालिकार्जुन में केन्द्रित है उनकी, दूसरी चीज़ों पर ध्यान कैसे आकर्षित होंगे ? अक्क

के संबंध में यह बिलकुल सही था। अपने निर्वस्त्र रहने के संबंध में अक्क ने खुद लिखा है:-

“लोग

स्त्री-पुरुष दोनों

अपने शरीर को वस्त्र से ढकते है

लज्जा ओढने हेतु

किंतु

स्वयं ईश्वर

जिनकी कोई सीमा नहीं है

जो प्रपंच में हर कहीं विद्यमान है

जिनकी आँखें सदा सवारती हैं। हर कहीं हर जगह फिर शरीर के इस आवरण का महत्व ही क्या है? "1

अक्क की भक्ति ऐसी थी कि वह हर दिन प्रार्थना करती थी :-

"हे शिव मुझे आज भोजन न मिले। मैं चाहती हूँ कि आपका अंश बनने के लिए में जिस तडप और पीडा से गुज़र रही हूँ वह मेरे शरीर से भी जाहिर हो। अगर मैं भोजन कर लूँगी तो मेरा शरीर संतुष्ट हो जाएगा। "मेरा शरीर नहीं समझता है कि मैं कैसा

 ISSN: 2277-2359

महसूस कर रही हूँ। इसलिए मैं चाहती हूँ कि मुझे भोजन ही न मिले अगर मेरे हाथ में भोजन आए भी तो इससे पहले कि मैं उसे खाऊँ वह जमीन पर गिर जाए तो मेरे जैसी मूर्ख उसे उठाकर खा

सकती है इसलिए इससे पहले कि गिरे हुए भोजन को मैं उठाकर खाऊँ कोई कुत्ता आकर उसे ले जाए “2

यही उनकी रोज की प्रार्थना थी। अनुभव मण्डप में सत्संग मण्डली- चन्न बसवण्णा, बोम्मय्या, अल्लमा प्रभु एवं आत्मीय मित्रों के प्रति कृतज्ञता प्रकट करती थी जिनकी सहायता एवं मार्ग प्रदर्शन से अपने आराध्य देव तक पहुंचने की यात्रा में उन्हें सफलता मिली है।

मीराबाई

कृष्ण की अनन्य प्रेमिका मीराबाई का जन्म राजस्थान के प्रसिद्ध नगर जोधपुर के कुडकी नामक गाँव में सं. 1555 वि० में हुआ। मीरा जब तीन-चार साल की उम्र की थी उनकी माँ का देहान्त हो गया था। मीरा का पालन - पोषण दादाजी राव दूदाजी तथा दादीजी द्वारा हुआ। मीरा के पितामह परम वैष्णव थे। बचपन से ही मीरा को कृष्ण के प्रति अगाध प्रेम था। मीरा को कृष्ण के प्रति जो आकर्षण था वह मीरा के अनुसार उसकी जनम - जनम की प्रीति है। वह गाती है-

 ISSN: 2277-2359

"मेरी उनरी प्रीत पुराणी

जणम-जणम से साथ” 3

बचपन से ही वह कृष्ण को अपना वर स्वीकार कर चुकी थी। सन् 1514 में मीरा का विवाह (सांसारिक विवाह) चितौड के महाराणा संगा के चतुर्थ पुत्र भोजराज के साथ किया गया। विवाहोपरान्त मीरा कृष्ण की मूर्ति अपने साथ चितौड लेकर आयी। विवाह के बाद भी मीरा कृष्ण के साथ अपने संबंध को बनाये रखे, उनसे बात करती रही जिनको समझना उनके पति के वश की बात नहीं थी। दुर्भाग्यवश सात साल के बाद भोजराज की मृत्यु हो गयी। मीरा सांसारिक बन्धनों से मुक्त हो गयी। विधवा होने का अभिशाप भी मीरा को जैसे वरदान ही सिद्ध मीरापुर कृष्ण प्रेम में दीवानी हो चुकी थी वह साधुओं- सन्तों के साथ भजन-कीर्तन तथा सत्संग करते हुए जीवन बिताने लगी। मीरा के ससुरालवाले उनके इस आचरण से परेशान हुए। उन्होंने कई बार मीरा को मारने की कोशिश भी की। लेकिन मीरा पर इनका प्रभाव नहीं पड़ा।

किन्तु मीरा भी साधारण स्त्री की तरह कभी-कभार लोक व्यवहार से परेशान होती थी। कहा जाता है कि एक बार घरवालों के

व्यवहार से तंग आकर मीरा ने एक काव्यात्मक पत्र तत्कालीन रामभक्त तुलसीदास को भेजकर सलाह माँगी थी। “गुरु मिलिया रैदास, दीन्हीं ज्ञान की गुटकी" मीरा की पदावली से पता चलता है कि इन्होंने रईदास को अपना धर्मगुरु माना है। विरक्त होकर मीरा ने अपना ससुराल चितौड को अपनी पीहर मेडता को तथा सांसारिक बन्धनों को छोडकर मथुरा, वृन्दावन, गोकुल आदि कृष्णलीला स्थानों की तीर्थयात्रा तथा वहाँ सत्संग किए। अंत में गुजरात में द्वारकाधीश अथवा रणछोडदास की मूर्ति में सं. 1620 वि. के आसपास समा गई।

मीरा की रचनाएँ

मीरा द्वारा रचित कई रचनाएँ बतायी गयी हैं। जिनमें कुछ पूर्ण है कुछ अपूर्ण है या जिनका उल्लेख है उनकी कुल संख्या ग्यारह है।

गीतगोविन्द की टीका

नरसीजी का मायरा अथवा मोहरो

मलार राग

राग सोरठ का पद

स्फुट पद आदि मीरा की महत्वपूर्ण रचनाएँ हैं।

इनमें केवल स्फुट पद ही मीरा की प्रामाणिक रचना है। मीरा के स्फुट पद आजकल मीराबाई की पदावली के नाम से प्रकाशित रूप में प्राप्त है।

मीरा का काव्य

मीराबाई से निकले संपूर्ण काव्य कृष्ण के प्रति मीरा के हृदय सहज प्रेम का साकार रूप है। उसमें विरह की भावना है संयोग का मधुरमय आवेग है और आनन्द की पराकाष्ठा की अवस्था भी है। मीरा का काव्य उमडती कृष्ण भक्ति का प्रस्फुटीकरण है। वह जीवन भर इसी भक्ति में एकांत और उसकी प्रेम माधुरी में जीती रही। अपने आराध्य देव गिरिधर गोपाल से मिलने की आकुलता उनके काव्य में इस तरह व्यक्त हुआ है :-

"बिरहनी बावरी सी भई।

ऊँची चढि अपने भवन में टेरत हाय दई।

ले अंचरा मुख अंसुवन पोंछत उघरे गान राही।

मीरां के प्रभु गिरिधर नागर बिछुरत कछु न कही।4

मीरा के काव्य का मुख्य स्वर वियोग ही है । शान्त रस का प्रयोग जहाँ सांसारिक वैभव की क्षणभंगुरता का वर्णन मिलता है वहाँ

हुआ है। मीरा की भक्ति में निर्गुण तथा सगुण, राम तथा कृष्ण, नवधा तथा वैधी सभी प्रकार के भक्ति तत्वों तथा दार्शनिक विचारधाराओं का समन्वय मिलता है। मीरा की भक्ति माधुर्य भाव की भक्ति थी। मीरा ने इस माधुर्य भाव की भक्ति को अपनाकर लोग - लाज को भूलकर कृष्ण के लिए प्रेम की बेलि बोयी थी। उनकी भक्ति में माधुर्य एवं दैन्य भाव घुलमिलकर एक हो गये हैं।

मीरा के अंतरमन में विद्यमान अंतः संघर्ष प्रकट रूप से उनके जीवन का अंग बन गया। मीरा तत्कालीन प्रथा के अनुसार सती नहीं हुई क्योंकि वे स्वयं को अपर अमर स्वामि की चिरसुहागिनी मानती थीं।

मीरा और अक्क की तुलना भक्ति एवं सामाजिक संदर्भों में

अक्क और मीरा के जीवन काल और समाज अलग होते हुए भी दोनों भक्ति की प्रेम- सूत्र में बंधी थीं। दोनों की सबसे बड़ी विशेषता और समानता भी यही है। अक्क शिव की भक्तिन रही थी। और मीरा कृष्ण की अनन्य- प्रेमिका। कई स्तरों पर मीरा और अक्क में समानताएँ ही अधिक हैं। एक ही राह की राहीं बस अंतर सिर्फ आराध्य देवों में। दोनों अपने आराध्य देवों को पाने में मतवाली थीं।

 ISSN: 2277-2359

अक्क और मीरा दोनों ने अपने समय के सामाजिक व्यवस्थाओं को चुनौती दी हैं। स्वतंत्रता की चुनाव- भक्तिमार्ग में खुद को समर्पित करते हुए प्रेम-स्वरूपमयी बनकर आराध्य देव को पति - रूप में स्वीकारते हुए प्रेम के बन्धन में बंधी मीरा और अक्क। दोनों की शक्ति प्रेम की भक्ति रही थी। मीरा की भक्ति में प्रेम के संयोग और वियोग अवस्था की सुन्दरता है। दोनों का सांसारिक दुनिया से कुछ लेना-देना नहीं था। दोनों की शादी राजपरिवार में हुई थी। अलग-अलग कारणों से दोनों ने राजघराना छोडकर भम्तिमार्ग पर अग्रसर हुए। मीरा के पति की मृत्यु हुई थी और संप्रदायानुसार मीरा को सती बननी थी लेकिन उन्होंने ऐसा नहीं किया क्योंकि वह श्रीकृष्ण को अपना पति मानती थी।

अक्क ने अपने पति से सीधा कह दिया कि उनका पति वह नहीं कोई दूसरा है। प्रतिशोध की आग ने राजा को अंधा बनाया। कपडे उतारने की बात को निसंकोच स्वीकारते हुए उन्होंने कपडे उतार फेंककर निकल पडी। पूरे साहित्येतिहास को जाँच लिया जाये तो इस तरह की एक घटना कहीं भी नहीं मिलेगी।

यह जो क्रांतिकारी स्वभाव, मीरा और अक्क की सबसे बड़ी विशेषता थी। तत्कालीन पुरुषवर्चस्ववादी समाज को चुनौती देकर और उसी समाज में ही चयन की स्वतंत्रता को स्वीकारते हुए अपनी इच्छा मार्ग - भक्ति मार्ग में खुद को समर्पित करना और उसमें जीना कल्पना की परे की बात है।

मीरा और अक्क की भक्ति में समानताएँ

मीरा और अक्क दोनों सगुणोपासिकाएँ रही थीं। मीरा कृष्ण की और अक्क चन्नमल्लिकार्जुन (शिव) की उपासिकाएं थीं।

दोनों का तत्कालीन प्रचलित किसी भी भक्ति संप्रदाय से सीधा संबंध नहीं था। भक्ति का प्रचार-प्रसार करना उद्देश्य नहीं था। दोनों की भक्ति वैयक्तिक स्तर पर है। किसी संप्रदाय या पंथ से उनका संबंध नहीं था। दोनों ने बचपन से ही अपने आराध्य देवों को पति के रूप में स्वीकार किया था। मीरा और अक्क की भक्ति भावनात्मक स्तर पर थी। पूर्ण समर्पण, पूर्ण श्रद्धा पूर्ण ध्यान की भावना- उसमें समाज की चिन्ता तनिक भी नहीं।

अक्क और मीरा दोनों स्वभाव से क्रान्तिकारी रही थीं। अक्क का स्वभाव से निर्वस्त्र घूमना और मीरा का सति न बनने का निर्णय

इसी क्रान्तिकारी स्वभाव के प्रमाण थे। दोनों घुमक्कड स्व भाव के थे। भक्ति रस में डूबकर जगह-जगह घूमती रहीं। साधु-संतों से मिलना-जुलना नाचना वाद-संवाद करना दोंनों के स्वभाव में थे। प्रचलित मान्यताओं को ढुकरार, दोनों ने अपने समय और समाज की चुनौतियों से मुठभेड़ किया था। अक्क की मृत्यु कम उम्र में हुई थी कहा जाता है कि बीस - पच्चीस साल के उम्र में। किन्तु मीरा की मृत्यु चौपन-उनसठ साल के उम्र में हुई थी।

निष्कर्ष

मीरा और अक्क का जीवन अपने समय और समाज के वर्तमान परिस्थितियों से बहुत आगे रहे थे। चयन की स्वतंत्रता को अपनाने के कारण दोनों को वर्तमान समाज से बहुत संघर्ष छेलना पड़ा और उस लडाई में कभी-कभार कुछ लोगों का साथ तो उनको मिले हैं किन्तु ज्यादातर काँटे ही मिले हैं - अपने परिवार से आत्मीय जनों से। किन्तु दोनों ने उसका परवाह नहीं किया। भौतिक स्तर पर बाँधायें तो बहुत सहनी पड़ी। किन्तु आत्मीय स्तर पर आराध्य देवों के प्रति पूर्ण समर्पण की भावना ने तो इन सारी अवरोधों को पार करने की शक्ति दोनों को दी।

संदर्भग्रन्थ

1.अक्कमहादेवी-

https:en.wikipedia.org/wiki/Akka_Mahadevi

2.आरोह भाग 1,कक्षा 11हिन्दी पाठ्य पुस्तक, NCERT 2010 जनवरी

3.मीराबाई-https://hi.wikipedia.org/wiki/मीरा_बाई

4.मीराबाई-https://hi.wikipedia.org/wiki/मीरा_बाई

सहायक ग्रन्थ

1.मध्यकालीन हिन्दी का भव्य-संग्रह, विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसी

2.हिन्दी साहित्य का इतिहास-सं. डां नागेन्द्र, डां. हरदायल

****

INNOVATIVE INGREDIENTS AND STRATEGIES OF LEARNING WITHIN *PAÑCATANTRA*

DR. LAKSHMI. C

ASSISTANT PROFESSOR,

DEPARTMENT OF SANSKRIT,

PAYYANUR COLLEGE, PAYYANUR.

Ph:- 9947647676

c.lakshmikankol@gmail.com

Abstract

The glorious tradition of Sanskrit language and its splendid story literature got greatly blessed with the *Pañcatantra*byVishnusharma composed in 2nd AD. The uniqueness of the *Pañcatantra*is that it caters for the enjoyment and enthusiasm of different age groups, thus offering a splendid crown to the language and literature of Sanskrit. This paper, 'Innovative ingredients and strategies of learning with in*Pañcatantra,'* extends for there as a helpful assistance in making out the inherent impact of it on the educational system of the present day. The book is capable of converting dull-minded peoples in to

scholars. All the stories carry elements of jovial elements, wings of imagination and positive attitude of life. *Pañcatantra*utilisesallthe marvels attributes of impressive story telling which, intern became an inseparable aspect of formal educational system. Numerous methods of earning and existence are brought in to awareness through the aims and objectives of this great composition.

Entertainment, wisdom, knowledge, coherence of logical thinking, creativity and lofty enlightenment are the constituent elements of the *Pañcatantra*. The implication is applicable for teachers and students who can tie themselves up better with the tether of effective learning strategies suggested in this great book. This perspective makes the *Pañcatantra* as the most contributary ancient literary expression, utilitarian in modern education and research pursuits.

Key words: Innovative ingredient, learningstrategies,*Pañcatantra,*

Introduction

The glorious tradition of Sanskrit language and its splendid story literature got greatly blessed with the *Pañcatantra*byVishnusharma composed in 2nd AD. The work has given birth to new portals of story literature characterised as the literature of the animal world, which, in due course of time set a tradition for innumerable related composition. The uniqueness of the *Pañcatantra*is that it caters for the enjoyment and enthusiasm of different age groups, thus offering a splendid crown to the language and literature of Sanskrit. Baring the structure of this work, large number of works came up later.

SakalārthaŚāstrasāram Jagati SamalōkyaViṣnuśarmedam

TantraiPañcabhirētadccakāraSumanōharamŚāstra[71]

As the very title suggest by itself, the work has five explicit divisions.*Pañcatantra*referred to five utilitarian strategies of life and they are:

[71]Viṣṇuśarma,*Pañcatantra*, Mitrabhedam P:1

• Mitra-bheda: The Separation of Friends (The Lion and the Bull)

• Mitra-lābha or Mitra-samprāpti: The Gaining of Friends (The Dove,

Crow, Mouse, Tortoise and Deer)

• Kākolūkīyam: Of Crows and Owls (War and Peace)

• Labdhapraṇāśam: Loss of Gains (The Monkey and the Crocodile)

• Aparīkṣitakārakaṃ: Ill-Considered Action/Rash deeds (The Brahman and the Mongoose)

The method of description here fosters up the realisation of such subjects that contributary for leading a life with delight and easiness. Many languages of the world have accepted its modes of translation, learning the way for plenty of researchers to enter deeply into it and render its abiding influence on human life and

attributes of existence. The work extends for there as a helpful assistance in making out the inherent impact of it on the educational system of the present day.

The mode of narration and inherent metaphysical thoughts:

As said, the work is enriched with inspiring stories capable enough to motivate dreary students such as the royal sons of Amaraśakti, the emperor of Pāṭalīputra. Philosophic reflections abound here and the message is capable of enlightening learners greatly towards the inherent academic objectives. The book is capable of converting dull-minded peoples in to scholars, as shown in the example of the five princes. A proper and delight reading will help one attain the desirable life-goals.

Adhītē Ya Idam Nityam NītiśāstrmŚṛṇōti Ca

Na ParābhavamāpnōtiŚakrādapiKadācana[72]

[72] Ibid, P:3

All the stories carry elements of jovial elements, wings of imagination and positive attitude of life. As the great Psychologist Martin Seligman asserts, the right type of enjoyment can magnify levels of learning. An individual gets greatly benefited by reading this wonderful work as it constantly teaches something new with the help of effective examples that can be interpreted by the readers differently within the fabric of his knowledge and approach towards life. It helps the readers form concepts related to topics like Sociology, Politics, Culture etc. within the interpretive framework of his practical knowledge which are liable for time to alteration. Williams confirmed this line of thinking in his studies of 2000.

The mode of telling involves the active participation of both the narrator and the listener. *Pañcatantra*utilisesallthe marvels attributes of impressive story telling which, intern became an inseparable aspect of formal educational system.

Sutra method of learning

No discussion of *Pañcatantra*becomes complete without a reference to the educational system of the Vedic period oral method of education prevailed then. The great literary text of ancient India got cherished and conserved through such oral tradition. The sutra form was primarily applied for the presentation of literature during ancient time and this method had been tried in the *Pañcatantra*also. The structure known as Sūtravidhi pertain to the primitive Indian system of learning involved the method of memorisation of deeper concepts. So that they can be developed and utilised during logically sound and reasonable situation of life. Scholars interpret the sutra prominently as under.

AlpākṣaramasandhigdamSāravatViśvatōmukham

Astōpamanavadyam Ca SūtramSūtravidō Viduh 45

Bigger and higher concepts are often absorbed by smaller and simple-looking. Parmitakṣaratvam, is a

significant trait of sūtra which puts across the concept of not accepting even a word or a letter which is out of place and unnecessary.

Existential Means

Numerous methods of earning and existence are brought in to awareness through the aims and objectives of this great composition. As evident the stories here are linked to different subjects of study highlighting dexterous concept and pedagogical implications. Wealth, resources and related aspects of life are referred to in the initial section titled *Mithrabhēta*. The four means of finding wealth and resources are mentioned here as*Bhikṣayā, Nṛpasēvayā, Kṛṣikarmaṇā, Vidyōpārjanēna, Vyavahārēṇa, Vaṇikkarmaṇā Vā.*[73] *Puruṣārthās*, provide only second prominence to the acquisition of wealth-*Dharmārthakāmamōkṣās*. Education is one of the six portals for its

73 Ibid, P:4

accomplishment. Hard work and the pain of learning are characteristic features behind the process of knowledge acquisition. Which ensures perfection only through the control and monitoring of a great Guru. *Vidyāguruvinayavṛtyā Ativiṣamā.* [74]

Wisdom

Wisdom is the main character trait acquired through education. Which differentiate human being from other creatures. Virtues deeds of behaviour result from wisdom only and the absence of it will pave the path of perils. "*Avivēkahparamāpadāmpadam*".

The enlightened one gets expressed as:

Na Svalpasyakṛtē BhūriNāśayetmatimānnarah

ĒtadēvātraPāṇḍityam Yatsvalpātbhūrirakṣaṇam. [75]

Intelligence won't allow the loss of more for the sake of the less. The better has to prevail over the worse

---

[74] Ibid, P:4

[75]Ibid,P:6

as the unique nature of ideal knowledge. The second sarga of *Raghuvamśa*ofKāḷidāsa highlight the same concept.

AlpasyaHētōrbahuhātumicchan

VicāramūdḥaPratibhāsi Mē Tvam.[76]

The concept prevalent here is that activities done within time ladders up the learned ones to accomplish summits in life.

Gestures

Teaching is integrally interlinked with gestures or apt movement of the body.

Ākārairiṅgitairgatyā Cēṣṭayā Bhāṣaṇēna ca

NētravaktravikāraiścaLakṣyatēntargatam Manah. [77]

Effective expressions on the countenance contribute to better expressions of the mind scaffolded by controlled movements,emotional expressions,

[76]Kālidāsa,*Raghuvamśa*,2.47, P:66

[77]Viṣṇuśarma,*Pañcatantra* P: 10

contact of eyes and pinpointed dialogues that manifest their emotions. Any method of interactions without facial expressions or brightness within eyes cause feelings of drudgery.

The constitution of sentences and means of building up conversations

The tactics behind the effectiveness dialogue mentoring and associated rules are introduced in the story of *Karaṭaka- Dhamanaka*

UttarāduttaramVākyamVadatāmSampragāyatē

SuvṛṣṭiguṇasampannātBījādvījamivāparam. [78]

Significant words arranged with logical coherence provide effectiveness of meaning. One sentence generated is the right way can stirrup the interest of the listener to listen to and respond to another one with sense and influence. The production of many such sentences offer extension to literate and make it

[78] Ibid, P:12

acceptable. For instance: The practice of fruitful seeds sawn in afield of fertility provides with further seeds along with good yield for cultivation in the future. Likewise wise scholars utilise learned concepts for fruitful application with the help of ideally formed words and sentences. It suggests that every word has to be the inspiring foundation for more to come up. *SāhithyaDarppaṇa* by ViśvanāthaKavirāja: gives a distinct and vivid explanation of dialogue rendering and sentence construction as *VākyamSyātYōgyatākāṅkṣasattiYuktahPadōcchayah.* [79]

Mita Bhāṣaṇam (Controlled Oral Expressions)

The relevance of effective dialogue rendering within time and situation-bound structure gets explained by the poet. In appropriate diction expressed out of time will appear shameful even though uttered by Bṛhaspati:

[79]Viswanathakaviraja, *SāhityaDarppaṇam,* P:30

AprāptakalamVacanamBṛhaspatirapiBruvan

Labhatē BahvavañjānamApamanam Ca Puskalam.[80]

Logical and reasonably coherent dialogue expressions is described significantly in the work. Sharing of ideas, situations,its logicality etc have to be taken care of in discourse. If effective tune is absent, disaster will be invited. This makes the scholars reflect sufficiently before important ideas are delivered. This has been a great trait of supreme linguistic culture.

DārēṣuKiñcitSvajanēṣuKiñcit

GōpyamVayasyēṣuSutēṣuKiñcit

Yuktam Na Vā YuktamidamVicintya

Vēdē VipaścitMahatōnurōdhāt. [81]

Psychology

It is so stated that a state of unconsciousness is attained by the human mind as if sprit is consumed and

[80] *PañcatantraViṣṇuśarma,* P:12

[81] Ibid, P:17

minds can be read easily during such occasions. The three states of mind described are *Jāgrat* (awakened stage and alert state) *Svapna* (Dreamy state) and *Suṣupti* (sound sleep) otherwise known as conscious,the subconscious state of mind in psychological definition. Two prevalent methods to identify the concealed secrets of the mind are described as

Subham Vā Yadi Vā PāpamYannṛṇāmHṛtiSamsthitam

SugūdḥmapiTañjēyamSvapnāvākyattadhāmadāt. [82]

The depth of human mind can be penetrated either in dreams or a state of extreme intoxication.

Self-realisation

Effective regulation of human sense organs contributes to self -realisation which is the basic objective of education. Anyone who has obtained such a skill at premature stage of age come to be known as '*śami*'.

'*Pūrvēvayasi Yah Śāntah Sa Śāntah Iti Mē Matih.*' [83]

---

[82] Ibid, P:24

Intelligence

It helps to accomplish anything one aspires and proclaims that nothing is impossible. Intelligence and wisdom together can take one to the ultimate goals of life.

'*YasyaBuddhirbalam Tasya Nirbuddhēstu Kutō Balam.* [84]

Metaphysics

Reflections on metaphysics are highly speculative and profound to be reached with the support of intelligent reflections.

HitaisādhusamācāraihŚāstrañjairmatiśalibhih

KadhañcinnaVikalpantē Viśuddhiścintitā Tayā. [85]

The for significant means of knowledge and wisdom implementation *Sāma, Dāna, Bhēda*and*Daṇḍa.* How these four stages can be fused effectively in relevant situations gets expressed as:

---

[83] Ibid, P:29

[84] Ibid, P:74

[85] Ibid, P:71

Sāmādidāṇḍaparyantō Nayah Prāktā Svayambhuvā

TēṣamDaṇḍastuPāpīyāmstamPaścātviniyōjayēt.

Sāmnaiva yatra Siddhirna Tatra Daṇḍō

BudhēnaViniyōjyah

Pittam Yati Śarkarayā ŚāmyatiKōrthahPatōlēna. [86]

Awareness of Knowledge

The story part entitled *Mithrasamprāptikam* familiarises great knowledge and information creators as such:

SimhoVyākaraṇasyaKarturaharatprāṇanpriyatpāṇinē

Mīmāmsākṛtamunmamatha Sahasa Hastīm Munim

Jaiminīm

ChandōñjānanidhimJaghānaMakarō Vēlātaṭē Piṅgala

MañjānāvṛtacētasamatiruṣāmKōrthasthiraścāmGunaih. [87]

This part offers references to Saint Pāṇini, the Grammarian, jaimini, the Mīmāmsa exponent and the authority ofprosodies,Piṅgala by quoting relevant *Ślōkās* in association with respective subjects.

---

[86] Ibid, P:80

[87] Ibid, P:103

 ISSN: 2277-2359

Sublime qualities of human existence

Predominance is given to perseverance and infinite enthusiasm as essential human virtue for those aiming hights in life.

Utsāhasampannamatīrghasūtram

KriyavidhiñjamVyasanēṣvasaktam

ŚuramKṛtañjamDṛdḥasauhṛdam Ca

Lakṣmī Svayam MārgatiVāsahētōh. [88]

A determined and alerted mindset has to be fostered up by students who aspire greater goals in life and the *Pañcatantra* illustrate this message through motivating sermons such as

UdyōginamPuruṣasimhamupaitiLakṣmī

Daivam Hi DaivatamapiKāpuruṣaVadanti

DaivamNihasya Kuru Pauruṣamātmaśaktyā

Yatnē Kṛtē Yādi Na SāddyatiKōtraDōṣah. [89]

[88]Ibid, P:120

[89] Ibid, P:122

Hurdles and preventions might occur as part of any human engagement. There are many who do not begin at all for fear of these and a few others who give up half way on the road. Still there are certain determined once who project the ability to shatter all obstructions and teach the ultimate goals. They have the inspiration to continue fight without regarding the negatives and anchor upon destination.

Prārabhyatē Na Khalu VighnabhayēnaNīcaih

Prārabhya Vighnavihatā ViramantiMadhyāh

VighnaihSahasragunitairapiHanyamānāh

Prārabdhamuttamaguṇa Na Parityajanthi.[90]

Conclusion

Entertainment, wisdom, knowledge,coherence of logical thinking, creativity and lofty enlightenment are the constituent elements of the *Pañcatantra.* The implication is applicable for teachers and students who can tie themselves up better with the tether of effective

[90]Ibid, P:176

learning strategies suggested in this great book. Learning is a fusion of both knowledge and entertainment incorporating human psychology, philosophy, sociology and number of associated disciplines. This perspective makes the *Pañcatantra*as the most contributaryancientliterary expression, utilitarian in modern education and research pursuits.

REFERENCES

1. Krishnamachariar.M, History of Classical Sanskrit Literature, Motilal Banarsidass,
   Varanasi, 1937.
2. Williams in 2000. Williams, J. (2000). Strategic processing of text: Improving reading comprehension for students with learning disabilities. ERIC Clearinghouse on Disabilities and Gifted Education. Retrieved on January 15, 2008, from http.//ericec.org/ digests/e559.html.
3. Martin Seligman (2003) Seligman, M. (2003). Authentic Happiness. London: Nicholas Brealey Publishing.

4. Dr.Altekar.A.S, Education in Ancient India, Manohar Prakashan, Varanasi, 1975.
5. Kalidasa, Reghuvamsa, with Mallinatha Commentary, Chaukhamba, Sanskrit Sansthan, Varanasi, 2007.
6. Acarya LokamaniDahala, SamskritaSahityethihasa, Krishnadas Accademi, 1999.
7. Viswanathakaviraja, *SāhityaDarppaṇam*Chaukhamba, Sanskrit Sansthan, Varanasi
8. Vishnusarma, Pancatantram, Edited by Kale, M R, Motilal Banarsidas Publishers, Pvt. Ltd. Delhi, 1999.

FEATURES, FUNCTIONS, AND COMPONENTS OF AN LIS-TRADITIONAL LIBRARY CLASSIFICATION SYSTEM FOR E-ENVIRONMENTS

Dr. Anand Rautmale
Central Sanskrit University
Guruvayoor Campus,
Puranattukara PO., Thrissur (Kerala)

Abstract

The classification systems within the LIS tradition focus on their functions, requirements, and components. It outlines three primary functions: knowledge mapping, information retrieval, and shelf arrangement, essential for organizing and accessing information resources. Emphasizing the functional requisites of bibliographic classifications, it underscores subject collocation and collection browsing facilitation. The paper explores intricate components such as schedules, notations, and indexes, elucidating their roles and distinctive features like generalia classes and book numbers. Examples from Web-Dewey demonstrate added features of online systems, highlighting adaptability in digital environments. Institutional support and robust revision mechanisms are deemed crucial for system longevity and relevance in both print and digital formats. Overall, the abstract offers insights into classification systems'

functions, requirements, and components, stressing adaptation and maintenance for continued relevance in evolving information landscapes.

Key words: library classification, LIS tradition, functions, requirements, components, WebDewey, adaptation.

INTRODUCTION

Categorization and classification serve as fundamental cognitive processes employed by humans to organize diverse entities, thoughts, objects, and phenomena, thereby shaping our understanding of the world and aiding in the acquisition and retention of knowledge. These processes are deeply intertwined with human cognition, facilitating the navigation of complex information landscapes by enabling individuals to draw comparisons and make informed judgments based on familiar frameworks.

In the realm of library and information science (LIS), while the terms "classification" and "categorization" are often used interchangeably in common language, distinctions exist within the field. Categorization is characterized as a more fluid, less structured grouping of items, while classification entails the creation of a comprehensive hierarchical structure

for organizing information resources systematically, often on linear shelves. This differentiation underscores the intricate nature of organizing information within library systems, where precision and structure are paramount. The evolution of modern bibliographic classifications can be traced back to the late 19th and early 20th centuries, coinciding with the advent of the print revolution. As the volume of bibliographic materials grew exponentially, there arose a pressing need to develop systematic methods for organizing, storing, and retrieving these resources efficiently. Thus, library classification systems emerged as indispensable tools for managing the burgeoning information landscape, providing structured frameworks for cataloguing and accessing diverse materials.

Today, amidst the proliferation of both physical and electronic environments, the significance of classification systems remains pronounced. From traditional library settings to online platforms like Amazon and Google Books, classification systems play a crucial role in facilitating information organization and retrieval. The prevalence of systems like BISAC underscores the continued relevance and adaptation of classification principles in diverse contexts. Against this

backdrop, this paper aims to review and systematize the features, functions, and components of library classification systems, shedding light on their enduring importance in an ever-evolving information ecosystem.

Library classification system

A library classification system is basically a method for arranging books and other materials in a library so people can find them easily. There are two main types: general and special. General ones cover a bit of everything, like a big basket holding lots of different things. Special ones, though, focus on topics or types of stuff, like organizing documents by their type, such as government reports or fiction books.

Universal schemes aim to sort out all human knowledge, no matter where you are. Examples include the Universal Decimal Classification (UDC) and the Dewey Decimal Classification (DDC). National general schemes, like the Nederlandse Basis classification, are kind of like universal ones, but they are designed specifically for one country. Subject-specific schemes, like the National Library of Medicine scheme or Moy's Law Classification, zoom in on topics. Then, there are

home-grown schemes, like Yahoo!'s categories, made for just one library or service.

While special classifications get really detailed on specific topics, some general ones, like the UDC and LCC, can handle special collections too. This blurs the line between them, making things a bit confusing. Ranganathan, a famous librarian, described his Colon Classification as being able to handle both small and big tasks, like an elephant's trunk. The Library of Congress classification is so thorough that it's like a special classification all on its own. Even the UDC, with all its details, can adjust to different library needs.

Library classification systems come in all shapes and sizes, helping people find what they are looking for quickly and easily. Whether it is a big classification covering everything or a focused one on specific topics, these systems make libraries welcoming and useful for everyone. Dewey Decimal Classification (1876), by Melvil Dewey.

Universal Decimal Classification (1905): FID (International Federation for Information and Documentation), now UDCC (Universal Decimal Classification Consortium)

- Expansive Classification (EC, 1892) by C.A. Cutter,
- Library of Congress Classification (1904)
- Subject Classification (SC, 1906–1939) by J.D. Brown.
- Bibliographic Classification (BC, 1940–1953), by H.E. Bliss.
- Colon Classification (1933–1987), by S.R. Ranganathan
- Bibliothecal Bibliographical Classification (BBK, 1960–1970) by VINITI (All-Russian Institute for Scientific and Technical Information), Russia.
- Rider's International Classification (RIC, 1961) by Fremont A. Rider.
- Information Coding Classification (ICC, 1970) by I. Dahlberg.
- Bibliographic Classification, second edition (BC-2, 1977) by J. Mills and V.
- Broad System of Ordering (BSO, 1978) by Eric Coates

2. Functional requirements of bibliographic classification.

It has been claimed that modern bibliographical work demands a standard classification, which:

1. brings together related classes and topics
2. is sufficiently subdivided to index everything of its class under the sun, though the level of specificity varies.
3. is skilled at further extension and subdivision as our information grows.
4. is recognized widely so that the users may easily find their way in it.
5. has a wide-ranging index of its classes in alphabetical order to navigate agendas.
6. has moderately mixed notation, which shows hierarchy, is easy for arranging and finding the classified arrangement, is hospitable to new subjects, and allows interdisciplinary combinations.
7. is not subjected to too frequent revision or any radical reorganization, and is not under experimentation.
8. has a body to market and preserve it with adequate resources and know-how.
9. is offered as a web-based online catalogue.

Practically, a library classification performs three functions:

1. **Connecting Shelf Items with Catalogue Entries:** Each item in the library is assigned a unique class number, which becomes part of its call number. This call number helps users locate items on the shelves by referring to the library catalogue. Essentially, the classification system acts as a link between physical items and their catalogue entries.
2. **Facilitating Information Retrieval:** The hierarchical structure of the classification system aids in information retrieval. Users can broaden or narrow their search by manipulating class numbers. Additionally, various alphabetical subject access tools, such as subject heading lists, thesaurus, and ontologies, rely on classification principles. For example, Ranganathan's chain indexing method demonstrates how classification enhances information retrieval. The Classification Research Group (CRG) in London, established in 1952, further emphasizes the importance of classification in this context.
3. **Encouraging Browsing and Discoveries:** The classification system facilitates browsing through the library collection, leading to serendipitous

discoveries. This approach, known as the "unknown item approach," allows users to explore related subjects nearby. However, limitations exist due to linear order and disciplinary divisions, which may prevent the collocation of all related subjects. Nevertheless, the classification system aims to group topics together based on their likelihood of being encountered together, whether on library shelves or in digital collections.

3. Ideal Function of the Library Classification Service.

An ideal library classification system is supposed to have the following broader functions, in order of their generic importance:

1. Cognitive function: mapping of a database
2. Bibliographic function: information retrieval
3. Shelf arrangement function: Locating and browsing documents

A classification system that performs an upper function also performs lower functions equally well. This means that a cognitively sound classification is equally good at information retrieval and the shelf arrangement of documents. A bibliographic classification will also be good at shelf arrangement but

may not be good as a cognitive system. The systematic arrangement of knowledge or of the documents in a collection translates into the following functions:

1. Gives us an overview of the structure of the subject field covered.
2. It helps in the location of documents, either directly or through the catalog. In this age, the document is no longer the unit; one can retrieve a chapter or a paragraph on the one hand and a group of documents on the other.
3. Allows meaningful browsing of documents in stacks or their surrogates in a bibliographic database.

The features that a bibliographic classification requires to achieve these ends are: a helpful order of subjects at all levels; a brief, memorable notation; and a host of techniques and devices for number synthesis.

4. **What is necessary for a library classification system**

The library classification system should be:

- explicit, recorded, and unambiguous with clear notes and directions.
- available to both classifiers and users.

- designed to comprehensively mirror the cognitive structure of subjects for potential users.
- designed to cover the literature, information, or knowledge base that it is supposed to organize. In other words, it should be based on a literary warrant.
- preferably made available in varied but interoperable versions of details to suit libraries of different sizes.

5. **Print and machine-readable formats of classification systems.**

The classification systems have moved from print to digital formats. Systems like DDC, UDC, and LCC are now accessible both in print and digitally. Digital databases have become the primary source, with print versions being secondary. Initially, electronic versions were used for editing but are now available online to users, offering additional features and easy updates. These databases, formatted in MARC-21 for classification systems in a machine-readable database, which these days are in MARC-21 Concise Format for Classification Data, have the following functions: Slavic-2008.

- Searching and browsing by notation allows users to broaden.
- Searching notation through associated verbal expressions, like indexes and synonyms.
- Sorting and displaying schedules in different layouts.
- Automatically tracing hierarchical and associative links.
- Tracing system rules and navigating between tables, facets, and subject areas.
- Tracing historical data to see changes over time.
- Providing various outputs and exports.
- Identifying classes independently of notation.

On the other hand, an online classification system does not logically or intellectually differ from its print version, though it has many add-on functions.

5.1 Electronic Devey

The Electronic Dewey is like a supercharged online version of the Dewey Decimal Classification (DDC). You can search it using words, numbers, or index terms, and even do fancy stuff like Boolean operations. It lets you browse through captions and see how things are organized in hierarchies. Each entry also gives you popular Library of Congress subject headings related to

the Dewey number, plus a sample bibliographic record. The latest and greatest version is called Web-Dewey 2.0. Unlike the old-school print versions, this one is not limited by space. It includes all the numbers from the print version and a bunch more that are only available electronically. It even includes those little marks the Library of Congress uses to show the beginning or end of a number. I also added LC subject headings to each class number to help with searching. In Web-Dewey, you can easily move up and down the hierarchies just by clicking around.

5.2 Other Online Classes

Two significant online classifications include the LC (Classification Plus) and the UDC (UDC-MRF, Master Reference File). Notably, during an International Federation of Library Associations and Institutions (IFLA)-sponsored discussion on UDC at the UDCC headquarters, a Dutch software company called Magna unveiled an innovative visual application for the UDC. This application allows users to explore the UDC MRF in twenty unique ways and engage with it visually. The

software is commercially accessible through the company for MRF license holders.

6. Part of the Library Classification System

A library's classification system is more than just a list of subjects; it's a structured arrangement designed for practical use. It comprises three main components:

1. **Schedules:** These are organized lists of subjects and their relationships, helping users navigate the library's collection. The sequence of subjects isn't immediately obvious and requires careful arrangement.
2. **Notation:** This is like a code, typically using numbers and/or letters to organize subjects in the schedules and on library shelves. It provides an ordered system for arrangement.
3. **Phonetical index:** a tool to help users locate terms within complex schedules, especially when they are lengthy and intricate.

Some argue that a classification system needs a fourth element: a governing body to ensure it stays relevant, up-to-date, and effectively promoted. Additionally, the system's introduction.

6.1. Schedules

An agenda is a systematic list of classes and their subdivisions, decided in a logical way. It is the core, or terrafirma, of the organization. Classification schedules comprise The following elements:

1. Main classes
2. The division and subdivisions of the main classes hierarchically or in a faceted mode
3. Facets, generated by facet analysis
4. Sub-facets (arrays) are formed by the subdivision of the facets by a single characteristic at a time.
5. Above all, in the beginning, a summary of the main classes and their further division is given, serving as a broader map of the knowledge

covered. For example, the DDC and UDC have three summaries called Main Classes, Divisions, and Sections, respectively. Apart from providing an overview of the subject, summaries save the time of the classifiers in locating the desired subdivision.

6.2. Division of Classes.

The division of classes must be stage by stage, that is, one typical at a time. There are two methods for the division of classes: enumerative and faceted. The history of bibliographical classifications has followed enumerative structures in which classes and subclasses have been deduced from top down, moving hierarchically from general to specific; this may be called gradation by specialty. This gradual division takes the shape of a funnel. Today, a multifaceted approach prevails.

6.2.1. Enumerative Approach

Enumerative classifications typically start out with a hierarchical structure and list or enumerate ideas within it. Enumerative classifications list or enumerate all probable subjects of interest (subclasses) of a specific class using the top-down method. The enumerative method has the following difficulties:.

1. Successive divisions can only properly cover one type of connection, i.e., hierarchical.
2. Successive subdivisions of classes may be carried out unnecessarily, ignoring the literary warrant. Some topics may get repeated in different arrays. That may lead to cross-classification.

Enumerative systems today are almost out of fashion, giving way to the faceted approach. It has been said that enumerative systems such as the LCC are not culturally hospitable since their main goal is to find a place, rather a pigeonhole, for each subject rather than to build a coherent structure. On the other hand, the

faceted approach may not be clear in representing the structure of knowledge in a specific area. Rather, the enumerative structure might be better at representing the structure of knowledge, e.g., DDC and LCC.

6.2.2 Faceted Approach

The impossibility of enumerating all compound and complex subjects and the awareness of the inefficiently enumerative nature of the DDC led Ranganathan to invent the faceted approach for his colon classification (Ranganathan, 1989). “A faceted classification differs from the traditional in that the facets so distinguished are not locked into rigid, enumerative schedules but are left to combine with each other in the fullest freedom, so that every type of relation between terms and between subjects may be expressed." Faceted classifications are constructed in what can be considered an inductive, bottom-up way. The new concepts are

assigned to a few preordained categories or A faceted approach is:

- The concepts assigned to a few ordained types are listed in arrays and chains.
- Compound and complex classes are formed by combination only.
- Classification is simply hospitable to each topic. This hospitality is multidimensional.
- The structure of the subject is transparent.
- Plans for subjects are short and slim, but their class number-turning capacity is practically infinite.

7. Relationships in the Library Classifications

Classification is all about relationships. The classification process is essentially correlating or discovering relations between two entities. There are two types of relationships, both displayed and inherent, in the classification Scheduled.

7.1. Semantic Classification

Semantic relations are hierarchical, cognate, collocative, and filial. The arrangement of the main classes and their subdivisions into arrays and chains are semantic relations that are deemed helpful to the users. For the arrangement of subclasses in an array, Ranganathan prescribes eight principles of helpful sequence, such as chronological arrangement, geographical arrangement, evolutionary arrangement, conventional arrangement, and so on. Hierarchy arranges entities from general to specific, or from whole to part.

7.2. Symbatic Classification

These are grammatical relations among the components or facets of a compound subject. In other words, these relations are governed by citation order. Ranganathan postulated a grand but broader formula in the form of PMEST (personality, matter, energy, space,

and time), in which the facets are arranged in the order of their decreasing concreteness. To arrange facets within Rounds and Levels, Ranganathan formulated an overarching Wall-Picture principle, which is an analogical name for a dependency principle. Other picturesque principles that he formulated are the cow-calf and the whole-organ principles to arrange facets in a logical order (Ranganathan -989).

7.3. Principal of the invention

The principle of invention in classification systems involves organizing information in a way that balances specificity and generality, catering to both the general and specific needs of users. This principle is reflected in the citation order, which arranges facets from specific to general, while entries in catalogs or documents on shelves follow a pedagogical order from general to specific. To achieve this general-to-specific order on shelves or in catalogs, ordinal values of notational and

indicator digits are manipulated. Within this overarching general-to-specific framework, there are four sub-orders:

- treating general topics generally,
- treating general topics, especially,
- treating special topics generally,
- treating special topics especially.

This principle ensures a systematic and user-friendly approach to organizing information, accommodating diverse user needs effectively.

8. **Main Class**

In both systems, the first division is by broad classes, called the main classes. These classifications base their main classes on divisions by discipline. the classification system for social sciences without the notion of main classes. Although arbitrary, there seems to be no alternative to them. A discipline is a broader division of the universe of knowledge that gives context

to phenomena. The main classes form the first-order array of the division of the universe of information. These, being conventional, were postulated a bit arbitrarily by the designer of the system in 1962. The number of main classes and borders varies from system to scheme and from time to time. There are ten main classes in the DDC, 21 in the LCC, and more than 700 in the CC-7.

8.1 Generalia Class

As per generalia works class provided to accommodate such books as general encyclopaedias, newspapers, magazines, and other poly-topical books, or form classes such as serials, manuscripts, museums, anthologies, which is knowledge in generalia class, or such a portion of it that is impossible to place under any other main class in the schedules. This class is an essential feature of book classifications. Its place precedes the disciplinal Ly divided topics.

The outline of the Generalia wok class in the Dewey Decimal Classification is:

- 000 Knowledge and Systems
- 010 Bibliographies
- 020 Library & Information Science
- 030 Encyclopedias and Books of Facts
- 050 Magazines, Journals, and Serials
- 060 Associations, Organizations, and Museums
- 070 Newspapers, Journalism, and Publishing
- 080 Quotations, Anthologies
- 090 Manuscripts and Rare Books

Form Division

A book on any topic may deal with that subject in several ways, from different viewpoints or in different forms. This may be an encyclopaedia, a dictionary, a periodical, an advanced or elementary treatise, or it may be written as history, philosophy, an essay, or another literary form of the subject covered. Books on almost every subject frequently fall into one of these categories.

Many schemes recognize their generality of application by converting them into common subdivisions of divisions, which can be used to qualify any subject listed in the plans. All bibliographical classifications make provisions for such aspects of books with the addition of the so-called auxiliary form divisions, or common divisions. –

- 01 Theory and Philosophy
- 02 Handbooks, etc.
- 03 Alphabetical Reference Works
- 05 Serial Publications
- 06 Conference Proceedings
- 07 Study, Teaching, and Research
- 08 Anthologies
- 09 History, Biography, etc.

These divisions can be added to specify any class number in the plans. Similar provisions exist in all other library classification systems.

9. **Notation**

The classification notation serves as a symbolic system, representing the names, divisions, and subdivisions within a classification scheme. While crucial for reference, it does not dictate the logic, scope, or sequence of a classification. Instead, it offers a convenient guide to the arrangement. Notation is applied after the classification structure is established conceptually and verbally. Ranganathan emphasizes its role as the executor of decisions made at the conceptual level rather than a mere servant. Notation drives library classification, which is essential for its practical application to documents. It acts as a visible framework, enabling the organization and retrieval of information. In essence, while classification forms the foundation of librarianship, notation serves as its tangible structure, facilitating effective organization and access.

Summarizing its usefulness, a notation:

1. Is a guide to the sequence of each subject. It places a term in the hierarchy of the plans. A notation refers to the classes, their subdivisions, and the order in which these are arranged without in any way naming or defining them explicitly. These machines automate the self-book arrangement when documents are replaced on their correct shelves after their use.
2. Makes the mapping of data quite visible.
3. Helps to construct class numbers for compound and complex classes.
4. Makes possible the use of the index. The symbol attached to an index entry is the only means of quick reference to the place of the topic in the schedules.
5. Is used as a short sign to be written in various parts of the book—on the spine, back of the title page, ownership label, charging cards, etc.—to

facilitate the arrangement of books on the shelves, the recording of issues, and other statistical information.

6. Is the basis of chain indexing to derive standardized topic headings for the subject catalogue.

These notations are that piece of device without which a book classification cannot function.

9.1. The Qualities of the Ideal Notation

Some are essential, and some are only desirable. A notational system:

1. should convey order clearly and automatically.
2. should desirably be as brief, simple, and mnemonic as possible without compromising its efficacy.
3. should be hospitable to new subjects,

This is particularly true for the schedules of a book classification, which must be of a semi-permanent

nature. Information has been growing turbulently since the mid-20th century. In the information and communications technology era, its speed of growth has become tremendous. This information must be assimilated, mapped, systematized, and even reorganized. It is here that the hospitality of the notation is of paramount importance.

9.2 Types of Notations

In library classification systems, notations are categorized into two main types: pure and mixed. Pure notation employs only one type of symbol, such as numbers or letters. For example, the Dewey Decimal Classification (DDC) uses Indo-Arabic numerals exclusively, while Rider's International Classification (RIC) relies solely on letters from A to Z. However, due to the increasing complexity of knowledge, pure notations are becoming less practical. Mixed notation combines two or more types of symbols and can be moderately mixed or highly mixed. Moderately mixed

notations, like those found in the Library of Congress Classification (LCC) and Bliss bibliographic classification (BC-2), incorporate both alphabets and numerals and are praised for their elegance and effectiveness. On the other hand, highly mixed notations, such as those in the Colon Classification (CC) and Universal Decimal Classification (UDC), include a broader range of symbols, offering greater flexibility but introducing complexity. Despite some notations becoming outdated, mixed notations, especially moderately mixed ones like LCC and BC-2, are considered efficient and effective for organizing library classifications, accommodating the expanding knowledge landscape. and within these divisions, a numerical span from 1 to 9999 is used. Gaps are left in between for expansion, e.g.,.

- U- Military Science
- UB Administration
- 200 Generals

- 210 Command of Troops. Leadership
- 220-225 Staffs of Armies
- 230-235 Headquarters, Aides, etc.
- 240-245 Inspectors
- 250 Intelligence
- 260 Attaches
- 270 Spies

The choice of a notational system can benefit or be detrimental to a classification. The DDC has thrived mostly due to its simple notation, while the CC is smarting under the weight of its highly mixed notation.

9.3 Book Selection

Book selection in a library involves more than just assigning a class number. As noted by Satija (2008), simply relying on class numbers can lead to chaos on the shelves, especially when multiple books share the same class number. To ensure proper organization and easy location, further subdivision is necessary. This is where book numbers, or author numbers, come into

play.Book numbers serve as a device for granular subdivision within the same subject group. They can employ different techniques for sub-arrangement, such as alphabetical by author or title or chronological by publication year. In systems like the Library of Congress Classification (LCC), book numbers are integrated into the class number, often using simplified Cutter author numbers to create complete call numbers.

In libraries using the Dewey Decimal Classification (DDC), the Cutter-Sanborn author table is commonly used to sub-arrange books with the same class number based on author names. Additionally, systems like the Colon Classification (CC) further sub-arrange books within specific class numbers chronologically by publication year.Effective book selection, therefore, involves not only assigning class numbers but also carefully considering how to subdivide materials within each classification to facilitate easy access and organization on the shelves. By employing techniques like author numbers and chronological arrangement, librarians can ensure that books are readily accessible to

library users while maintaining a coherent and organized collection.

Summing Up: Features of a Library Classification

1. A library classification should be comprehensive, covering the whole field of knowledge as represented in the books.
2. A library classification should be formulated with due regard to the literary warrant, aiming to provide a place for every type of subject and document.
3. A library classification should be systematic, proceeding from the general to the specific.
4. The arrangement of the classes and subdivisions should be made with constant regard for the main purpose of the library classification—the securing of a helpful order convenient to most users.
5. The terms used must be clear and currently accompanied, where necessary, by full

definitions. They must refer to the scope of the headings and be equipped with notes and instructions for the guidance of the classifier.

6. The notation of the library classification should be equitably apportioned and capable of allowing alternative locations for certain subjects or classes. It should make a genuine provision for local variations. The library classification should be equipped with:generalia and form classes.
7. form and geographical common subdivisions.
8. an effective notation. The notation should fit the scheme (not the scheme to the notation) and may include mnemonic, synthetic, and combinatory devices.
9. a detailed alphabetical index.
10. A library classification should be structurally expansive, both in breadth and depth.
11. It can assist users in grasping the hierarchy and layout of the classes.

12. A library classification may have its own system of book numbers.
13. A library classification should be revised regularly, but not too frequently, by an editorial committee working under a governing body.
14. A library classification should have an introduction that explains the aim and purpose of the system and works as a concise manual for using the system.
15. A library classification should be maintained (and made web-accessible) as a machine-readable database.
16. A library must have a website, a newsletter, and someone to answer the problems and questions of its users.

Conclusion

In this article, we have delved into various aspects of library classification systems commonly discussed in traditional library and information science practices and

literature. However, we recognize that these aspects may not always align with the demands of modern e-environments. While acknowledging the existence of alternative classification approaches, our focus has been on detailing features and functions prevalent in widely-used systems like DDC, UDC, CC, BC-2, etc.

Looking ahead, there are intriguing avenues for future research. One such avenue involves exploring how different features could be effectively integrated into classification systems like DDC and UDC, considering the evolving needs of e-environments. Additionally, there's merit in investigating the practical viability and adaptability of systems such as CC and BC-2, considering changing technological landscapes.By shedding light on these considerations, we hope to encourage further exploration and dialogue within the field of library classification. Ultimately, the goal is to ensure that classification systems continue to evolve and remain relevant in an increasingly digital world, serving

the diverse needs of library users effectively. In summary, while our examination has been grounded in established practices and features, there's room for continued investigation and innovation to enhance the functionality and applicability of library classification systems in the dynamic landscape of e-environments. Through ongoing research and collaboration, we can strive to optimize these systems for the benefit of information seekers everywhere.

References

1. Theory of library classification (Buchanan, B.) (1979) London: Bingley Buchanan, B. (1979). Theory of library classification.
2. Manual on the Use of the Dewey Decimal Classification (Comaromi, J.P., Edition 19) (1982) Albany, NY: Forest Press Comaromi, J.P. (1982). Manual on the use of the Dewey Decimal Classification,

3. **Curwen, A.G. (1978):** Revision of classification schemes: Policies and Practices Journal of Librarianship,
4. **Hjørland, B. (2013).** Facet analysis: The logical approach to knowledge organization. Information Processing and Management,
5. A modern outline of library classification (**Mills, J.**) (1962) Asia: Bombay Mills, J. (1962). A modern outline of library classification. Bombay: Asia.
6. **Ranganathan, S.R. (1949),** Self-perpetuating scheme of classification, Journal of Documentation,
7. **Ranganathan, S.R. (1968),** Choice of a Scheme for Classification of Library Science Documentation,
8. Book numbers: Indian and Cutter (Satija, **M.P.**) (2008) New Delhi: Viva Books Satija, M.P. (2008). Book numbers: Indian and Cutter. New Delhi: Viva Books.

9. Slavic, Aida (2008). Faceted classification: management and use..
10. Cataloguing and classification: An introduction (Chan, L.M., 3rd ed.) (2007) Lanham, MD: Scarecrow Press Chan, L.M. (2007).
11. The theory of classification(Kumar, K.) (2004) New Delhi: Vikas Kumar, K. (2004). The theory of classification. New Delhi:
12. Library classification trends in the 21st Century(R.) (2011) Oxford: Chandos Kumbhar, R. (2011). Library classification trends in the 21st century Oxford: Chandos.
13. Satija, M.P. (2000). Classification: An Essay in Terminology Knowledge Organization,

Prologue of E-Learning resources MOOCS & SWAYAM

Dr.P .Vidhyadhar
Asst. Professor
School of Education
CSU, Guruvayoor campus

Abstract –

As all of us know that learning is a continuous andendless process. If a human being has real quest for seeking knowledge, he or she muststudy at leastfor an hour in a day-to-day life or else they cannot become experts in their respective fields. According to Indian knowledge system, it has been strongly believed that a novice gets knowledge from his tutor byface-to-face learning method.

मूलंगुरोर्वाक्यम्। गुरुमुखशिक्षा -

The aboveverses declares that the realeducation comes from the tutor's faceonly.

Changesuse to take place from time to time in the Universeacross all the avenues, including the field of education too. Even in the present era,likethe ancient times, the same method (face to face learning)is being followed extensively. During the pandemic, which was a

terrific global disaster, thelearningprocesshas taken a new root called “virtual learning”.It is an immense move in the Indian education system. This newlearning system i.e., online learning method enhancing the process of learning.Tilldate,majority of the people are also following this method. At the same time Government of India is also supporting thissystemand itself launched several new online learning platforms, likeMassive open online course(MOOCS), Study Webs of Active Learning for Young AspiringMinds (SWAYAM), ePathshala, National Programme on Technology Enhanced Learning (NPTEL), e-Shodhsindhu, Indigo Learn, National Digital Library, National Council of Educational Research and Training (NCERT), Unacademy, Diksha, SWAYAM Prabha, University Grants Commission (UGC),Consortium for Educational Communication (CEC),The National Institute of Open Schooling (NIOS), Indira Gandhi National Open University (IGNOU), Indian Institute of Management Bangalore (IIMB), National Institute of Technical Teachers Training and Research (NITTTR), and All India Council for Technical Education (AICTE). These initiatives were launched by the the Ministry of Human Resource Development(MHRD). Some other

online education platforms are also available which are very well known, like Unacademy, K8School, Extra Marks,Toppr, Vedantu, Merit Nation, Khan Academy, BYJUS, White Hat Jr, Praadis Education and so on.

Key words – MOOCS,SWAYAM, NCERT,DIKSHA,AICTE,NPTEL

Introduction – Let us discussbriefly about the above mentionedvirtualeducationalplatforms.

MOOCS –The full from of MOOCS is Massive Open Online Course. It'sa free web-based distance learning program that is designed for a large number of pupils.This totally free online course is available for everyone to enrol. The prime aim of this module is to confer new skills, enhancement of career-oriented advancements and to deliver good quality educational experiences at various fields and levels. It offers online learning materials to anyone who is a registered learner, can participate irrespective of attendance. In the western nations, this system has already been started long back itself[1-2].

Let us discussfew abbreviations word by word -

Massive - It means that, the targeted participants are in large number and not limited to the class or the college. Anyone can get registered themselves without any educational background and can start learning.

Open - The courses offered are open to all without any geographical boundaries.

Online - The courses are available online and can be accessed with internet connection from anywhere and at any timefree of cost.

Courses - There are many courses available across many disciplines and can be taken/studied withany educational background.

MOOCS are come up in light from 2012 onwards, before that all are not aware about this. Previously it was known as OER – Open Educational Resources.In the MOOCS, mainlythere are two types of divisions, which are *viz.*, cMOOCS, xMOOCS.

cMOOCS- Connective Massive Open Online Courses which share digital online learning elements and environments and or connected in multiple ways.

xMOOCS- Extended Massive Open Online Courses.Itispurely based on content provided by

universities and other educational organisations that offersignificantresearch-based content(s) and background in the online learning methods.In the educational universe, specifically,in higher educational institutions, diverse other type modules haveemerged, namely- Adaptive MOOCS (aMOOCs), Mechanical MOOCs (mMOOCs) andquasiMOOCS (qMOOCs).

Characteristics of MOOCS-

A video component - A teacher/lecturer records a video and audio lecture with small spans which isdivided into small parts (2-10 minutes) on other media (you tube clips, vlogs, short videos

etc.) is often unified into full lecture(s) as well.

Reading Material- Required books and written materials are usuallyconverted into free e-books with an ease of free access.

Integrated Activities - In this module, one useful feature that MOOC generally utilizes is breaking uplectures and reading with activities that vary depending on the course. These activitiescould take the form of questions, a small-scale project or redirecting to an externalsource of information or knowledge.

Course Specific Forums–As students cannot interact with other students of the same discipline/school or professors in person, it is of paramount significance to have a way to ask questions and get other perspectives or redressal online. The top recommended platforms integrate a course or programme that allows for questions to be quickly addressed by the community or moderators.

Sectional or Weekly Organization - Most MOOCs [7-8] are organized into a series of sections or weeks (depending on whether the course is scheduled or a learn-to-your-face course).

Sectional Test or Project– Usually it is expected that there must be some sort of project ortest at the end of each section to reinforce what was learned in that section or week.

Final Examination or Project- There is typically some sort of final examination or project that measures whether the student has an adequate grasp on the skills andconcepts presented in the course. Most Moocs are pass/fail meaning that there isn't a letter grade given

out, and some give you the option to keep trying until one succeed.

Boundaries of MOOCs –

As far as MOOCs are concerned, with respect to time support and assessment of students has become a challenging task. Tutors or academicians might be able to design and deliver online lectures but at the same time they may not be able to connect and evaluate the thousands of student communities around who are the participants of the courses.

Aim – It offers high school students an opportunity to provide programming courses for their future, where ever unavailability of teachers or teaching facilities as in rural areas etc.

Importance – MOOCS are considerable for institutions like universities and other organisations as they provide an affordable and accessible way to offer students and learners useful and quality educational content.

Usage – There is a need of hour content and audio-visual teaching method fromwhich one can get several ideas to get knowledge. It involves the useofinformation and communications technology (ICT) tomake

education accessible tostudents located in remoteandvernacularareas or whoareunableto reach schools or classrooms. Thesecourses are highly digitalisedand enriched interactive online courses which offer aninimitable opportunity to the learner to learn these courses as per curriculum framed at their comfort. Certificates are also provided and valid in these courses. According toNational Education Policy of India 2020 (NEP 2020), MOOCS certificates and credits are considerable through ought India in all the academic institutions and universities. These courses enhance the thinking abilitiesandskillsin diverse ways. This benefits to a next level tothe knowledge seekers.

SWAYAM- FullformofSwayam is Study Webs of Active Learning for Young Aspiring Minds. This is a type of platform which can be easily accessed by dropouts, rural students, who can't come into classrooms. In one word, we can say that it's a door open step for the poorer, rural students and dropouts as well. This is initiated by the Govt.ofIndia,especially framed to touch three goals of prime significance like access, equity and quality to confer education[3]. In this chalk-board era, all cannot attend the classrooms. For such pupils, digital approach is a night mare. It is framed for those who are

unreachable to the main stream subjects. This online course may demolish the difference between Arts and Science. It providesmaterial in four quadrants, such as 1) video lecture 2) specially prepared reading material that can be down loaded or printed 3) focussed enriched concepts 4) An online discussion forum for clearing the doubts.

For all the above courses material is available for school Students, out of school education, under graduate and post graduate students as well[4]. On an average,approximately2000 courses in 8000 hours are covered in this portal. To help students, nine national coordinators are developing good quality contents as mentioned above.Most importantly, it is a self-learning process where any one can login and start learning from anywhere at any time. After clearing the exams only, one can get valid certificate[5]. Some of these courses are also available in regional languages as perUGC (Credit Framework for Online Learning Courses through SWAYAM) Regulation, 2016. (The gazette of India, 19th July 2016)[6]University Grants mission in exercise Commission of the powers conferred by clause (f) and (g) of subsection (1) of Section 26 of the UGC Act 1956

(No. 3 of 1956), makes the following Regulations, namely,

- These shall further apply to the transfer of credits of such students who are enrolled as regular/part-time students in any educational institution in India.
- These shall come into force from the date of their publication in the official Gazette19th July 2016. The parent Institution shall, incorporate the marks/grade obtained by the student, as communicated by the Host Institution through the PI of the SWAYAM course in the marks sheet of the student that considers for final award of the degree/diploma by the University with the provision that the programs in which lab/practical component is involved.
- The parent institution will evaluate the students for the practical/Lab component and accordingly incorporate these marks/grade in the overall marks/grade.
- The SWAYAM is four quadrant approaches: the four Quadrant approach means e- learning system that has the following components (The Gazette

of India, 17th August, 2016): it was launched on 9th July 2017.

Quadrant-I is e-Tutorial: contains Video and Audio Content in an organized form, Animation, Simulations, Virtual Labs.

Quadrant-II is e-Content:contains PDF/e-Books/ illustration, video demonstrations, documents and Interactive simulations wherever required.

Quadrant-III is Web Resources: contains related links, open content on internet casestudies, anecdotal information, historical development of the subject, articles.

Quadrant-IV is self-assessment: that shall contain: objective questions, problems,quizzes, assignments and solutions, inter action forum topics and setting up the FAQ, Clarifications on general misconceptions.

Aim –

Provide the best teaching learning reforms or resources to all, including rural areas.

Provide interactive courses, prepared by the best teachers in the country and are available free of cost to the all seekers irrespective of learning

disadvantagesmainly it focuses on three educationalprinciple -access,equity, and quality.

Importance and Benefits -All students can access the courses at their convenienceeliminating geographical constraints and time limitations. Anyone can access to top class education and other related recourses to the under poverty.The main advantage of this mode of education is availability of edification without the need to pay any extra or unbearable fees.

Usage –Seekers who are interested to learn then can acquire knowledge from all the ways. from different platforms being at their homes according to their convenient time. One student can listen recording lecturer again and again from which knowledge become concrete. It provides a good opportunity to fill the gaps by learning from the best that the country has to offer. the certificates of the Swayamis very effective potentiality. Seeker earns the credits for accomplishing the course of certain courses on the platform. Earned credits can even be transferred to the academic record of the learner. The main objective of the platform is to take the best teaching learning resources to all, including the poorest sectorfrom9thclasstopostgraduationcourse. After

completion of the course withcertification, one can add the credits to their academic records.This way the student fraternity should utilizes the best opportunity to enhance their skill sets.

Conclusion: The role of virtual education platforms in the current scenario is of paramount significance. Various organizations, institutions, and statutory bodies set-up multi-purposehandles for the education of learners and real knowledge seekers. Several milestones in the field of higher education and many other courses have been implemented correctly with appropriate guidelines and established methods under the continuous monitoring of experts. Government of India and other statutory bodieshave been extensively extendinghelp and sincere support to the learners community at its committed pace with fully accelerated support for e-learning from all the possible instruments.Among various programmes, these two platforms MOOCS and SWAYAM appreciated by great scholars while some of them condemn. This is the true that all the masters and experts of the subjects are perusing and encouraging the pupils to do such a digitalised course, to meet the current needs of the learner community.

Refences:

1) Chakravarty,Rupak. (2016): "MOOCs in India: Yet to shine".International Journal of Information Studies and Libraries. Volume 1, No.1,2456-1827.
2) Urrutia, Manuel Leon. (2018):" MOOCs and their Influence on Higher Education Institutions: Perspectives from the Insider". Journal of new Approaches in Educational Research. Volume 7,No.1,2254-7339.
3) Kumar, K.; Mahendraprabu, M. (2021). "Open educational practices of SWAYAM programme among research scholars". Educ Inf Technol.
4) Bast, Dr.Felix (2019-07-03). "SWAYAM MOOC education on go" (PDF). Education on Go: 3
5) UGC (2016). Retrieved from https://www.ugc.ac.in/pdfnews/4064990_UGC(Credit-Framework-for-Online-Learning-Courses-through-SWAYAM) Regulation,-2016.pdf
6) Phatak, D. B (2015). "Adopting MOOCs for quality engineering education in India.". Proceedings of the International Conference on Transformations in Engineering Education. Springer India. pp. 11–23.
7) Hiremath, Rahul.(2017):" SWAYAM:The dream of Indian MOOC".IJARIIE.Volume 2, No.3, 2395-4396

8) Urrutia, Manuel Leon. (2018):" MOOCs and their Influence on Higher Education Institutions: Perspectives from the Insider". Journal of new Approaches in Educational Research. Volume 7, No.1, 2254-7339.

Holistic harmony: Ayurveda and Yoga Controlling Lifestyle Disorders

Dr. M.K. Agrawal[1], Jigayasha Thakur[2]

[1]Assistant Professor, Department of Yogic Science, Central Sanskrit University, Guruvayoor campus, Thrissur, Kerala, India. (+917008478051, manankumaragrawal@gmail.com)

[2]Ph.D Scholar, Dept. of Vikriti Vigyan, Faculty of Ayurveda, IMS, BHU, Varanasi, India. (+917250098136, jigyassa127@gmail.com)

Abstract

The 21st century has brought about immense advancements in various fields, yet it has also witnessed the emergence of lifestyle disorders that have become alarmingly prevalent.The main culprits of the Lifestyle diseases are unhealthy dietary patterns, day-today lifestyle changes with sedentary routine or disturbed biological clock as well as genetics, physiology and environment.

Both Ayurveda and Yoga, rooted in ancient Indian wisdom, emphasize a holistic approach to health that

encompasses the mind, body, and spirit. As Ayurveda is honored as foremost life wisdom and describes numerous ways to help and operation of life diseases. Yoga provides great options for the forestallment and operation for life diseases, particularly, Yoga has been set up effective to manage work related stress.

This article delves into how Ayurveda and Yoga can play a pivotal role in controlling lifestyle disorders and promotion of psychosomatic and spiritual health and proper living. As ancient wisdom, Ayurveda and yoga are found to be more effective for encouraging psychosomatic and spiritual health, the prevention and management of lifestyle disorders, and rehabilitation as well.

Keywords: -Lifestyle disorders, Ayurveda, Yoga, Lifestyle management.

Introduction

According to WHO, 'Health' is a state of complete physical, mental, spiritual and social wellbeing and not

merely an absence of disease or infirmity[1]. But Ayurveda defines 'Swastha' is health which means the equilibrium of *tridosha (vata, pitta kapha),ShaptaDhatu*, (seven bodily tissues), and *Trimala* (*mala, mutra, sweda*) with proper functions of Atma, Indriya & Manas in the body. The imbalance of these factors gives rise to the disease. Ayurveda emphasizes on "*SwasthasyaSwasthya-rakshanam,AturasyaVikarmokshanam".* But in the present time Man is running blindly to achieving worldly pleasures at any cost without caring of his physical and mental health.

Ayurveda is comprises of two words, 'Ayur' means Life and 'Veda' means science. Thus, Ayurveda deals with the science of life and it focuses on achieving the objective of promotion of health, prevention and management of disease for healthy & happy life in the ailing society[2].

Yoga means Union of Mind and Body; Yoga is a multifaceted and ancient practice that has been

 ISSN: 2277-2359

developed and refined over thousands of years[3]. Its meaning can vary depending on the context and perspective. In general, yoga is a holistic approach to physical, mental, and spiritual well-being. It encompasses a wide range of practices and philosophies aimed at achieving harmony and balance within oneself and with the world.

Lifestyle Disorders (LSD) are also known as Non communicable diseases.

The lifestyle disorders are: -

- Hypertension
- bronchial asthma
- Diabetes Mellitus
- Cardiovascular diseases
- Obesity
- Cancer
- psoriasis
- Hyperlipidaemia/High cholesterol
- Behavioral problems

- Stress

The main causes of the lifestyle disorders are faulty, irregular & unhealthy dietary habits, disturbed biological clock, irregular sleep, sedentary lifestyle, genetic- environmental-physiological- causes, and excess dependence on the technologies. The person's lifestyle includes habits & behaviours, contributes along with unhealthy food, overeating, eating too much processed foods & fast food, junk food, eating habits on the name of starter-dessert-appetizer, energy drinks, artificial sweeteners, and carbonated water drinking habits. The disturbed circadian rhythmwith bad & disturbed sleep patterns, lack of physical activity, stress, habits of smoking drinking alcohol &drug abuse have great role in progression of NCDs[4,5]. In this hectic schedule the nature and duration of the work, lack of exposure to nature, natural sunlight, fresh air also influences. Heredity, gender, age are unavoidable & uncontrollable factors which succumbs the lifestyle disorders.Few LSD

are severe cause to death like Cardiac diseases, Cancer and Injury.

PREVENTION AND MANAGEMENT of LSD Through Yoga and Ayurveda.

Yoga– Yoga, derived from the Sanskrit word 'Yuj,' meaning to unite or integrate, is a spiritual and ascetic discipline that aims to harmonize the mind, body, and spirit[6]. Through a combination of physical postures (asanas), breathing techniques (pranayama), and meditation, Yoga offers a holistic approach to wellness.It emphasizes the integration of the mind, body, and spirit. Here's how yoga contributes to the prevention and control of lifestyle disorders:

Retention of lifestyle disorders through Yoga can be achieved by following 'Yama' and 'Niyama' i.e. (personal ethics) and (social ethics) to maintain personal & social health.

Asanas: Yoga involves various postures They have been found to be extremely effective. It improves flexibility,

strength, and body posture. Regular practice aids in weight management, enhances muscle tone, and reduces the risk of lifestyle disorders such as obesity and musculoskeletal problems. We should adopt Yoga asanas and ideally follow Yoga routine in our daily life.

Pranayama: Regular practices of pranayama like Nadi Shodan Pranayama helps to maintain the equilibrium of the body and mind. Deplete the negative thoughts, over thinking and reduce the stress. With the mental well-being Pranayama is also beneficial in the respiratory disorders and bronchial asthma[7].

Meditation: Meditation has been increasingly recognized for its potential role in controlling and preventing lifestyle disorders. Researchers said that during daily practice of meditation the energy level increases and if it is retained, a number of benefits occur like metabolic changes, electro-physiological changes, improvement in motor functions, perceptual ability and athletic performance, learning and academic

performance, improvement in intelligence, development of personality, biochemical and cardiovascular changes, quality of life and productivity, increased creativity, increased energy and dynamism, reduced negative impact of stress, increased resistance to disease etc[8]. Several studies have shown that meditation techniques can help in reducing blood pressure. This is particularly beneficial in preventing hypertension and its associated complications[9].

Yoga therapy is relevant for wellness & illness and has a potential role of yoga-based lifestyle modifications in LSDs. The regular practice of yoga including *yama-niyama, asanas, pranayama, pratyahara, dharana, dhyana* as well as *mudras, bandha*, meditation all these helps to reduce the stress, protects body from adverse effects. It effects on psych neuroendocrine and immune mechanism. Parasympathetic activation and the associated anti-stress mechanism improve overall metabolic & psychological profiles decrease the burden

of lifestyle diseases like diabetes, hypertension, hyperlipidaemia, cancer, depression[10,11].

Ayurveda Ayurveda, often referred to as the 'Science of Life,' is a holistic healthcare system that originated in India over 5,000 years ago. Central to Ayurvedic principles is the belief that an individual's health is determined by the balance between the body, mind, and spirit. Here's how Ayurveda contributes to the prevention and control of lifestyle disorders:

Diet: According to Ayurvedic concept food can be categorizes into three groups which are Satvik, Rajsik and Tamsik. It's essential to understand that the classification of foods into these categories is based on the principles of Ayurveda and its understanding of the qualities (gunas) of foods.

Satvik food is positive, Pure, light, nourishing and easy to digest. It promotes clarity, calmness, and spiritual growth. Consuming Satvik foods is believed to nourish the body without causing any disturbance to the mind.

Satvik food contains Fresh fruits, vegetables, grains like rice and wheat, lentils, nuts, seeds, dairy products like milk and ghee (clarified butter), honey, herbal teas, and certain spices like turmeric and coriander.

The quality of Rajsik food isEnergetic, spicy, and stimulating. It comprises of heavy proteins, fats that are difficult to digest and assimilate. This type of food promotes restlessness, aggression, and imbalance if consumed excessively. Rajsik foods are believed to stimulate the senses and increase activity in the body and mind.It contains Spicy foods, caffeinated beverages like tea and coffee, fried foods, heavily processed foods, foods with artificial preservatives, meats, onions, garlic, and certain strong spices.

The quality of Tamsik food is Heavy, dull, and often stale or overripe. Tamsik foods are believed to promote inertia, lethargy, and a lack of clarity. Consuming these foods is thought to dull the mind and lead to feelings of heaviness or sluggishness. It contains red meat, alcohol,

fermented foods, foods that are excessively salty, overly processed or canned foods, and foods that are stale or have been stored for a long time[12].

Dincharya- Ayurveda has given an importance to daily routine i.e., '*Dincharya*'. Normal circadian rhythms are very important in day today life to maintain biological clock. The routine begins from daily habits with awareness, '*Brahma Muhurta Uttishtet*' (get up early morning, early rising), avoidance of suppression of natural urges i.e. '*Adharniyavega*', '*Dantadhavana-Jivha-nirlekhana*' (cleaning of teeth-tongue-skin)with fresh sticks of '*Khadira*', 'Neem' plants, '*Abhyanga*' (massage) to whole body 'Anjana' (coryllium), 'Nasya' (putting drops of medicated oils like 'Sesame oil-*Anu-taila-Goghruta*) '*Karnapurana* '(oil to be poured in ears),*'Gandusha-Kawala'* (gargling with decoction of *('Triphala' or Irimedadi* oil) 'Snana' (regular-daily bath) which enhances appetite & promotes longevity. '*Vyayama*' or exercise is important according to one's

capacity or till the sweat rolls down from neck. Over-exercise gives adverse effects on the body[13].Exercise daily & early in the morning helps to remove stagnation *(srotorodha*) in the body and recharges & rejuvenates the body-mind. Regular exercise helps for prevention & management of various diseases. Consume suitable & wholesome diet according to appetite and metabolic needs. Proper sleep provides health & longevity, improves complexion-glow. Avoid excessive use of mobile phone or any electronic gadgets till late night sleep and late and eating heavy food. These might lead to imbalance in the circadian rhythms and thus long-term imbalance predisposes to lifestyle disorders. Therefore, Ayurveda suggests that staying aware about this daily regimen for day-to-day promotion of health, boost immunity and prevention from lifestyle diseases[14].

Ritucharya- This is seasonal variation in *ahara and vihara* according to *rutu* for prevention purpose. Behaviour according to *rutucharya,* keeps the *tridosha* balance and

seasonal body purification processes or ‘panchakarma’ includes *‘basti karma’* in ‘*varsharutu*’ (rainy season), ’*vamankarma*’ in ‘*vasantrutu’* (spring), ’*virechanakarma*’ in ‘*sharadarutu*’ (autumn) are advised to maintain the equilibrium of tridoshas and to promote physical as well as mental health[15].

Sadvritta and Aachararasayana: - The holistic concept of Ayurvedafocusattentionon*sadvrutta and Aachararasayana*. The term. “Achara Rasayana” is associated with positive. behavior or good conduct while concept of Sadvritta is. associated with moral and spiritual values which also. affect social behavior of person.

These codes of conducts under *sadvrutta and Aachararasayana* can be at personal level. E.g.,Balanced in sleep and wakefulness, avoid excess effort, avoid suppression of natural urges, bathing, and skin cleaning. Social includes keeping mercy on others, telling truthfulness& soft speech, be courteous, be soft hearted

& be soft in activities also, speak good-pleasant-little-only on the occasion, use cleaned & washed, avoid drinking alcohol. Psychological and emotional conducts are to be in steady state i.e.,avoid height of emotions and feelings, try to avoid memorizing, keep patience if being insulted by anyone. One should maintain a balanced mind during calamity & prosperity, no envy others towards wealth & happiness. The person, who adopts these conducts well, attains long life, health, wealth, reputation and the eternal world also[16,17].

Conclusion:

The lifestyle diseases or NCDs emerge from inappropriate relationship between people with the environment. Due to exposure over many decades, unhealthy diet, habits of alcohol-smoking, lack of physical activity and stress, these increases the incidence of NCDs with long duration, incurability, many risk factors, high mortality rates. Ayurveda has proven its role & importance in the management of NCDs.

Different modalities in Ayurveda like dietary modifications, daily routine, seasonal variations in diet-routine, code of conduct on personal & social level, regular practices of yoga-asana, Pranayama, meditation are much effective in the prevention and management of a large scale of LSDs.Hence, the healing power of Ayurveda and Yoga treats the diseases with emphasis on its root causes. And concentrates on achieving the objectives of promotion of health, prevention and management of disease for healthy life in the ailing society.

Reference

1. https://www.who.int/about/governance/constitution
2. Nikam, M. U. (2023). Lifestyle Diseases and Ayurveda. *ON RESEARCH IN.*
3. Cox, A. E., Ullrich-French, S., Howe, H. S., & Cole, A. N. (2017). A pilot yoga physical

education curriculum to promote positive body image. *Body Image*, *23*, 1-8.

4. Dr. Jamuna Uranwal, Dr. Gitanjali Sasmal and Dr. Vinay Bhardwaj, 'A Review study On Lifestyle Diseases And Its Ayurvedic Prevention' International Journal of Advanced Research,10.2147/9189/ISSN NO 2320 -5407.
5. https://rohiniwithfindings.wordpress%2Ccom/diseases
6. Manjula, M. Y. (2014). Ashtanga yoga for individual and societal wellbeing. *Artha Journal of Social Sciences*, *13*(1), 39-52.
7. Ross, A., & Thomas, S. (2010). The health benefits of yoga and exercise: a review of comparison studies. The journal of alternative and complementary medicine, 16(1), 3- 12.
8. Vijay, K. B., Gudge, S., Patil, M., Mudbi, S., & Patil, S. (2014). Effects of practice of Pranayama on control of life style disorders. Journal of

Evolution of Medical and Dental Sciences, 3(31), 8712-8719.

9. Brook, R. D., Appel, L. J., Rubenfire, M., Ogedegbe, G., Bisognano, J. D., Elliott, W. J., ... & Rajagopalan, S. (2013). Beyond medications and diet: alternative approaches to lowering blood pressure: a scientific statement from the American Heart Association. *Hypertension*, *61*(6), 1360-1383.

10. https://themindedinstitute.com/yoga-for-depression/

11. Manjula, M. Y. (2014). Ashtanga yoga for individual and societal wellbeing. Artha Journal of Social Sciences, 13(1), 39-52.

12. Chaudhary, R. D., & Sen, D. J. (2015). YOGA: A HOLISTIC WAY OF HARMONY IN LIFE!. *World Journal of Pharmaceutical Research*, *4*(4), 1405-1425.

13. Manjula, M. Y. (2014). Ashtanga yoga for individual and societal wellbeing. Artha Journal of Social Sciences, 13(1), 39-52.

14. Vagbhata, Ashtanga Hridaya, with Arundatta. In Kunte AM, edi, Sarvangasundari, Commentary, Reprint ed. Varanasi: Chaukhambha Orientalia, Sutrasthana, Chapter 2, verse 11-14, page no. 18.
15. Singh Satyapal, Tripathi J S, Rai N P, Preventive measures for dermatological disorders: An Ayurvedic perspective, World J Pharm Sci, 2015;3(3):678-681.
16. Agnivesha, Charaka Samhita with Ayurved Dipika Commentary Of Chakrapani Datta, ed, Acharya YadavajiTrikamaji, ChaukhambhaSurbharatiPrakashana, Varanasi, Edition 7th, 2002, Sutrasthana, chapter 7,verse 46.
17. Vithalani L V, Mental Health and its Preventive Aspects through Ayurveda and Yoga, Asian Journal of Modern Ayurvedic Medical Science, 2012; 1(1):1-9.

 ISSN: 2277-2359

WOMEN IN INDIAN CLASSICAL THEATRE – An Overview

GAYATHRI L
Research scholar
Department of Sanskrit
University of Kerala
Kariavattom Campus
Thiruvanathapuram

ABSTRACT

The plays written by the women playwrights on women's issues come to be categorized as women's theatre. It needs to me considered as a different genre that deals with the problems faced by women in society. Theatre is a public institution, a theatre performance a public event. Theatre in India has a long tradition and the association of women with the dramatic arts is as old as the institution of theatre itself. However, there is lack of proper source and study materials on women's participation and presence in Indian theatre as an area of reading and research. The classical art of Kathakali is

mostly practiced by men. But like in any other field, the step of women in the Kathakali field is huge today. In the early days, the female characters were played by the men themselves. Later, it changed, and there was gender equality. As a result, women also started to come on stage and perform art forms. This was the case in all states and languages in India.

KEY WORDS

Natyasastra – Sage Bhrata – Devadasi concept – Svadhina – bhartrika - Vasakasajja -Virahotkanthita – Khandita- Kalahantarita – Abhisarika – Vadhunataka Sangha – Theatre Performance

INTRODUCTION

A theatre is a public institution that presents dance, drama, etc. audience enjoyment. When there was drama, dance and drama came. There was no other entertainment here in the past. The importance of the male evident in all art. His dominance in all art forms is clear to us. The theatre India has a long tradition and

association of women with drama art itself. Nātyasāsthra is the first Indian text on drama. Women picture us while men take up the good space, shrinking from space and enveloping itself. Position of women encoded in Nātyasāsthra is allusion and social reflection Status of women Bharata has to make it to Brahma in Nātyasāsthra Drama is particularly effective where dance and romance are involved Female roles should only be female.Thus Brahma created Apsaras. The drama in the heavens depends on the observer, as it should. It depends on the women of the earth of this world.

Bharata mentions Lāsyarupa in his 20th chapter of Nātyasāsthra, Lāsya form includes sringara rasa. In this textbook, everything Twelve types of forms describe women. And the female dance perhaps for the amusement of the androcentric world. According to Bharata Muni talks about four types of heroines: Goddess, queen, women of high families, courtesans.The heroines are further subdivided

according to the hero's behaviour towards her.

Swādhina Bharathika – is content with her husband who keeps her company. *Vasakasajja*- adorns herself when her husband returns.

Virahotkanthita – Disappointment due to lateness of committed husband Return to her.

Khandita- checking another woman's signs in her own affair Doing so involves jealousy.

Kalahantarita- A request to turn away the husband for a mistake.

Vipralabdha-Disturbed by not being on time during appointments.

ProSītapriya- husband stays abroad for work.

Abhisarika- a woman who sets out on a journey, often clandestinely, to meet her lover.

The term "Devadasi" refers to a practice in South Asia, particularly in India, where women were dedicated to a deity or a temple and served as religious dancers and temple servants. Historically, it was a revered

position, but over time, it became associated with exploitation and abuse. Efforts have been made to eradicate this practice and support the women affected by it.

Devadasi concept

Devadasi, meaning handmaiden of God, is a term used to refer to a group dancers dancing in Hindu temples. Although the custom is believed Once prevalent throughout India, the origin of the custom was not based on religious precepts. Many Devadasis had different rituals in different countries. The Devadasi system paved the way for women's entry into theatre. Women entered theatre but were not given a voice by male dramatists Oratory and hierarchy also existed in theatres. The women entered Performance with Devadasi practice which is religious in nature.

Devadasi was offered to God and married to God; they sang, danced and acted in temples to express their love for God. When talking about women in drama,

initially women actors, singers, Dancers but their existence was ignored for decades; women those involved in the play were assumed to be prostitutes or bad women character.Their profession demands a good knowledge of vocal, instrumental music and dance acting. According to Bharatha, they can be included in the panel of judges for judging Artisticperformances. Ganikas were considered auspicious and became a necessity. All kinds of religious and social practices are beautiful, enlightening and pleasurable performances. They were considered patrons of the arts, and kings were proud of them. They have them in their state. They had their own luxurious palaces in one part of the city refereces in written plays. It points to the fact that Bhasa and Kalidasa often had intellectual discussions Courts of courtesans attended by the city's intellectuals. This indicates Mathematicians had to know about intellectual matters and contemporary politics of the state.

Women in classical theatre literature

The palaces of kings had a special place in ancient Indian literature, practising music and dancing. It became part of the education of the young princesses. Music and dance teachers stayed in the palace along with other officials. "Music Bhavan “In the past there were various musical instruments. One of the most important early literary texts, the Ramayana was originally intended to be a ballad, sung by Lava and Kusha. Lord Rama. There are many references in the Ramayana that indicate the existence female stars of that era. There were troupes of all female stars including singers, instrumentalists, dancers, impersonators or actresses. These are what it refers to: The troupes were probably meant to entertain aristocratic ladies in their privacy. The performers were called 'Vadhunataka Sangam'.

The epic Ramayana tells of the love of Rama, Prince and Princess Sīta. Great feat of arms. Its contents

are devoted to the love of man and the love of nature, The Ramayana became a poem praising the precepts of Dharma moral Duties of the Ideal Woman in Ancient Indian Society. Though female in the Ramayana in a supporting role, they help highlight the hero's good qualities and abilities. A woman of perfect and flawless beauty is beautiful not only in appearance. Beautiful inside with virtuous personalities is something ancient Indians valued in women. The ideal character of Sīta in Ramayana is crystallised in pure and loyal love, courage a selfless soul. These beauties of Sīta are revealed through challenging situations.

The Mahabharata mentions music as an important part of children's education royal families. During the one-year unknown period of the Pāndavas, the Pāndavas took shelter King Virāta appointed Arjuna there in the guise of a eunuch to teach him music and dance To Princess Uttara. The Mahabharata also mentions the existence of the professional man Singers and female

dancers in the form of Gandharvas and Apsaras were also invited honor to perform on various ceremonial and social occasions and at court. In the Mahabharata, women, though not directly on the battlefield, have a great deal to do with it Prominent, and in many cases, dominant over male protagonists, helped Control the course of the battle. Women in Mahabharata always gave advice to heroes in turn, the heroes always listened and understood the deepest and most fundamental aspirations of life. The Mother of the Five Pāndava Brothers- image of two great mothers, Mother Kunti and Gāndhāri - Mother of 100 Kaurava brothers. Mothers Kunti and Gāndhāri as a perfect example of women who devote themselves wholeheartedly to their children; Always fulfil their duties and responsibilities of motherhood according to Dharma teachings.

Kautilya's Arthashastra is one of the most important sources documenting Indian society In the third century BC. Kautilya suggests that women should

be assigned to espionage. According to him, beautiful and articulate women make excellent spies when performing in a crowd. In 'Ganikadhyaksha Prakarana', Kautilya , a salary of 1000 panas per annum is recommended for the young 'Ganika'. Beautiful and good at dancing, singing and acting. 24,000 panas must be paid to get a ganika freedom from the service of the king. Kautilya also recommends a fine a woman for watching a theatrical performance without her husband's permission. According to him, a woman should be charged half the fine for watching 'Stree Preksha' Penalty amount for watching a 'male audience'. It refers to a patriarchal society time did not allow women to watch any entertainment program without permission. The terms 'Stree Preksha' and 'purusha Preksha' were used for the first time Kautilya. This should be considered as an important quote in the context of Indian performance the arts refer to the existence of either all-female artists or all-male troupes

performers or two types of auditoriums for men and women in 400 BC.

Female characters can be seen in the works of Kalidasa and Bhasa. For example Shakuntala is a strong female character in the play Abhinjānasākuntala of Kalidasa.The play Abhinjānasākuntala is probably every man's ideal female form and desire Indian society. She is young, attractive, charming, loving, caring and devoted. She is game Duty as a lover and as a wife to her husband. According to Chānakyanīti there are five people. Qualities prescribed by Chānakya, which make a woman good at drawing. They are there Compassion and Courtesy, Pursuit of Dharma, Hoarding, Sweet Voice, Six Twice as brave as a man. If we analyse Shakuntala's character in the light of Chānakyanīti, we see that she fits perfectly into the frame that Chānakya developed in his frame , the same can be seen in the character of Vāsavadatta in Swapnavāsavadatta. Swapnavāsavadatta was written by one of the oldest

dramatists of ancient India. The play is titled Bhasa. An account of the Gandharva marriage of Princess Vāsavadatta of Ujjain to King Udayana. The king of Kosala is mentioned in an earlier play, PratijnaYaugandarayana of Bhasa. In Swapnavāsavadatta comes the story of their disintegration as in the first chapter In the play it is established that Vāsavadatta was the victim of a great fire Udayana lost her kingdom, which was usurped by his enemy. Udayana was planted by the able minister Yaugandarayan, in his presence Vāsavadatta, he does not act as the time demands. To reclaim his country He must get into action, gather support and marry Padmāvati, the princess of Magadha. Magadha's army to reclaim his state.The drama portrays the story of their demise (separation) and their eventual coming together Udayana regains his kingdom with the support of the Magadha army. This is also very large. This is evident through the concept of Nayikabheda developed by Bharata in Nātyasāsthra. Characters like

Shakuntala, Mālavika, Urvashi, Padmāvati, Vāsavadatta, Vasantasena, Tapti etc. The main characters like Sīta, Draupadi, Hidimba, Dharni etc. were portrayed in different plays. Various dramatists like Kalidas, Bhasa and Bhavabhuti, had either these characters Nayaka-bheda was woven around or gave legitimacy to that categorization. There were many works in Sanskrit dramas when female characters spoke Prakrit language.Sanskrit only mentions good male characters and heroes.But in Shudraka'sMricchakatikam we see Vasantasena as a strong female character. This is a Sanskrit speaking female character. In most dramas we see female charectors mostly male lead.

Women in Theatre performance

Kathakali, a classical art, is mostly practised by men. But as in any other field, the number of women in Kathakali is huge today. Even female characters are introduced to Men. But today, even male characters are played by women. Likewise, other arts Bharatanatyam,

Kathak, Kuchupudi, Mohiniyattametc, can be seen with the girl Dominance. But it is a speciality that only women perform in Mohiniyattam. Female dominance is also found in Koodiyattam and Nangiarkoothu.

The 1930s saw women playing leading roles in drama like The actresses were first introduced in Kanpur Nautanki (drama) where they got a greater reward than men. The first woman was Gulab Bai from a backward caste Perform in Nautanki (drama). She acted in Laila-Majnoon, Shirin in Shirin Farhad and Taramati. Harishchandra, Farida in Bahadur Ladki. Gulab Bai joined theatre at an early age Twelve years later, in the late 1930s, she gained fame and recognition. Unfortunately this Traditional theatre merged with its modern counterpart and Indian cinema A severe setback during the same period. But the reason for its decline was prudent Assigned to the arrival of women in drama.Societystigmatised the public It also affected the appearance of women and these women artists. They

came only from the lower Bediya caste or Dedar Muslims or from the outer circle of a respectable person society .Thus all women appearing on stage were collectively branded as 'loose women'.

CONCLUSION

Even if women were given importance in the early writings The women stood out for their beauty and became the only supporting characters for the men. It has been the same in the arena. In the early days, the female characters were played by men. Later that changed and there was gender equality. As a result, women also started To come on stage and perform art forms. This was the case in all states and languages of India. Modern India does not have the same problems as it did in the past, but there is still less female representation. It may be due to the deterioration of society.

REFERENCE

- Theatres of India, A concise companion, edited by

Ananda Lal , Published in India by Oxford University Press , New Delhi - 2009

● The Indian Theatre by Adya Rangacharya published by National book trust , New Delhi – 1971

● https://en.m.wikipedia.org/wiki/Indian_classical_drama

●https://www.proquest.com/docview/1022713312?sourcetype=Scholarly%20Journals

●https://www.yourarticlelibrary.com/essay/rise-of-womens-theatre-in-india/24346

PENTAPOD REASONING IN NYĀYA PHILOSOPHY

Irfana Husna B

Research Scholar

Department of Sanskrit

University of Kerala

Abstract

Inference is a process of reasoning in which we know some unperceived character of a thing through the medium of a mark which is found present in the thing and is known to be universally related to that character. Confirming the presence of something which is unperceived is inference and only through syllogism we can confirm that accurately. Syllogism is a method of logical argument based on inference leading to a valid conclusion. In the beginning, the method of syllogistic reasoning was used for the inference for oneself or parārthānumāna. In course of time it was utilized as a technique transmitting one's own inferential knowledge to other. Each philosophy accepts different doctrines. Epistemology is among the primary aspects of Indian philosophy, as it captures the essence

of knowledge traditions across different schools of Indian philosophy. It is basically a systematic reflection on knowledge and it must be emphasized that other spheres of philosophy like metaphysics and ethics are related with this domain of philosophy.

Keyword: Nyāya philosophy, Anumāna, Syllogism, Pentapod reasoning

Gautama was the renowned sage who founded the Nyāya philosophy. It is a realistic philosophy that is primarily grounded in reasoning. It admits four separate sources of true knowledge, viz. Perception (prathyaksha), inference (Anumāna), comparison (Upamānam) and verbal testimony (śabda). Perception is the direct knowledge of objects produced by their relation to our senses. It can be external (bāhya) or interior (āntara), depending on whether the sense in question is outward, such as the sight and ear, or internal, such as the mind (mānasa). Inference is the knowledge of objects, not through perception, but through the apprehension of some mark (liṅga) which is invariably related to the inferred objects (sādhya). The invariable relation between the two is called vyāpti. In inference there are at least propositions and at most three terms, viz. The pakṣa or minor term about which

we infer something, the sādhya or major term which is the inferred object, and the liṅga or sādhana or the minor contains a middle phrase that is connected to the major in several ways. To illustrate: “The hill is fiery, because it smokes; and whatever smokes is fiery”. Comparison is the knowledge of the relationship between a name and an object based on a description of how similar the two are to some widely regarded objects. A Gavaya is equated to a cow, by a guy. Then he fined an animal in forest, which strikingly resembles the cow, and comes to know that the animal must be a Gavaya. Such knowledge is derived from Upamāna or comparison. śabda or verbal testimony is the knowledge about anything derived from the statement of authoritative person. A scientist tells us that water is a compound of hydrogen and oxygen in certain proposition. We do this on the basis of the scientist's authority, even if we may not have independently validated the facts. Here our knowledge is derived from śabda or testimony. The Naiyāyikas have compressed all other sources of knowledge to these four.

After perception comes Anumāna or inference. Anumāna (anu- after, mān- knowledge) refers to a cognition or understanding that comes after another.

Consider the following examples: "The hill is fiery because it smokes, and whatever smokes is fiery;" "The hill is fiery because it smokes, and whatever smokes is fiery;" "The hill is fiery because it smokes, and anything that smokes is fiery," says the narrator. The narrator states, "Devadatta is mortal because he is a man, and men are all mortal." On the basis of our prior understanding of the universal relationship between smoke and fire, we move from perception of smoke in the hill to knowledge of the existence of fire in it in the first Example. The existence of masculinity in Devadatta in the second case reveals his mortality, which is not yet apparent. As a result, we can see that inference is a method of thinking in which we move from one perception (liṅga) to another (vyāpti) based on an invariable concomitance link between the two. Anumāna is "the method of determining that an objectbears a given quality, not by sense or direct observation, but through the instrumentality or channel of mark."

Inference is of three kinds based on the knowledge; they are pūrvavat, śeṣavat and sāmanyatodṛsta. pūrvavat: where the effects is inferred from the cause, for example, from the rising cloud that

will rain. śeṣavat is that where the cause is inferred from the effects: on seeing the water of the river and the swiftness of the current as different from what it was and the fullness of the river, it inferred that there was rain. sāmanyatodṛsta: the perception of an object at a place different from where it was perceived before is due to its movement; so it is with the sun; therefore, though imperceptible, the sun has movement. Inference further considered as swārtha and pararthaAnumāna. The swārthānumāna is inference by own through the apprehension of some mark (liṅga) which is related to the inferred object (sādhya). ParArthAnumāna is the method of inference related to a second person and it is only possible through the avayavas or pañcāvayava. The avayavas five in number and this is known as the reasoning with five steps in Nyāya philosophy. The components of the pentapod reasoning are the Thesis (pratijñā), Reason (hetu), Exemplification (udāharaṇa), Application (upanaya), and outcome (nigamana). These are the five steps of reasoning or pañcāvayava.

Ancient thinkers deal with these problems in a different manner. They tried to claim that their point of view was true. To prove their conclusions they presented different doctrines. From these differences

there arose various philosophies, which were basically different from each other. Among these philosophical systems, the Cārvāka philosophy of Bṛhaspati, Sānkya philosophy of Kapila, Bhauḍda philosophy of Gautama Buddha, Nyāya philosophy of Gautama, Vaiśeṣika philosophy of Kaṇāda, Yoga philosophy of Patañjali, Mimāṁsa of Jaimini and Vedanta of Bādarāyaṇa are very important. These nine philosophy accept six pramāṇas according to their darśanasa and doctrine. In general these are the pramāṇas namely- Perception (pratyakśa), Inference (Anumāna), Comparison (Upamāna), Testimony (śabda), Postulation (arthāpatti) and Non-existence (anupalabdhi). In these philosophy perception is uniformily accepted by all philosophy and inference is endorsed by all other philosophies except Cārvāka philosophy. Syllogism comes under the inference and most of the philosophy accept this in any way. It is true the philosophies shows difference in number of syllogism some says two and some others accept five and there is still conflicts are continuing. Most of the philosophies accept a pentapod system.

Avayava is the seventh category in Gautama's list situated between the category of established tenet (Siḍdhānta) and the category of disputation (Tarka).

Gautama has not provided a description or explanation for this group, but he has provided a list of five members, each of whom has been defined. The critical study and exposition of the Nyāya has occupied the great part of Indian logic. The Nyāya refers to a complicated reasoning and demonstration process that includes both deductive and non-deductive elements. Its non-deductive features include an inductive generalisation and an analogy-based argument. It is related to the Aristotelian syllogism in its deductive element, which is simply reasoning through a middle word. Taking the deductive and non-deductive parts together, the Nyāya was considered as the technique of demonstration par excellence (paramo Nyāya) and most beneficial in demonstrating or disproving philosophical viewpoints in a discussion when articulated with all five steps (pañcāvayava). It obvious that the customary translation of the Nyāya as 'syllogism' is misleading. But at the same time finding a good translation is exteamely difficult, mainly because the Nyāya has a diversity of reasoning processes. For want of anything better we translate it as the ‘pentapod reasoning’ (pentapod) for short.

Vātsyāyana and some of the Naiyāyikas add five more members to the list given by Gautama. The additional five members are: (1) Desire to know (jijñāsā), (2) Doubt (samśaya), (3) Efficacy (śakyaprāpti), (4) Objective (prayojana)and (5) Removal of doubt (sanmśayavyudāsa). This viewpoint is rejected by Naiyāyikas for the following reasons: The desire to know is just that which carries forward the purpose intended to be achieved by the recognition of an unknown entity. When a person learns the actual nature of the object in Tie character, he will forsake it, acquire it, or regard it with indifference, so that these attitudes fit the reasons for which the true nature of the thing is sought. Certainly this cannot constitute what is understood as proof. It is not required to include an extra component for the apprehension of the object of cognition in the statement since pramāṇas is supposed to ensure accurate apprehension of the relevant object. However, in the same way that the proposal is part of the statement put up for the fulfilment of the apprehension, this cannot be part of it. Hence what the pramāṇas can do is already provided for in the first member (proposition).As a result, that member is equipped with the pramāṇas effectiveness. The

objective, in terms of the objective, is to determine the true nature of the item that has to be known. This is the result of the statement's efficacy, not a component of it. The process of removing uncertainty entails presenting a counter-proposition and then refuting it. This just serves to support the denial of what is being attempted to be proven. Hence it cannot be regarded as part of the structure of proof.

The five members are the proposition, the reason, the example, the conformation and the conclusion (Pratijñāhetūdāharaṇopanayanigamanāniavayavāḥ).

1. The proposition (pratijñā) is the declaration of what is to be proved [Sādhyanirdeśahpratijñā]

2. The reason (hetu) is the means of establishing what is to be proved on the basis of similarity to (a) homogeneous or (b) heterogeneous examples.

[(a)Udāharaṇasādharmyātsādhyasādhanamhetuḥ. (b) Tathāvaidharmyāt]

3. An example (udāharaṇa) is a familiar instance which, through is (a) homogeneity or (b) its heterogeneity to the probandum, has or has not the

same quality as what is to be proved (probandum). [Sadiyasādharmyāttaddharmabhāvidrstāntaudāharaṇam]

4. The conformation (upanaya) is in the form of a resume of what is to be proved on the strength of the example: 'this is so' or 'this is not so' [Udäharanapeksastathetyupasamharonatathetivasådhyasy aupanayah.]

5. The conclusion (nigamana) is the re-stating of the proposition with reference to the reasoning. [Hetvapadesātpratijnäyapunarvacanamnigamanam.][1]

<u>First Member: The Proposition (Pratijñā)</u>

Gautama defines a proposition as "the declaration of what is to be demonstrated or proved." The proposition, as defined by Vātsyāyana, is a proclamation that declares an object as qualified by a property (the object thus qualified to be made known or proved). In Gautama's aphorism, the term sādhya (probandum) has this meaning. "Sound is non-eternal" is a good example of the proposition. Vātsyāyana provides one example of pentapod or five member syllogism at this stage, which is briefly stated:

- Proposition or Thesis (Pratijñā): Sound is non-eternal,
- Reason (Hetu): Because of being originated,
- Exemplification (Udāharaṇa): What is originated is non-eternal like a plate,
- Confirmation or Application (Upanaya): Sound is so originated,
- Conclusion or Outcome (Nigamana): Therefore, because of being originated, sound is non-eternal.

Second Member: The Reason (Hetu)

The second member of inference is defined by Gautama in the following two aphorisms: Hetu is the means for proving what is to be proved on the basis of (a) homogeneity or (b) heterogeneity of the example. Vātsyāyana explains Gautama's concept of the hetu as follows: The hetu is what makes the property to be established known by its resemblance to the example. When one discovers a specific property in that which is to be proven, and also notices the same property in the example, and then expresses that property as establishing (that which is to be proved)-this statement of the said property is the hetu. In the inference'sound is non-eternal because it has the character of having an

origin,' for example, the hetu is the phrase 'because it has the character of having an origin.' Whatever gives the appearance of having an origin is thought to be non-eternal. This is only a portion of the definition. The hetu is also the way of demonstrating that which is to be shown by its difference from the example. As an example, sound is non-eternal because it possesses the quality of having an origin, but things like ātman are eternal since them lacking the quality of having an origin. Commenting on the illustration of the hetu given by Vātsyāyana and is non-eternal because it has the character of being produced', Uḍdyotakara explains what exactly is meant by non-eternal'. Non-eternal is what has non-eternality; Non-eternality itself consists in being connected with a thing characterized by prior and posterior non-existence.

That which has 'utpatti' (production) for its dharma (character or property) is said to be 'utpattidharmaka' (having the character of being produced). The 'utpatti (production) consists in the precluding of the absolute existence and the absolute non-existence of what did not exist before; that is to say, when a thing is qualified by non-existence (i.e. it did not exist before) and is after wards found to come

into existence, there is, with regard to that thing, preclusion of such absolute existence as is found in the case of ákāsa and also of absolute non-existence as is found in the case of things which have no existence at all, e.g. sky-lotus[2].

III.Third Member: The Example (Udāharaṇa)

Gautama's concept of the third member of the reasoning is intimately connected with that of his fifth category familiar instance (drstänta). He has defined the former in the following two aphorisms: (a) The example is that familiar instance which, on account of its similarity with the probandum, is endowed with the property of that probandum.(b) Or, the example is that familiar instance which, on account of its dissimilarity from the probandum, is not endowed with the property of that probandum. Gautama has defined the familiar instance as the thing about which an ordinary man and an expert entertain the same notion[3]. In explaining the homogeneous example, Vātsyāyana says. The probandum is of two kinds: (i) in certain cases, it is the quality as defined by the object; for example, sound's non-eternality. (ii) In certain cases, it is the object as defined by the property; for example, in the case

of'sound is non-eternal,' it is the likeness with the object as defined by the property that transforms the familiar instance into the example. For instance, in the reasoning'sound is non-eternal because it has the quality of being generated,' the attribute of being made suggests that it exists and then vanishes, making it non-eternal. The attribute of being produced stands as the means in this argument, while non-eternality serves as the proof. According to Vātsyāyana, the second type of example is that familiar occurrence that, due to its dissimilarity from the probandum, is not endowed with the attribute of that probandum: e.g. sound is non-eternal because it has the property of being produced; the self and related substances, for example, are everlasting since they do not have the attribute of being formed.

VI. Fourth Member: The Confirmation (Upanaya)

The fourth member of the reasoning is the confirmation (upanaya), is defined by Gautama as is the Application or Confirmation. The application is the recapitulation, on the strength of the example, of that which is to be proved as being 'so' or as being 'not so'.Vātsyāyana explains the Application (confirmation):

We have confirmation in the form of 'this is so' when the example cited is one that is similar to that which is to be proved; for example, when the dish is cited as an example of an object with the property of being produced' and is non-eternal, we have confirmation in the form of'so is the sound,' i.e. Sound has the property of being produced. When the example used is not the same as the one being proven, such as when the ātman is used as an example of an item with the attribute of "not being generated and everlasting," we get confirmation in the form of "sound is not so." Thus, there are two types of confirmation based on two types of example, which are based on the two types of the hetu, which are based on the two types of the hetu in turn; these two hetus correspond to the two types of examples.

The first by the property as perceived in the familiar instance, its invariable concomitance with the probandum having been established, the formulation serves to indicate the similarity to that property of the probandum: This, i.e. sound, is also a product. Second one is the application may be regarded as indicating the relationship between the probandum and the probans in so far as the object of the proof is concerned. It may be

claimed that this link was previously implied in the word "since it is a product" (i.e. in the rationale "Sound is non-eternal because it is a product"). This clause, explains Uḍdyotakara, does not furnish the required information. All that it does is to pointout the mere relationship between the probandum and the probans; what the clause "because it is a product in the argument indicates is only the property being a product in sound that would establish its non-eternality; whether this property of "being a product' does or does not actually subsist in sound, is learnt only by means of the confirmation in the form the property of being a product does subsist in sound[4].

V. Fifth Member: The Conclusion (Nigamana)

The conclusion is defined by Gautama as follows: "The conclusion is the re-stating of the proposition, after the hetuhasbeen stated" Vātsyāyana explains the conclusion (nigamana) as follows:

The conclusion is termed as conclusion, because it not only brings together the proposition, the hetu, the example and the confirmation, even so strengthens their function in the entire reasoning. The hetu having been stated either in its positive or its negative feature, we

have a recapitulation of the proposition in line with the example. This recapitulation constitutes the conclusion in the form: Hence, having the property of being produced, sound is non-eternal.

When the hetu has been stated in its positive aspect, the members of the reasoning are declared in the following forms:

1. Proposition: Sound is non-eternal.
2. Hetu: because it has the property of being produced.
3. Example: an object like the dish, etc., which has the property of being produced, is non-eternal.
4. Confirmation: sound also has the property of being produced.
5. Conclusion: therefore, having the property of being produced, sound is non-eternal.

Similarly, when the hetu is stated in its negative aspect, the members of the reasoning are stated in the following forms:

1. Proposition: Sound is non-eternal.
2. Hetu: because it has the property of being produced.

3. Example: an object like the ātman, etc., which has the property of not being produced.
4. Confirmation: sound does not have the property of not being produced.
5. Conclusion: therefore, not having the property of not being produced, Sound is non-eternal.

There are two forms of inference, for self and for others which is known as svartha and parārthaAnumāna. This is a psychological categorization that considers the use or intent of an inference. An inference is called svārthabecouse it aims at the knowledge of an unperceived object on the part of a man who employs that inference. In this kind of inference a man seeks only to reach the conclusion for himself by relating it to the major and minor premises this is known as inference for one self. A parārthānumāna is illustrated when a man having inferred the existence of fire in a mountain lays it down as a thesis and proves it as a conclusion flowingthe merging of the major and minor premises into a third premise. There are five propositions in parārthānumāna they are pratijñā, Hetu, Udāharaṇa, Upanaya and Nigamana. These five propositions are known as five members of syllogism or paṅchāvayava in Nyāya philosophy. Inference for others is impossible

without these five propositions. These are the criteria that contribute to proper inference knowledge. Some other philosophical schools do not accept five members of syllogism. But the true knowledge is obtained only through the five members of syllogism of Nyāya philosophy.

Endnote

1. The logic of Gautama, Monograph of the society for Asian and Comparitive philosophy
2. Gautama: The Nyaya Philosophy -Page 235
3. Gautama: The Nyaya philosophy- page 253
4. Gautama: The Nyaya Philosophy Page 259
5.

Bibliography

1. Satish Chandra Vidyabhushana, A History of Indian Logic, Motilal Banarasidaspublishers, 1988.
2. Chandradhar Sharma, A Critical Survey of India Philosophy, Motilal Banarasidass publishers limited, Delhi 1987.

3. Chandradhar Sharma, A Critical Survey of India Philosophy, Motilal Banarasidass publishers limited, Delhi 1987.
4. The logic of Gautama, Monograph of the society for Asian and Comparative philosophy
5. Gautama: The Nyaya Philosophy.

App Development- Frameworks and Technologies

Nisha Vinod
Central Sanskrit University,
Guruvayoor Campus
Dept of CS & NLP
Email: dr.nisha.vinod@csu.co.in
Mob: 9072 363 213

Introduction:

On a daily basis we encounter so many apps[1] on our mobile phone like WhatsApp, Instagram, Facebook, Zomato, Swiggy, PhonePay, PayTM and some default apps like Camera, Photos and Phone calls etc.. As we Interact with our Phones and use newer technologies on a daily basis it would be of interest to students of Computer Science or even people from non Computer Science background to delve into app development.

In this paper we will look into the routes for developing apps and associated technologies. We will see how we can pick up the best technologies based on our use cases [1]and find out the list of resources available.

Keywords: Native, Cross Platform, Android, iOS, Flutter, React, Java, Kotlin, Swift

A major portion of students who study app development would do this so as to become app

developers in future, next set of students would do this for placement or internship purpose to reflect their hard core skills and project areas in their resume. Some of them might just want to explore this field since it caught their interest and still others may learn this skill to become future freelancers[1].

Coming back to the main stream of discussion, this is a skill that keeps getting updated with time. Hence developers need to remain updated as well. If we look into Android development for example, with time lots of changes like new frameworks [1]and languages get introduced regularly.

The most important decision to be taken is of the technology to be used. We can either create "Native"(which works on either Android or IOS) or "Cross Platform" (which works on both Android and iOS) apps. Both options have got their own pros and cons. The biggest pro of Native apps is that in the Industry most tech companies create Native apps.

In the case of Native apps for instance, there is a separate Android app and a separate iOS app for Zomato. The biggest advantage of cross platform coding is we need to code the app only once and it works on

 ISSN: 2277-2359

both Android and iOS. Beginners can always start by creating Native apps.

In Native coding we have a second decision to take whether to create apps for Android or iOS.

Android[1] development requires a system best with atleast 16 GB RAM since Android Studio is a heavy software which needs to be executed continuously and needs a strong system for seamless output generation upon execution. The cons for creating iOS apps is we need to compulsorily have an Apple device like MacBook or mac mini whichever is affordable. Only then iOS[1] app development is possible. So both cases require heavy systems.

But for cross platform app development platform is not a constraint. We could own either a Windows/ Linus/ Mac system although the system should possess sufficient memory in the likes of Native development..

For developing Android apps there are many programming languages, comparatively popular being Java and Kotlin and Swift[1] language to code for iOS apps.

For developing Cross platform Flutter and React Native are the best frameworks.

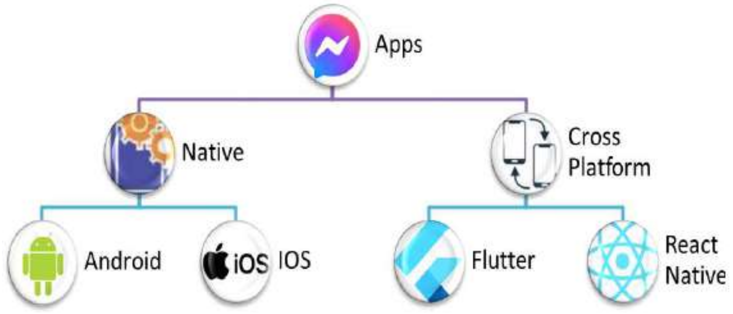

Java[1] is a very old language and hence there are higher number of apps developed using Java, and older companies continue to hire Java developers. Kotlin[1] is a newer language, but the growth rate of Kotlin is very high in recent times as per a survey by a tech website in 2023. Google and Android have declared Kotlin as official language for Android development. Newer companies also prefer Kotlin.

If we already have studied Java with data structures and algorithms and just want to develop projects to highlight your resume, you can pick Java. But those students who specifically want to become app

developers and want to enter this field professionally, or take part in hackathons, you can start with Kotlin.

Serious Java students can shift to Kotlin, transitioning to Kotlin will be a smooth process.

For iOS we have the programming language Swift. Flutter the newer framework (from Google) uses the "Dart" programming language whereas the older and well established React Native (from Facebook) uses Javascript and Timescript as scripting languages.

Both are equally efficient and you will not go wrong mastering either of the two. As per survey results of Professional developers there is no big difference in percentages between users of Flutter and React Native.

As we use any one of the technologies we could build a basic app within 3-4 weeks. After this we can add more features like handling API calls, connect to a database and app deployment. For Backend development we have three popular options Node JS for which we have to learn Javascript, , Flask which requires knowledge of Python and Spring which need command over Java.

Every app have got 2 parts, The user Interface called front end and a backend from where data for the front end is fetched. The databases for backend development are mongoDB, SQL and Firebase.

After some experience into app development we have to learn the tool called version control system. GitHub is a website where we upload our professional projects just like how we upload our photos on Instagram or facebook. GutHub is a popular Version Control System which helps to keep track of changes made to the code like when a new line of code was added or deleted, when a line was edited, when a new file was added etc..It is popular, free and open source and fast scalable.

Conclusion:

On a concluding note we can say that app development happens in various stages. First we learn to build a basic models giving importance to front end and User Interfaces and then add functionalities by adding features like API's and database connectivity. The more projects you create, the better you will get with by learning newer ways to solve problems. Its a challenging road ahead and we have to keep a problem solving and

 ISSN: 2277-2359

a courageous mindset to dedicate time to solve every error in the process and keep the faith that it is not impossible and develop some projects by selecting any one of the technologies.

Bibliography:

https://technostacks.com/blog/mobile-app-development-frameworks/

https://mobidev.biz/blog/cross-platform-mobile-development-frameworks-comparison

https://www.mongodb.com

https://developer.android.com

 ISSN: 2277-2359

How Indra Became Devalued Among Other Hindu Deities– An Overview

Athira. S
Research Scholar
Department of Sanskrit
University of Kerala
Kariavattom Campus

The Vedas are scriptures written in Vedic Sanskrit. The word Veda is derived from the root "Vid," meaning "To know." Veda means knowledge and wisdom. The Vedic period is believed to have existed between 2000 and 1000 B.C. and between 1500 and 600 B.C. Veda Vyasa organized the Vedas into four: Rigveda, Yajurveda, Samaveda, and Atharvaveda. The Bhagavad Gita states that there are actually three Vedas created by God, and Atharvaveda is not included. Mantras are words, letters, and phrases that we recite for prayer or meditation. The word mantra is derived from the word "Manah." ***"मनानात्त्रायतेइतिमन्त्रः ।"***

That which comforts/saves the meditator is called a mantra. It is possible to understand the correct meaning of mantras through Rigveda. Many mantras and suktas have been synthesized in the Rig Veda. It is

 ISSN: 2277-2359

also said that these four Vedas are derived directly from the Mantras. The four Vedas, the Brahmanas, the Srautasuktas, the Aranyakas, the Upanishads, and the Grihyasuktas are known as the Vedas, or Veda Samhitas. Ancient Vedic scriptures are known as Smritis and Samhitas - Upanishads as Srutis. The Suktas deal with rituals and the Brahmanas with rituals. Aranyakas and Upanishads deal with philosophical matters.

The Vedic passages are classified as Samhita, Brahmana, Aranyakam, and Upanishad. Samhita explains dharma and Brahmana about the rituals and how to perform them. Aranyakam are the principles to be practiced in the wilderness. That is why it is made clear in the title itself. Dharmanushtana is known as Upanishads or Vedanta. If we take the literature of the Vedas, the Rigveda is considered to be the most important.

Rigveda is a book that can be described as the ancient wealth of mankind. Rigveda is a word derived from the root "ṚC." The meaning of this dhatu is to praise. The Rigveda is the oldest of the Vedic Sanskrit scriptures. The Rigveda is the first of the Chaturvedas.

In the Rigveda, the subject matter is the praise and upasanakramas of the deities like Indra, Varuna, Vayu, Surya, and Agni. Ayurveda is known as Upavedana of Rigveda. The Rigveda is believed to have been composed around or after 1500 BC. It contains 10,600 verses, 1,028 suktas, and 10 mandalas. "Rigveda" begins with ***“अग्निमीळेपुरोहितं***”and ends with ***"यथावसुसहासना।."***The Gayatri Mantra composed by Vishwamitra is in the sixth mandala. The Purushukta says it is in Pathamandalam.

Rigveda is a collection of mantras. Nature forces are mostly praised. Rigveda is divided into 10 mandalas. Each mandala is divided into suktas. Each sukta contains many mantras. These mantras praise the forces of nature.

Maṇḍala : 1	SūktaSaṃkhya : 191
Maṇḍala : 2	SūktaSaṃkhya : 43
Maṇḍala : 3	SūktaSaṃkhya : 62
Maṇḍala : 4	SūktaSaṃkhya :58
Maṇḍala : 5	SūktaSaṃkhya: 87
Maṇḍala : 6	SūktaSaṃkhya: 75
Maṇḍala : 7	SūktaSaṃkhya: 104
Maṇḍala : 8	SūktaSaṃkhya : 92

	(+11 KhilaSūktās)
Maṇḍala : 9	SūktaSaṃkhya : 114
Maṇḍala : 10	SūktaSaṃkhya : 191

Each Veda had its own priests. The priest who recited Rigvedic mantras was called Hotri. A sukta is a collection of mantras; thus, each sukta has a rishi, deity, chandas, etc. Rigveda has 10 mandalas and contains 85 anuvaks, 1,028 suktas, and 10,552 mantras. These 1,028 verses were given importance. The Vedas are timeless (eternal). It is believed that sages saw them. Rishis known as Vedic exponents are generally divided into 10 categories.

1.Kanva	6.Atrimar
2.Amgimsumar	7.Vasistanmar
3.Agastyar	8.Kagyapar
4.KevalaBhrgukal	9.Bharatar
5.Visvamitan	10.Brgutal

Its significance is that it is the first of the Vedas. It has a philosophical basis in the Rigveda itself. The Samaveda contains prayers and hymns that are a diversion from the Rigveda. The Rigveda contains the things to be observed in marriage ceremonies.

 ISSN: 2277-2359

It is said that 11 suktas of Rigveda are in Balakhil, and they are part of Rigveda. It is believed that mandalas two to seven were seen by each Rishi clan: second mandala Bhargava kulam, third mandala Vishwamitrakulam fourth vamadevarkulam, fifth atrikulam, sixth Bhardwajan, and seventh Vasishthkulam 50 suktas of the eighth mandala were seen by Kannvakulam. Besides this, the Rigveda tells about the plant called Soma, which is used to make the drink called Somarasam, and the drinking of Somarasam. The RigvedicBrahmanas are AidareyamKaushitaki. They are Rigveda Aranyakam, AidareyaAranyakam, and KaushidhakiAranyakam.

The Rigveda mentions the war between the Aryans and the Dasas and describes a sacred horse called Dadika. Importantly, Saraswati is a river that is mentioned in the Rigveda but is absent today. Om is the most mentioned word in Rigveda. Shlokas dealing with education and agriculture are known as Manduka Shlokas. These verses are from Rigveda.

Lord Indra is praised the most in the Rigveda. Lord Vishnu is praised in five mantras. Similarly, Prajapati is praised in Rigveda and Yajurveda. This is Sahasrashiran. He is seen as the Parampurusha concept.

Lord Vishnu is not mentioned in the Purushukta, but Lord Vishnu is mentioned as PurushaPrajapati. There are 33 deities praised in the Rigveda, including earth and sky, and Indra is the most important deity. Indra is praised 250 times in the Rigveda. The Rigveda describes Indra with his elephant Airavata, the subject of most of the hymns of the Rigveda. Indra is the lord of the sky.

Kashyapa was born from Marichi, the son of Brahma. Indra is the son born to Kashyapa by Atithi, Daksha's daughter. Other names of Indra are Mahendra, Surendra, Surapati, and Amaresha. The name Indra means raindrop and light. Indra is praised as the god of rain and thunder.

Indra is believed to be one of the Ashtadikpalakas and resides in heaven with his wife Indrani in a palace called Amaravati. Indra is a star-born star. Therefore, it is believed that Thirketta is a good day to study the Vedas. His mace is called Vajram. It is also believed that the white horse Uchaysravas belongs to Indra. The Rigveda describes Indra with his elephant Airavata, the subject of most of the hymns of the Rigveda.

In ancient times, Lord Indra was worshiped with hymns of Indra for providing rain. Indra was hailed as

 ISSN: 2277-2359

the god who fights demons with thunderbolts. Indra's importance also comes in the Vedic period. Indra was worshiped as the chief among the gods. But after the Vedic period, the importance of Indra declined. As a brave hero, he started pointing fingers only at Indradev's pleasures. Indra was not ready to give up pleasures. He was ridiculed for all those reasons.

Lord Indra was worshiped in the belief that if he was satisfied, he would receive rain in his favor. The agricultural community worshiped Lord Indra only to get rain for their crops. If there was no rain, drought, famine, and many deaths were certain. So peasants worshiped Indra through prayers and rituals. Indra is the most important deity in the Vedas and the foremost among the Vedic deities. During the Vedic period, people prayed to the rain god Indra, sacrificed animals, and performed rituals like drinking soma just to get the rain needed for fruitful crops.

In the Rigveda, we are also familiar with the story of Indra's victory over the great demon Vrata. It is for these reasons that Indra was given a great place and adorned as Devendra, the leader of gods.

Rigveda is the importance of four main elements. It includes Samhita, Brahmana, Aranyakam, and Upanishad. In the Rig Veda, which has been popular since the Vedic period, Lord Indra is given importance, and praise is given to Lord Indra. But why is Indra not worshiped like other gods, why is he not given the importance that other gods get? Indra is seen as the god of rain, thunder, and storm. In the mythology we often see varnas praising Indra for rain. But why Indra got devalued?

He was given the title of Devendra and made him the chief of Gods. Heaven is said to mean the abode of Gods. The word heaven means the abode of light. The idea is that Indra, appointed as its ruler, lives as a slave to pleasures. It means that suffering and sorrow have no place there. Probably because Indra also didn't want it.

It was King Indra who had to create all the other gods. It may have been due to the duties of the king who received the title of king. The king should pay attention to the welfare of the subjects. He may have respected that title. He was a brave warrior. He also gave importance to family and household. Indra is praised in the Rigveda. But in other stories Indra is given a bad trial. Perhaps judging Indradeva from these

poor levels has relegated him to the level of the devalued.

Indra is considered the god of intoxicating pleasures. Indra was cursed by Gautama Muni and accepted Devendra as a concubine. According to the Vishnu Purana, Indra has the position of the king of the gods, who changes all the worlds. Indra is not a fixed deity, and Indra is known by many names, and each manvantara has its own Indra. Indra in the extant Manvantara is called "Purantara". Fourteen Manvantharas have 14 Indras. They are called Yajna, Vivaschit, Shibi, Vidhu, Manujava, Purantara, Bali, Mihaval, Shanti, Visham, Rirudam, Devaspati, and Shuchi.

Indra, the chief of all gods, is depicted as a man full of vices. The dharmas commanded by Indra turn away ascetics from their solitude. His position or duty was to send Apsaras to steal horses from Aswamedhayajnas.

Besides being Devarajan, there were many things that he had to do, and Devendra took care of all of them in a dharma-oriented way. This may have caused him to be left behind from other gods.

The third mandala of the Rigveda describes the supreme powers of Indra. His war strategy is unparalleled. He has received more than 100 special powers. More than forty names of Indra describe his powers. Indra is also known as the god of war. In the battle between Krishna and Indra, Krishna subdued Indra and sang the praises of Krishna. Later the Indrastutis were raised only for rain to fall.

The story of Indra has a very deep meaning and symbolism. It is true that Lord Indra worked for the betterment of the gods. It is the fact that he performed the duty assigned to him with utmost diligence that makes the king named Indra important. Although he was given the position of chief of gods, he took his household very seriously and worked in the affairs of the kingdom. Indra, who was a benefactor, did not have to experience sorrows and sufferings. He was careful to maintain his royal status and worked hard for it.

He respectfully accepted the position assigned to Lord Indra as each position was assigned to other gods.

ॐइन्द्रदेवायनमः

ॐइन्द्राराजायविद्महे।

 ISSN: 2277-2359

महीन्द्रायधीमहितन्नो

इन्द्रायप्रचोदयात्॥

Indra himself is given prominence when examined throughout the Rigveda. Each of Indra's praises is so highly praised as to be of great importance to him. Where the Rigveda is interpreted, it is interpreted as Adibhautika, Adidevika, Adhiatmikam. When one attains divine and spiritual consciousness and sees Brahman by renouncing pleasures, it becomes eternal consciousness and attains the state ofmoksha.

Indra has a personality obsessed with material things. Being given the title of Devendra, he is interested in material things. He did not want to know Brahman. He wanted to maintain his royal status and be happy forever. He also had the ego to make everything his own. Perhaps because there was no goal in life, Indradeva was only paying attention to how to be comfortable today. Indradeva used to do only things that would bring him some profit.

In all cases, Indradeva gave importance only to his affairs. Rajasimhasana is a good example of that. He was willing to do anything to avoid losing his kingship. He has made his ambitions for power clear in many cases.

Indra can be seen doing a lot of evil to get what he wants.

It is only Devendra's selfishness that he had all theAmritandAiravatahis own. Indra may have become depraved because he only wanted his own pleasures. Indra was ready not only to do his own thing but to discourage those who do well from it and to work until it was possible. All they do is for selfish interests. However, he did well in the tasks entrusted to him or the things entrusted to him. It is possible to assume that his personality and function may have contributed to his devaluing and relegation from the other gods.

REFERENCE

1. Rigveda Pravesika
   Vedabandhu
   Published by Kerala Sahitya Academy, Trissur.
2. Rgvarnakramalaksana of Narasimhasuri
   Edited by Pandit V Krishnamacharya
   The Adayar Library and Research Centre, Adyar, Madras 20, India.
3. Rigvedam, Gurudaksinabhasyam

Commentry Prof. SreevarahamChandrasekaran Nair
Published by the State Institute of Languages, Kerala, Tvpm.

4. Rgvedic Society and Culture
   By DharmarajAdat
   Published by New Bharaiya Book Coorporation, Delhi.
5. The Religion of Rigveda
   By H. D. Griswold
   Published by MotilalBanarsidacs, Delhi
   Varanasi: Patna
6. Rigvedam; SaudaryamSamuhamRastriyam.
   Dr. N. P. Unnithiri
   Cintha Publishers, Tvpm.
7. Rigvedam; SamskritaMulavumMalayalaParibhasayum.
   Dr. K. K Hariharan
   Published by CSN Books
   Manikanteswaram P.O, Tvpm.

A Range of Musical Components in Vāyupuraṇa

Pallavi Gopan

Research Scholar

Department of Sanskrit

University of Kerala.

E-Mail: pallavigopan06@gmail.com

Mobile number.9895692038

Keywords: Vāyupuraṇa, Music, Technical terms, Mūrcchanas, Rāgas.

Introduction

Purāṇas are the collection of ancient legends and traditions.Purāṇas contain discussion on various branches of knowledge such as religion, history, philosophy, poetics, dramaturgy, arts, geography and many more subjects of study. In Vāyupuraṇa. it is mentioned that the Purāṇas are so called because it lives in the past or it breathes in ancient times. Vāyupuraṇa glorifies the worship of Śiva and is narrated by Vāyu. It is said to have four khāṇḍas, which are known as pāda. The Vāyupuraṇa is narrated by Sūta, to the sages and, it was formerly told, at the same place, to similar persons by vāyu. The following chapters describes briefly the future manvantaras, the measures of space and time, the

glories of Śiva. The two chapters mainly focusing on the science of music. In that section, definition of musical terms is given. These two chapters deals with the theoretical side of ancient Indian music. It covers the entire concept of the legacy of ancient Indian music. The importance of music is specifically pictured in the Vāyupuraṇa. Music has great power to transmit our mind and soul into a level of divine in nature. In the purāṇa it is clearly captured the power of music and all the basic technical terms of music. In this particular context, a pathway is created for the emergence of revolutionary elements in the realm of music. The Vāyupuraṇa serves as one of the fundamental building blocks, paving the way for the evolution of music into a new level.

The theoretical description of music in this Vāyupuraṇa has been brought in with reference to Revatī, the daughter of King Reva. The Vāyupuraṇa provides us with references to significant technical terms in Indian music. The term svaramaṇḍala is used in the puraṇa and it encompasses svara, grāma, mūrcchana and tāna. The Vāyupuraṇa provides an elaborate account of these four components in music, which are regarded as the fundamental framework for Indian Music. The

significance of this subject cannot be overstated, as it holds immense relevance in the domain of music. The Vāyupuraṇarefers to a total of seven svarās, three grāmas, and twenty-onemūrcchanas. The NāradīyaŚikṣa also delved into the concept of svaramaṇḍala. However, discrepancies arise when it comes to the classification of mūrcchanas. An alternative classification of mūrcchanas can be found in the Vāyupuraṇa. It provides a comprehensive analysis of various musical elements, making it an invaluable resource for the study of music theory. This ancient purāṇa not only offers insights into the theoretical aspects of music but also serves as a gateway to acquiring fundamental knowledge about ancient musical practices.

Mūrcchanas

The Vāyupuraṇa highlights mūrcchanas as the fundamental concept underlying the development of rāgas in Indian music. There are total of 21 mūrcchanas, with each mūrcchana being linked to specified rāga. Mūrcchana refers to the shifting of tonic from one note to another.

Rāgas corresponding to the seven mūrcchanas of Ṣaḍjagrāmas are.

Uttara mandra - Kharaharapriya

Rajani -Śankarābharaṇam

Uttarāyata-Todi (Bhāvapriya) with 2 madhyamās

ŚuddhaṢaḍja- Naṭa Bhairavi

Matsarīkṛta -Harikāmboji

Aśwakrānta-Kalyani

Abhirudgata-Hanumatodi

These mūrcchaans are characterized by their distinct notes, which are as follows:

1. Uttara mandra- Sa Ri Ga Ma Pa Dha Ni
2. Rajani - Ni Sa Ri Ga MaPaDha
3. Uttarāyata- DhaNiSa Ri Ga Ma Pa
4. ŚuddhaṢaḍja- Pa DhaNiSa Ri Ga Ma
5. Matsarīkṛta - Ma Pa DhaNiSa Ri Ga
6. Aśwakrānta- Ga Ma PaDhaNi SaRi

7. Abhirudgata- Ri Ga Ma Pa Dha Ni Sa

Saubīri, Hariṇāsya, kalopabalopeta, Śuddha Madhyama, Śārngi, pāvani, dṛṣṭāka these are the Madhyama grāmamūrcchanas

1. Saubīri Ma Pa Dha Ni Sa Ri Ga
2. Hariṇāsya Ga Ma PaDhaNi Sa Ri
3. kalopabalopeta Ri Ga Ma Pa Dha Ni Sa
4. Śuddha Madhyama Sa Ri Ga Ma Pa Dha Ni
5. Śārngi Ni Sa Ri Ga Ma Pa Dha
6. pāvaniDha Ni Sa Ri Ga Ma Pa
7. dṛṣṭāka Pa Dha Ni Sa Ri Ga Ma

Nādi, viśāla, Sumukhi, chitra, chitravati, mukha, bāla these are the gāndharagrāmamūrcchanas

1. Nādi Ni Sa Ri Ga Ma Pa Dha

2. ViśālaDha Ni Sa Ri Ga Ma Pa
3. SumukhiPaDha Ni Sa Ri Ga Ma
4. ChitraMa Pa Dha Ni Sa Ri Ga
5. ChitravatiGa Ma Pa Dha Ni Sa Ri
6. MukhaRi Ga Ma Pa Dha Ni Sa
7. BālaSa Ri Ga Ma Pa Dha Ni[1]

The arrangement of seven different tonal notes can be defined as scales. This is considered as the basic source of rāgas.When each svara of the basic scale is taken as fundamental svara, rāgas of different tonal changes are formed. In the ancient period of music, it was apparently performed in three basic scales.Ṣaḍja, Madhyama and gāandharagrāmas.

Evolution of GrāmaRāgas.

The grāmarāgas has major role in the formation of mūrcchanas.Mūrcchanas were originated gradually from the grāmarāgas. The mūrcchana of Ṛṣabha is the old Śadjagrāma main scale. Similarly, the mūrcchana of

dhaivata is the old Madhyama grāma. From Śadja and Madhyama grāmas there evolved 14 mūrcchanas. Gradually mūrcchanas evolved into new scales, which are now regarded as fundamental technical terms in ancient Indian music. This transformation played a crucial role in shaping the current musical structure. Mūrcchanas serve as the fundamental framework for rāgas, encompassing not only South Indian rāgas but also in the North Indian Music, which are guided by the three grāmas of mūrcchana. Later, the mūrcchanas were substituted by the aforementioned new scales or melās. Consequently, the three primary stages of the scales emerged as the grāma scale, mūrcchana scale and mela kartha scale. In this particular context, it becomes evident that the reference to mūrcchanas in the vāyupurāṇa has great significance within the monarchy of music

Tānas

The vāyupurāṇa enumerates a total of 49 tānas, each of which is associated with specific grāmas. Thevāyupurāṇa just refers to the names of 49 tānas. Aśvamedhika, Rājasūya, gotaram, hayakrāntam, vādinam, sāgaram, sāvitram, sūryakrānta, viṣṇukrānta[1]these are the few examples of tānas

mentioned in the vāyupurāṇa. According to the vāyupurāṇa. it is mentioned that these tānashave the ability to bring about a state of happiness in all living beings. These tānas bring joy to all. On this context music possesses the ability to bring joy to all living beings. This notion emphasizes the profound impact that music can have on individuals, regardless of their species or nature. Music possesses the ability to rejuvenate individuals both physically and mentally, rendering them youthful.

The science of music covers abundant technical terms that serve as the fundamental concepts. The purāṇas, which provide a comprehensive of these technical terms, endured a gradual renaming process. However, the fundamental structure of the science of music remains unchanged. The purāṇas can be regarded as a significant resource for the exploration of the science of music. The complete portrayal of various aspects pertaining to music within the purāṇas exemplifies the depth of knowledge encompassed within these ancient texts.

Conclusion

The purāṇās consist of a treasury of ancient narratives. The Vāyupurāṇa comprehends all the

fundamental elements. The relationship between music and Vāyupurāṇa is a topic of interest and exploration. Within the Vāyupurāṇa, there are references to the significance and influence of Music and explores the science of music. Music is considered as a powerful tool for connecting with the divine and invoking a sense of transcendence. The vāyupurāṇa provides insights into the range of different components of music. Understanding the fundamental components of music holds significant importance. In order to achieve this, one can refer to vāyupurāṇa, as it provides a wide-ranging explanation of the scientific aspects of music.

Music during the ancient period was a significant aspect of cultural expression and communication. The musical compositions were often passed down through generations, reflecting the values, beliefs, and traditions of ancient societies. The study of music in the ancient period provides valuable insights into the cultural and social dynamics of civilizations that have shaped our modern understanding of music. The correlation between purāṇās and music can be explored from different perspectives.Comprehending the scientific aspects of music holds significant importance. Acquiring fundamental knowledge aids in effectively

 ISSN: 2277-2359

communicating it. The theoretical understanding of music also facilitates its practical application. This concept is represented in the vāyupurāṇa, where the correlation between theory and practice is easily discernible.

The field of music has significant development since the Vedic period, with the vāyupurāṇa providing a distinct portrayal of musical elements. This ancient purāṇa delves into intricate discussions pertaining to the subject, offering a complete understanding of the complex study of fundamental structures within music. The musical terminology cited in the vāyupurāṇa has undergone modifications over time; however, the subject matter discussed during that era remains relevant throughout history. The concept of mūrcchana in vāyupurāṇa is a relevant topic. The relevance of the concept of mūrcchana in vāyupurāṇa cannot be understated. Mūrcchanas hold a significant position in Indian classical music as they provide the foundation for establishing the correct pitch and scales required as follows. The profound impact of Sanskrit as a rich source of the information is evident in the origin and evolution of music. The scientific exploration of music encompasses the investigation of its theoretical

foundations, and the reasoning processes involved in its creation, performance and reception. For this investigative study of the theoretical foundations of music can be effectively conducted by referring to the vāyupurāṇa. Through this study, one can effortlessly comprehend the various levels of components within music.

Generally, the structure and phonetics of Sanskrit are believed to have influenced the development of Indian Classical music. The rhythmic patterns and melodic nuances found in Sanskrit poetry and literature have greatly influenced the musical compositions and improvisations in various Indian musical traditions. Thus, the relationship between Sanskrit and music is inseparable, with Sanskrit serving as a foundation and inspiration for the rich musical heritage of India. On this context, Purānas have significantly contributed to the advancement of Indian music. Therefore, the vāyupurāṇa occupies a significant position in the evolution of Indian music, and the concepts introduced in this vāyupurāṇa prove to be immensely beneficial for anyone seeking a comprehensive understanding of the rich tradition of Indian music.

Bibliography

1. Cultural History from the Vāyupurāṇa, Rajaram Patil Devendrakumar, Motilal Banarsidas, Delhi, 1973.
2. History of South Indian Music, RangaramanujaAyyangar R, Sabarmati Publishers, Madras, 1972.
3. Journal of Music Academy, Raghavan V, The Music Academy Madras, 1965
4. Outline History of Indian Music,VolXXXIII,Music Journal, Raghavan V, The Music Academy, Madras, 1952.
5. Some Aspects of the Vāyupurāṇa, Dikshitar, V.R.R, University of Madras, 1933.
6. Teachings of Music, Gowri Kuppuswamy and Hariharan M, College Book House, Trivandrum, 1982.

****

Peer-reviewed Research Journal

ISSN 2277 - 2359

Nibandhamala

Annual Research Journal

Central Sanskrit University, New Delhi

Guruvayoor Campus,

Puranattukara,

Thrissur, Kerala - 680551

14th Edition

2023 - 24